

Keyifli Okumalar Dileriz

Binlerce kategoride milyonlarca PDF e-kitap, ders kitapları, dergiler ve romanlara platformumuz üzerinden ücretsiz ulaşabilirsiniz.

RESMİ WEB SİTEMİZ

<https://rantey.org>

Yedek ve Duyuru Kanallarımız

Sitemize erişim engeli gelmesi veya adres değişikliği durumunda aşağıdaki kanallardan güncel giriş adresine erişebilirsiniz:

- Telegram: <https://t.me/birkitapbir>
- WhatsApp Kanalımız : <https://whatsapp.com/channel/0029VbDHv8uE50Us4lvMoc0Y>

ÜMİT KURT ANTEP 1915

ÜMİT KURT ANTEP 1915

SOYKIRIM VE FAİLLER

iletişim

ÜMIT KURT • Antep 1915

ÜMIT KURT ODTÜ’te lisans ve Sabancı’da yüksek lisans eğitiminin ardından 2016’da Clark Üniversitesi Tarih Bölümü’nde doktoraasını tamamladı. Ermeni Soykırımı, mikro/yerel tarih, modern Türk milliyetçiliği ve kolektif şiddet gibi konularda yerli ve uluslararası birçok dergi ve kitapta makaleleri yayımlandı. İletişim Yayınları’ndan “Türk’ün Büyük Biçare Irkı”: Türk Yurdu’nda Milliyetçiliğin Esasları (1911-1916) ve Kanunların Ruhu: Emval-i Metruke Kanunlarında Soykırımın İzini Sürmek (Taner Akçam ile birlikte) kitapları yayımlandı. Kıyam ve Kıtıl: Osmanlı’dan Cumhuriyet’e Kolektif Şiddet (Tarih Vakfı Yurt Yayınları’ndan Güney Çeğin ile birlikte) ve Türkiye’de Tarih ve Tarihçilik: Kavramlar ve Pratikler (Heretik Yayınları’ndan Doğan Gürpınar ile birlikte) isimli kitapları derledi ve Ermeniceden Türkçeye ve İngilizceye kitaplar tercüme etti. 2016-2017’de Harvard Üniversitesi’ne bağlı Ortadoğu Çalışmaları Merkezi’nde doktora sonrası araştırmacı olarak bulunmasının ardından Kurt, halen The Van Leer Jerusalem Institute bağlı Polonsky Academy’de araştırmacı olarak çalışmakta ve Hebrew University of Jerusalem’de dersler vermektedir.

İletişim Yayınları 2671 • Tarih Dizisi 135

ISBN-13: 978-975-05-2476-9

© 2018 İletişim Yayıncılık A. Ş. (1. Basım)

1. BASKI 2018, İstanbul

2. BASKI 2018, İstanbul

EDITÖR Merve Öztürk

DİZİ KAPAK TASARIMI Ümit Kıvanç

KAPAK Suat Aysu

KAPAK FOTOĞRAFI Ticaret Bakanı Ali Cenani’nin

(sol ön sırada, elinde bastonu olan) 1924 Gaziantep ziyareti

(Halil İbrahim Yakar arşivi)

UYGULAMA Hüsnü Abbas

DÜZELTİ Evrem Türköz

DİZİN Berkay Üzüm

BASKI Sena Ofset • SERTİFİKA NO. 12064

Litros Yolu, 2. Matbaacılar Sitesi, B Blok, 6. Kat, No: 4NB 7-9-11

Topkapı, 34010, İstanbul, Tel: 212.613 38 46

CİLT Güven Mücellit • SERTİFİKA NO. 11935

Mahmutbey Mahallesi, Devekaldırımı Caddesi, Gelincik Sokak,

Güven İş Merkezi, No: 6, Bağcılar, İstanbul, Tel: 212.445 00 04

İletişim Yayınları • SERTİFİKA NO. 10721

Binbirdirek Meydanı Sokak, İletişim Han 3, Fatih 34122 İstanbul

Tel: 212.516 22 60-61-62 • Faks: 212.516 12 58

e-mail: iletisim@iletisim.com.tr • web: www.iletisim.com.tr

ÜMİT KURT

Antep 1915

Soykırım ve Failer

iletişim

*Canımın iki yarısına:
Deniz ve Ali'ye...*

Barbarlığın dili onun için hazırlanan tuzağa falan düşmez, gizemsizdir. Onu bir yerlerden çekip çıkarmak gerekmez, ona kulak kesilmek yeter.¹

Karagöz: Hacivatım, insanlar görünmez olsalardı ne yaparlardı?

Hacivat: Çalar çırpır ham yaparlardı. İsterlerse katliam yaparlardı.

Karagöz: Hacivatım, insanlar bu rezillikleri neden yaparlardı?

Hacivat: Yakalanmaktan korkmayacakları için yaparlardı.

Karagöz: Peki Hacivatım, hem görünmez olmak hem de iyi bir insan olmak mümkün müdür?

Hacivat: Gölgene dikkat edeceksin müdür. Karanlık tarafına hükmedeceksin. Gel de şu mağaraya gölgene bak şimdi.

– Derviş Zaim imzalı Gölgele ve Suretler
filminden bir alıntı, 2010

.

1 Klaus Kreimeier'den aktaran Klaus Theweleit, *Failin Kahkası* (İstanbul: İletişim Yayınları, 2017), s. 13.

İÇİNDEKİLER

KISA BİR NOT	11
TEŞEKKÜR	13
GİRİŞ	17
Holokost (Yahudi soykırımı) ve Ermeni soykırımı alanında “faillik” çalışmalarının yeri: Katil olan sıradan Almanlar mı? Sıradan Müslümanlar mı?	17
BİRİNCİ BÖLÜM	
“SİZİ VAN’DA BİR KÖPEK KAPSA BÜTÜN ANTEP KÖPEKLERİNİ ÖLDÜRÜR MÜSÜNÜZ?”	41
Antep’te tehciye giden yol	46
Antep’te tehcirler	52
Ortodoks Ermenilerin tehciri	58
Katolik ve Protestan Ermenilerin tehciri	64
Tehcirden muaf tutulanlar	71
Başat failer	73
Failleri motive eden faktörler/saikler	75
Esas failer	80

İKİNCİ BÖLÜM

“BEN HAYATIMDA VAZİFEMİ SUİSTİMAL ETMEDİM, KENDİ MENFAATİME VATAN MENFAATİNİ DAİMA TERCİH ETTİM”	89
Ali Cenani Bey (1872-1934)	89

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

“BİR DAHA DOĞSAM, GENE YAPARDIM. ANLADIN MI AYŞE! GENE YAPARDIM!”	115
Ahmet Faik Erner (1879-1967)	115
‘Öyle ise, Ermeni patriği haltetmiş. Talat’a söyle, binayı devlete mal etsin’	146

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

“KİBAR BİRİ GİBİ GÖRÜNÜRDÜ ANCAK BAZEN ZALİMLEŞİR VE SERT BİR BİÇİMDE (KIRBAÇLAMAK SURETİYLE) ANORMAL DURUMLARDA [BİZİ] CEZALANDIRIRDI”	151
Mehmet Yasin Sani Kutluğ (1889-1973)	151

SONSÖZ YERİNE	165
----------------------------	-----

EKLER	171
--------------------	-----

EK 1 FAİLLER	173
EK 2 ANTEP İTTİHAT VE TERAKKİ KULÜBÜ ÜYELERİ VE ANTEP’TEKİ İLERİ GELENLER	177
EK 3 BOA.DH.ŞFR 488/33	185
EK 4 BOA.DH.EUM.KLH 5/48	187
EK 5 BOA.DH.EUM.2Şb.50/1	189
EK 6 ALİ CENANİ BEY’İN TORUNLARI HARUN CENANİ VE ULYA CENANİ DRAZ İLE YAPILAN 5 HAZİRAN 2017 TARİHLİ MÜLAKAT ÜMIT KURT	191

KAYNAKÇA	197
-----------------------	-----

DİZİN	209
--------------------	-----

Ermeni soykırımı ve Holokost başta olmak üzere kitlesel şiddet olaylarında faillerin rolü meselesiyle hemhal olduğumdan beri belki de araştırırken ve yazarken en zorlandığım çalışmam bu oldu. Zira devasa bir kırım olayının öznesi/faili olmakla suçlanan üç kişinin dünyasına girmek durumunda kalmak beni mental ve duygusal olarak oldukça yordu. Ancak bir şeyin de farkına varmamı sağladı: Belirli koşullar, belirli bir politik iklim ve atmosferde sıradan insanları sıradışı ve örgütlü bir kötülüğün uygulayıcısı yapabiliyordu. Yani ben, sen, sizler ve bizler belki de hepimiz sıradışı ve anormal bir kötücül eylemin parçası ve katılımcısı olabiliydik. Bu noktada hep iradenin iyimserliğine sığındım ve burayı kendim ve bütün insanlık için adeta bir liman belledim. Anneannem bir zamanlar bana annesinden dinlediği bir hikâyeyi anlatmıştı. 1915'te Urfa'nın Gülaçan köyünde yaşayan Ermeniler derdest edildikten sonra köyün yemyeşil ağaçlarıyla kaplı bir mesire alanına getirilir ve o ağaçlara topluca bağlanarak diri diri yakılırlar. Anneannem anlatırken öyle ağlamıştı ki sanki oradaymış gibi; sanki kendi-

si bu zulmü yaşıyormuş gibi... Sonra belki de beni derinden etkileyeceğini hiçbir zaman tahmin edemeyeceği şu sözler ağzından dökölüvermişti: “Oğlum, ateşte yanan da yakan da ‘biz’ olabilirdik.” Ateşi yakmanın ve ateşte yanmanın mümkün olmadığı bir dünyada yaşamamız umuduyla.

Bu çalışmanın nihai halini almasında birçok kişi ve kurumun değerli yardım ve katkıları oldu. Evvelemirde İstanbul Başbakanlık Osmanlı Arşivleri, Ermenistan Milli Arşivleri ve Ermenistan Milli Kütüphanesi, Paris'teki Nubaryan Kütüphanesi, İngiliz Milli Arşivleri ve Lübnan'daki Haygazyan Kütüphanesi çalışanlarına minnettarım. İlaveten, 2016-17'de doktora sonrası araştırmacısı olduğum Harvard Üniversitesi Ortadoğu Çalışmaları Merkezi üyelerine, Harvard Widener Kütüphanesi çalışanlarına ve Boston'daki Ermeni Çalışmaları Ulusal Derneği (NAASR) Akademik Direktörü Marc Mamigonyan'a teşekkür borçluyum. Kitaba değişik vesilelerle son derece önemli ve kıymetli katkılarda ve eleştirilerde bulunan, bu anlamda metni zenginleştiren Alev Er, Uğur Zekeriya Peçe, Emre Can Dağlıoğlu ve Yektan Türkyılmaz'a çok şey borçluyum. Bilhassa Alev Er keskin ve yerinde kritikleriyle bir kez daha hayat kurtaran müdahalelerde bulundu. Alev abinin duruşu, insanlara, olaylara ve dünyaya dair izlenimleri, bakışı ve hayat tecrübesi her zaman pusulam olmuştur ve olmaya da devam edecek. Hem Emre Can hem de

Yektan Hoca bu süreçte ufkumu ve dimağımı her zaman olduğu gibi yine sonuna kadar genişlettiler.

Bu çalışmanın ete kemiğe bürünmesinde benimle paylaşmayı lütfettiğiengin bilgi ve tecrübesiyle Clark Üniversitesi Tarih bölümünden Thomas Kühne özel bir teşekkürü ve saygıyı hak ediyor. ODTÜ'de öğrenci olduğum yıllardan beri aklı, bilgisi ve entelektüel derinliğiyle düşünsel serüvenimin “ebedi şefi” olan Tanıl Bora, bu çalışmada da sihirli dokunuşlarını benden esirgemedi. Kitabın editörü Merve Öztürk'ün nezdinde İletişim Yayınları'na şükranlarımı sunmak isterim. Ayrıca desteklerini esirgemeyen, deyim yerindeyse ikinci babam Harry Parsekyan, Christopher Browning, Cemal Kafadar, Raymond Kévorkian, Richard Hovannisyan, Taner Akçam, Şükrü Hanioglu, Edhem Eldem, Hans-Lukas Kieser, Ayhan Aktar, Hamit Bozarslan, Zeynep Türkyılmaz, Donald Bloxham, Stefan Ihrig, Dirk Moses, Dan Stone, Bedros Der Matosyan, Benjamin Lieberman, Owen Miller, Ozan Özavcı, Hilmar Kaiser, Maurus Reinkowski, Janet Klein, Varak Ketsamanyan, Maggie Goschin, Mark Çenyan, Harold Demirciyan, Perlo Kotayan, Edwin Minasyan, Chris Grati-en, Seçil Yılmaz, Murad Uçaner, Fresno Devlet Üniversitesi Ermeni Çalışmaları Programı ve Barlow Der Mugırdıçyan, Razmik Panosyan, Nurhan Becidyan, Aykut Tuzcu, Uğurcan Arabacıbaşı, Murat Arslan, Nazar Nazaryan ailesi, Hrant Dink Vakfı ve Calouste Gulbenkian Vakfı'na; özel arşivlerinde yer alan birkaç fotoğrafı kitapta kullanmama izin veren Mihran Minasyan ve Halil İbrahim Yakar'a ne kadar teşekkür etsem azdır. Son olarak dedeleriyle ilgili yaptığım bu çalışmada benimle konuşmayı kabul etme nezaketini gösterdikleri için Ulya Cenani Draz, Harun Cenani, Ayşe Draz ve Noyan Kutluğ'a teşekkür ediyorum. Ve sıra geldi canım aileme: Hasan, Hanım, Dilek, Hamit, Figen ve Ergün her da-im bana kol kanat gerdiler. Hayatımda oldukları için Allah'a

her gün Ő krediyorum. 2016'da hayata gözlerini açarak bana dünyaları veren ye enlerim Deniz  a an ve Ali Aras bu kitabın zorlu yazım sürecinde beni var etti. Canının iki yarısı umarım tertemiz ve adil bir dünyada ağaçlar gibi dimdik, yemyeşil kalırlar. Pek tabii bu kitaptaki bütün hataların ve-bali sadece yazarının boynunadır.

“Siyah üniformayı üzerine geçiren, SS insanı olarak yeniden doğuyor değildi. Hitler de Himmler de ne ‘yeni fırıncılar’ pişirebilir ne ‘yeni araba imalatçıları’ imal edebilirlerdi. Bu epey zaman alırdı. Öldürme işini üzerine alanlar, her zaman tamamen normal erkeklerdi. ‘Tamamen normal erkekler’ ile ‘vahşi katliamcılar’ı birbirinden ayırması için örülen duvar kolay yıkılır. O salt insanın kendisini korumaya yönelik bir duvardır. Öldürmek ve katliam yapmak, ‘tamamen normal’ erkek olmanın bir parçasıdır; bir kere baraj kapakları açılmaya görsün... ‘Normallik’ nedir? Ciddi ele alındığında, böyle bir şey yoktur. Tıpkı ‘sıradanlık’ gibi. Ama cinayet eylemine katılan tipler vardır; üstelik buna izin verildiğinde ya da emredildiğinde hususi bir tatminle. Ayrıca bunu yapmayan tipler de vardır. İkisi de ‘tamamen normal’dir; tamamen ‘sıradan’dır.”¹

Holokost (Yahudi soykırımı) ve Ermeni soykırımı alanında “faillik” çalışmalarının yeri:

Katil olan sıradan Almanlar mı?

Sıradan Müslümanlar mı?

İkinci Dünya Savaşı’nda Nazi Almanyası Silahlı Kuvvetlerine (Wehrmacht) mensup bir Yedek Polis Taburu olan RPB 101’de görev alanlar Yahudi soykırımını bizzat hayata ge-

1 A.g.e., s. 220-21.

çiren sıradan insanlardı. Bu tabur esasen Alman ordusunda görev almak için fazla yaşlı olmasına rağmen askere alınmış orta yaşlı insanlardan müteşekkil Hamburg merkezli bir birimdi. Alt-orta sınıflardan gelen ve aralarında “alt sınıflardan az sayıda” kişinin bulunduğu, nispeten ileri yaşlardaki bu evli ve çocuklu erkekler,² görev aldıkları RPB 101’de birer katil haline gelmiş ve Almanların Avrupa Yahudilerini toplu olarak katletmeleri sürecinde kilit bir rol oynamıştı. Ancak bu insanlar, toplu bir imha gerçekleştirmek üzere kurulmuş bir organizasyona katıldıklarından bile habersizdiler ve aslında kendilerine yüklenen öldürme görevi karşısında hayrete düşmüşlerdi.³ SS ve SD subaylarının aksine, RPB 101’de görev alacak kişiler Yahudileri öldürme görevlerini yerine getirip getiremeyeceklerini tespit etmek üzere uygulanan özel seçim süreçlerine tabi tutulmamışlardı.

Daniel Goldhagen’ın da belirttiği gibi “Kritik ideolojik meseleler de dahil hiçbir şey bu adamların gelecekte hayata geçirecekleri soykırım eylemine ‘uygunluklarını’ sınamak ve özellikle de Yahudiler hakkındaki düşüncelerini araştırmak için herhangi bir teşebbüste bulunulduğuna işaret etmemektedir.”⁴ Gerçekten de, Holokost literatüründeki değerli tarihçilerden Christopher Browning’in altını çizdiği üzere “... bu tabur savaş zamanında elde bulunan insan gücü havuzunun ‘tortu’larıydı.”⁵ Taburdaki erkeklere bebekler, küçük çocuklar, yaşlılar ve engelliler gibi en çaresiz ve savunmasız Yahudileri öldürme görevi verilmişti. Bu noktada sorulması gereken kritik soru şudur: Neden RPB 101’deki bu orta yaşlı ve evli erkeklerin neredeyse tamamı Yahudi

2 Christopher R. Browning, *Ordinary Men: Reserve Police Battalion 101 and the Final Solution in Poland* (New York: HarperCollins, 1992), s. 47.

3 A.g.e., s. 184; Daniel J. Goldhagen, *Hitler’s Willing Executioners: Ordinary Germans and the Holocaust* (New York: Alfred A. Knopf, Inc, 1996), s. 205.

4 Goldhagen, *Hitler’s Willing Executioners: Ordinary Germans*, s. 211.

5 Browning, *Ordinary Men: Reserve Police Battalion 101*, s. 165.

soykırımını gerçekleştiren kimseler haline gelmiştir? Hem Browning hem de Goldhagen bir dizi benzer noktayı tespit ettikten sonra bunlara farklı izah tarzları geliştirerek temelde aynı soruyu cevaplamaya çalışmaktadır.

Söz konusu taburda görev alan subaylar, mesleği polislik olan kimselerdi; ancak alt kademelerdeki görevlilerin büyük kısmı Browning'in nitelendirdiği gibi vasıfsız işçilerin ağırlıklı olarak temsil edildiği, Alman toplumunun alt kesimlerinden gelmekteydi.⁶ RPB 101'de görev alan polislerin büyük bir kısmı Almanya'daki en az Nazileşmiş şehirlerden biri olarak bilinen Hamburg kökenliydi ve "bu kişilerin çoğunluğu siyasi kültür olarak Nazi karşıtı olan bir sosyal sınıfa dahildi."⁷ Bu açıdan bakıldığında, bu şahıslar sıradan birer insandı ve çoğu Nasyonal Sosyalist Alman İşçi Partisi'ne üye bile değildi.⁸ Kendilerine yüklenen Yahudileri öldürme görevi ile yüz yüze geldikleri gün, taburun komutanı Binbaş Wilhelm Trapp, emri altındakilere bir konuşma yapmış ve onlara Yahudileri *vurmama* seçeneğini sunmuştu:

Kısılan sesi ve gözlerindeki yaşlarla solgun ve gergin görünen Trapp, konuşurken kendini kontrol edebilmek için gözle görülür bir mücadele veriyordu. Kederli bir sesle, taburun ziyadesiyle tatsız bir görevi yerine getirmek durumunda olduğunu söyledi... Geri kalan Yahudiler –kadınlar, çocuklar ve yaşlılar– tabur tarafından derhal vurulacaktı. Trapp, adamlarını bekleyen görevi açıkladıktan sonra olağanüstü bir teklifte bulundu: Eğer aralarındaki, yaşı daha geçkin erlerden kendilerine yüklenen bu görevi yerine getiremeyecek durumda olan varsa, taburu terk edebilecekti.⁹

6 A.g.e., s. 48.

7 A.g.e., s. 48.

8 Raul Hilberg, "The Goldhagen Phenomenon", *Critical Inquiry*, cilt 23, no. 4, 1997, s. 722.

9 Browning, *Ordinary Men: Reserve Police Battalion 101*, s. 2.

Taburdaki polis görevlileri için herhangi bir cezalandırılma riski olmadan Yahudileri vurmayı reddetmek yönünde açık bir seçenek sunulmuş olsa da, birimin yalnızca küçük bir bölümü kurbanlarını öldürmemeyi yeğlemiştir. Bu durumda neden taburun büyük bir kısmı sıradan ve soğukkanlı birer katile dönüşmüştür? Hal böyleyken gerçekleştirdikleri eylemler nasıl açıklanabilir? Browning mevcut koşullar altında RPB 101'de görev alanların çoğunun genellikle kendileri gibi sıradan Almanlara atfedilen ölümcül ve şeytani antisemitizm tarafından harekete geçirilerek gönüllü ve istekli bir şekilde öldürme eylemini gerçekleştirmiş olduklarından emin değildir.¹⁰ Yedek polis görevlilerinin nasıl büyük bir süratle ve toplu halde yok edici birer katile dönüşebildiğinin açıklamasını arayan Browning, 20. yüzyıl bağlamında görünüşte gayet medeni olan insanların vahşileştirilmesini konu eden bir dizi araştırmanın mevzuyla ilişkisini incelemektedir.¹¹ Dost ve düşmanı kutuplaştırmasıyla birlikte savaşı Holokost için olmazsa olmaz bir ortam olarak mülahaza eden Browning, yine de savaş zamanı vahşetlerini konu alan çalışmalarla bu konu arasında çok az ilişki görmektedir. RPB 101'deki adamlar önceki savaşta geçen çarpışmalar yüzünden vahşileşmemişti, bu yüzden davranışları "savaş meydanındaki taşkınlık" olarak tanımlanamazdı.¹² Aksine, "vahşileşme bu adamların davranışlarının nedeni değil, bir sonucu olmuştu."¹³

Browning, söz konusu polis görevlilerinin Yahudileri katletmesinin nedenlerinin sadece Alman olmak gibi bir karak-

10 Browning, "Daniel Goldhagen's Willing Executioners", *The Symposium of The 'Willing Executioners' / 'Ordinary Men'*, The United States Holocaust Memorial Museum, 8 Nisan 1996, s. 16, 20.

11 H. A. Turner, "Ordinary Men: Reserve Police Battalion 101 and the Final Solution in Poland by Christopher R. Browning", *The Journal of Modern History*, cilt 67, no. 1, 1995, s. 238-240.

12 Browning, *Ordinary Men: Reserve Police Battalion 101*, s. 160.

13 A.g.e., s. 161.

teristiğe atfedilemeyeceğini savunmaktadır. Hamburg'dan gelen RPB 101'in korkunç savaş zamanı eylemleri ve taburun profili incelemesinde, "Alman toplumunun tamamına oranla aralarında yalnızca biraz daha fazla Nazi parti üyesi bulunan" söz konusu yaklaşık 500 sivil, Browning'in "sıradan vatandaşların' olağanüstü koşullar altında nasıl davranabileceği konusunda tahminde bulunmasını mümkün kılmıştır."¹⁴ Browning, sıradan Almanların Yahudilerin toplu olarak katledilmesindeki yaygın katılımının ve bu görevi yerine getirirken sergiledikleri yoğun istekliliğin derecesi konusunda hemfikirdir,¹⁵ ancak ona göre bu katılım ve gönüllülüğün arkasında yatan asıl nedenlerin, çok boyutlu gerekçeler ve faktörler göz önüne alınarak izah edilmesi gerekmektedir.¹⁶ Holokost'u izah etmek için yalnızca Alman kültürü değil, insan doğası da daha iyi anlaşılmalıdır.¹⁷

Bu bağlamda, Browning durumsal [*situational*] boyutlar olarak sosyal, kültürel ve kurumsal faktörlerin önemine vurgu yapmaktadır.¹⁸ RPB 101'deki görevli memurların öldürme eylemlerinin savaş ve otoriter yönetim gibi uç koşullar altında beklenebilecek bir davranış olduğunu ifade etmektedir. Ona göre, RPB 101'de görev alanlar, üstlerinden gelen açık ya da üstü kapalı baskının yanı sıra arkadaş/çevre baskısı sonucu hareket etmekteydi ve eylemlerinde "Alman" tabiatına içkin olan hiçbir şey yoktu. Bir yandan birliklerine "ait olabilmek" veya "ayak uydurabilmek" için, bir yandan

14 A. Dirk Moses, "Structure and Agency in the Holocaust: Daniel J. Goldhagen and his Critics", *History and Theory*, cilt 37, no. 2, 1998, s. 205.

15 Browning, "Daniel Goldhagen's Willing Executioners", s. 15.

16 Browning, *Ordinary Men: Reserve Police Battalion 101*, s. 55-56.

17 Browning, "Human Nature, Culture, and the Holocaust", *The Chronicle of Higher Education*, 18 Ekim 1996, A72; Richard Kamber, "The Logic of the Goldhagen Debate", *Res Publica*, cilt 6, 2000, s. 159.

18 Nick Zangwill, "Perpetrator Motivation: Some Reflections on the Browning/Goldhagen Debate", Eve Garrard ve Geoffrey Scarre (der.), *Moral Philosophy and the Holocaust* (Burlington, VT: Ashgate, 2003), s. 1-15.

da Nazi Almanyası'nda emirleri reddetmenin imkânsızlığını göz önünde bulundurdıklarından, aktif birer katil haline gelmeyi tercih etmişlerdi. Browning, Nazi suçlarının faileri olarak RPB'deki görevlilerin ölüm saçan davranışlarını anlamak saikiyle bu adamların birer katil haline geldiği ortamı gözler önüne sermekte ve sözlerine şöyle devam etmektedir:

Alman toplumunun geri kalanında olduğu gibi, Yedek Polis Birliği 101'de görev alanlar da ırkçı ve Yahudi karşıtı propagandadan oluşan bir tufanın içine daldırılmıştır. Üstelik, Düzen Polisi [*Ordnungspolizei*] her bir birimin kendi içinde, hem temel eğitim hem de devam eden pratikler biçiminde doktrinleştirmeyi sağlamıştır.¹⁹

Dahası, arka planda sürüp giden ırkçılık ve kökleşmiş Yahudi nefreti polislerin yaptığı 'iş'in taburun ve Nazi Almanyası'nın ilkelerine tam olarak uyumlu hale gelmesini kolaylaştırmıştır. Söz konusu öldürme eylemlerinin gerçekleştiği ve bu taburdaki görevlilerin içinde bulunduğu olağanüstü savaş hali ve dönemin siyasi iklimi dikkate alındığında Browning kabul görmüş daha önceden var olan Yahudi karşıtı bir eğilime işaret etmek yerine; herhangi bir yerdeki, herhangi bir ülkeden gelen, herhangi bir gruptaki insanın da benzer durumda aynı şekilde hareket edebileceğini belirtir: "Yedek Polis Taburu 101'deki insanlar bu koşullar altında birer katil olabildiyse, o zaman hangi gruba dahil olan insan olamaz[dı] ki?"²⁰ Bu anlamda, Browning RPB 101 üyelerinin çevre baskısı, çevrelerine ayak uydurma isteği ve temayülü, otoriteye itaat etme, bürokratik kayıtsızlık, zorlama, karar alma mekanizmasının parçalanmış doğası, kariyer hırsı ve düşmanın canavarlaştırılması gibi durumsal unsurların/nedenlerin bileşimi yoluyla "akla hayale sığmayacak

19 Browning, *Ordinary Men: Reserve Police Battalion 101*, s. 184.

20 *A.g.e.*, s. 189.

olan suçu işlemeye itilmiş” olan sıradan insanlar olduğu sonucuna varmaktadır.²¹ Söz konusu etkenler, Nazi ideolojisi ya da Alman siyasi kültürüne özgü olmaktansa, evrensel bir nitelik taşımaktadır. Bu nedenle de, Browning RPB 101’de görev alanları “sıradan Almanlar” olarak nitelendirmekten se, “sıradan insanlar” olarak tanımlamayı tercih eder.

Browning’ın durumsal faktörlerin önemine yaptığı vurguya karşı çıkan Goldhagen ise, RPB 101’dekilerin Yahudileri öldürmeye şartlanmış olduğunu öne sürmektedir. Bu insanlar, durumlarından hoşnut bir tutum içinde Yahudileri yok etmeye kendilerini adanmışlardı ve Yahudi kıyımını öncelikli eylemleri olarak görmekteydiler. Hatta, “söz konusu soykırımsal kıyım o kadar derinden bağlılardı ki, tüm korkunçluğuna rağmen bunu sürdürmekte ısrar etmişlerdi[r]...”²² Bu açıdan bakıldığında, Goldhagen çarpıcı bir şekilde Yahudileri katletmeye teşne olma durumunun önemine ve böyle bir eğilimin varlığına işaret etmektedir. Goldhagen, polis taburunda görev alan kişilerin arka planlarını ve geçmişlerini inceleyip onların eylemlerini değerlendirerek, Nazi liderliğinin devlet politikasına böylesi bir programı ekleme-sinin ardından, Nazi ya da SS ile herhangi bir bağlantısı olmayan sıradan Almanların nasıl gönüllü bir şekilde soykırımı hayata geçiren birer katil haline geldiğini anla(t)maya çalışmaktadır.²³ Taburda görev alan kamyon şoförlerini, liman ve ambar işçilerini, garsonları, denizcileri ve diğerlerinin geçmişlerini araştıran Goldhagen, RPB’deki bu şahısla-

21 Moses, “Structure and Agency in the Holocaust: Daniel J. Goldhagen and His Critics”, s. 205; Browning, “Beyond Warsaw and Lodz: Perpetrating the Holocaust in Poland”, James S. Pacy ve Alan P. Wertheimer (der.), *Perspectives on the Holocaust: Essays in Honor of Raul Hilberg* (Boulder, Colo: Westview Press, 1995), s. 75-90.

22 Goldhagen, *Hitler’s Willing Executioners: Ordinary Germans*, s. 238.

23 Gavriel D. Rosenfeld, “The Controversy That Isn’t: The Debate over Daniel J. Goldhagen’s ‘Hitler’s Willing Executioners’ in Comparative Perspective”, *Contemporary European History*, cilt 8, no. 2, 1999, s. 267.

rın Alman toplumunun bir bütün olarak temsilcisi olduğunu varsaymaktadır.²⁴

RPB 101'deki görevlilere Yahudileri vurmaktan muaf tutulma opsiyonu sunulmasına rağmen, çoğu hiçbir merhamet belirtisi göstermeksizin bebekleri, çocukları, kadınları ve yaşlıları öldürmeyi seçmiştir:

Mermilerinin ürkütücü, mekruh ve ağır etkisine, öldürmek yerine çekip gitme şansının kendilerine sunulmuş olmasına rağmen, neredeyse tamamı ölümcül görevlerini hayata geçirmeyi tercih etmiştir ve bu eylemlerini sürdürmüştür.²⁵

RPB 101'de görev alanlardan söz ederken, Goldhagen "Almanlar", "sıradan Almanlar" ya da "bu Almanlar" ifadelerini kullanmaktadır. Üstü kapalı bir şekilde tüm Nazi dönemi Almanlarının birer potansiyel Yahudi katili olduğunu iddia etmektedir. Dahası bu dönemde yaşamış olan Almanların Yahudileri birer düşman olarak kabul ettikleri için kendilerine özgü bir biçimde Yahudileri öldürmeye yatkın oldukları tespitinde bulunur. Goldhagen, RPB 101 üyeleri arasındaki Yahudileri yok etme kararlılığını, Almanların uzun zamandır süregiden Yahudi karşıtlığı ve Nazileşme tarihi ile birlikte düşünmekte ve bunu *ulusal* bir karakteristik olarak görmektedir.²⁶ Bahis konusu kişilerin hayatlarını

24 Goldhagen, *Hitler's Willing Executioners: Ordinary Germans*, s. 205-207.

25 A.g.e., s. 222.

26 A.g.e., s. 11, 20, 409; Russell A. Berman, "An Imagined Community: Germany according to Goldhagen", *The German Quarterly*, cilt 71, no. 1, 1998, s. 63-67. Thomas Kühne, "Belonging and Genocide" başlıklı önemli çalışmasında aynı konuya yoğunlaşır. Kühne, Birinci Dünya Savaşı'ndan büyük bir yenilgiyle çıkan Almanya'nın yaşadığı muazzam utanç duygusunun Alman toplumu üzerinde savaşın ağır faturasına rağmen ne derece önemli bir aidiyet ve bağlılık hissiyatı yarattığına dikkat çeker. Bu utanç duygusu Yahudi nefretiyle birleşerek Almanlar arasındaki ulusal bilinci daha da kuvvetlendirmiştir. Bkz. Thomas Kühne, *Belonging and Genocide: Hitler's Community, 1918-1945* (New Haven: Yale University Press, 2010) [*Aidiyet ve Soykırım: Hitler Toplumu, 1918-1945*, Ankara: Heretik Yayıncılık, 2017].

ve acımasızlıklarını irdeleyen Goldhagen, Browning'in aksine, taburdakileri harekete geçiren dürtülerden ve onların davranışlarından yalnızca Yahudi karşıtı inançların sorumlu tutulabileceği anlamına gelen, tek bir gerekçeye bağlı bir açıklamada ısrarcıdır.²⁷ Browning'in iddialarına karşı çıkarak, katliamlarda rol alan kişilerin çoğunun otorite tarafından zorlanmadığını ya da baskı altında tutulmadığını; tersine kendi istekleriyle bunun bir parçası haline geldiklerini ispatlayan dikkate değer sayıda kanıtın bulunduğunu iddia etmektedir.

Goldhagen'e göre, RPB 101'de görev alan erkeklerin durumunda itaat etmenin can alıcı bir önem taşıdığına işaret eden elle tutulur herhangi bir bulgu yoktur. Kendisi bu bakımdan, bu kadar çok kişinin Nazilerin soykırım planının bir parçası olmak için sergilediği istek ve hevesin kaynağının basit bir şekilde yükümlülük ve disiplin gibi faktörlere atfedilmesine şiddetle karşı çıkar.²⁸ "Sıradan Almanların" Avrupa'nın herhangi bir yerinde yaşayan Yahudileri yeryüzünden silmek için ortaya koyduğu gönüllülüğün temelde saplantılı bir Yahudi karşıtlığı tarafından harekete geçirildiği konusunda —o kadar ki kurbanların Yahudi olması kritik bir önem taşımaktaydı ve sıradan, sade bir Almanın bu eyleme bile isteye iştirak etmesi için yeterliydi— ikna olmuştur. Bu nedenle de Goldhagen'a göre, Almanlar Yahudileri gizlemeye bile gerek duymadıkları sadist bir biçimde ve grotesk bir zevkle öldürmüştür.²⁹ Goldhagen, Nazilerin Yahu-

27 Goldhagen, *Hitler's Willing Executioners: Ordinary Germans*, s. 416, 582; Fritz Stern, "The Goldhagen Controversy: One Nation, One People, One Theory?", *Foreign Affairs*, cilt 75, no. 6, 1996, s. 134; Rosenfeld, "The Controversy That Isn't: The Debate over Daniel J. Goldhagen's 'Hitler's Willing Executioners' in Comparative Perspective", s. 256.

28 A.g.e., s. 391; Allan Feligstein, "Were Obedience Pressures A Factor in the Holocaust?", *Analyse & Kritik*, cilt 20, no. 1, 1998, s. 72.

29 A.g.e., s. 23, 71, 77, 91, 97, 395, 397, 399, 419, 429, 430, 444, 450, 584; Robert Gellately, "Review of Hitler's Willing Executioners: Ordinary Germans

dileri yok etme planının hayata geçirilmesinin “Alman halkına nüfuz etmiş”³⁰ belli bir tür ölümcül ve tasfiyeci Yahudi karşıtlığından [*eliminationist anti-semitism*] ileri geldiğine o kadar inanmaktadır ki, ona göre Nazi Almanyası’ndaki Almanların çoğu, 101’inci taburda görev alanların büyük bir kısmı gibi, bu programın gönüllü ve istekli birer takipçisi/neferi haline gelmiştir ve aynı sebepten öldürme eylemine ortak olmuştur. Browning ise Nazi öncesi Almanya ve Nazi Almanyası’ndaki Almanların çoğunluğunun –RBP 101’de görev alanlar da dahil– tasfiyeci Yahudi karşıtlığını destekleyip desteklemediği konusunda Goldhagen ile aynı fikirde değildir. Aslında Browning, çoğu Almanın daha düşük yoğunluklu Yahudi karşıtlığına sahip olduğunu ve bu durumun da antisemitizmin daha kuvvetli ve şiddetli biçimine sahip olan azınlığın eylemlerine karşı pasif kalmalarına ve onlara karşı koymamalarına yol açtığını savunur. Browning’e göre:

Birkaç istisna dışında Yahudi karşıtlığı sorununun tamamı bir sessizlikle damgalanmıştır... Görünüşe göre, Yedek Polis Taburu 101’de görev alan adamlar rejimin Yahudi karşıtı doktrinlerini kabul etmemiş olsalar bile, en azından Yahudilerin düşman imgesi olarak asimile edilmesini kabul etmişlerdir.³¹

Goldhagen ise Browning’in bu argümanını tamamen tersine çevirerek şu noktayı ileri sürer:

...soykırımı uygulayanlar, ‘sıradan Almanlar’, Yahudi karşıtlığı tarafından, kendilerini Yahudilerin *ölmesi gerektiği*

and the Holocaust by Daniel Jonah Goldhagen”, *The Journal of Modern History*, cilt 69, no. 1, 1997, s. 187-191.

30 A.g.e., s. 71, s. 392-393; Yehuda Bauer, “On Perpetrators of the Holocaust and the Public Discourse”, *The Jewish Quarterly Review*, cilt LXXXVII, no. 3-4, 1997, s. 343.

31 Browning, *Ordinary Men: Reserve Police Battalion 101*, s. 73.

sonucuna ulaştıran belli bir tür Yahudi karşıtlığı tarafından harekete geçirilmiştir.³²

Dolayısıyla Goldhagen, Yahudi karşıtlığının, bu şahısları öldürme eylemine iten yegâne güdüsel faktör olduğuna inanır. Kendisi kıyımın gerçekleşmesi için mecburi olan diğer faktörleri belirli ölçülerde kabul etmekle birlikte, “tasfiyec i Yahudi karşıtlığı”nın³³ –RPB 101’deki görevliler de dahil– katillerin çoğunun zihninde psikolojik bir faktör olarak gerekli olduğu konusunda ısrarcıdır.³⁴ Başka bir ifadeyle, Goldhagen “tasfiyec i Yahudi karşıtlığı”nı Holokost’un faili olabilmek için *olmazsa olmaz* bir koşul olarak görür.³⁵ Kendisine göre, bu “tasfiyec i zihniyet” Alman toplumuna münhasır ve bu toplumun hemen her yerinde karşılaşılabilecek bir olguydu ve bu yüzden de Yahudi soykırımını yalnızca Nazi Almanyası’nda gerçekleşebilirdi.³⁶ Bu durum aynı zamanda “ulusal bir proje”nin yaratılmasına yol açmıştır. Diğer bir ifadeyle Goldhagen, Holokost’un Almanları gerçek birer Alman haline getirdiğini ve Alman etnik kimliğine dayalı ırkçı ulusal birlik projesini gerçekleştirdiğini ima eder. En başta Hitler’in ve akabinde Nazilerin zihinsel evreninde tahayyül ettikleri Alman ırkına ve bu ırkın meydana getireceği topluluğa ait olmanın şartı, hangi toplumsal sınıftan ve/veya statüden gelirse gelsin bütün bir Alman halkının Yahudileri kitlesel olarak ortadan kaldırma planına ve eylemine hiçbir şüphe duymadan dahil olmasıdır. Ancak bu sayede Alman ulusal bir-

32 Goldhagen, *Hitler’s Willing Executioners: Ordinary Germans*, s. 14.

33 A.g.e., s. 49-79, özet iyle birlikte s. 77.

34 A.g.e., s. 140-141; Kamber, “The Logic of the Goldhagen Debate”, s. 160.

35 A.g.e., s. 49-128; s. 417; Istvan Deak, “The Goldhagen Controversy in Retrospect,” *Central European History*, cilt 30, no. 2, 1997, s. 300; Kamber, “The Logic of the Goldhagen Debate”, s. 156.

36 A.g.e., s. 419, 591; Bernard Rieger, “‘Daniel in the Lion’s Den?’ The German Debate about Goldhagen’s ‘Hitler’s Willing Executioners,’” *History Workshop Journal*, no. 43, 1997, s. 227; Raul Hilberg, “The Goldhagen Phenomenon”, s. 723.

lik projesi (*Volksgemeinschaft*) vücut bulacaktır. Goldhagen, tasfiyecî Yahudi karşıtlığının gerekliliği tartışması üzerinden, RPB 101’de görev alan kişiler de dahil olmak üzere ‘sıradan’ Almanların ellerine fırsat geçtiğinde vahşî, kötü niyetli ve istekli birer infazcî haline geldiğini savunur.³⁷

Söz konusu analize bakıldığında Goldhagen, Browning’in özellikle vurgu yaptığı çevre baskısı, otoriteye itaat etme, kariyer hırsları, can sıkıntısı ve savaş dehşetine boyun eğme gibi güdülerin ve/veya faktörlerin “eşi benzeri görülmemiş”³⁸ birer acımasız, bağınaz ve haz duygusu ile hareket eden bir infazcî haline gelen sıradan Almanın davranışını açıklamaya yetmediğine kesinkes iman eder. Bunun sonucunda Browning’e karşı ortaya koyduğu argüman, Holokost’u gerçekleştiren sıradan insanları ve/veya Almanları harekete geçiren motiflerin ve sergiledikleri davranışların hesabını vermek üzere yürütölmüş bilişsel ve durumsal faktörlerin birleşiminden oluşan bir çalışma üzerinden yükselmemektedir. Bunun yerine, “soykırımı gerçekleştirenlerin zihin yapısında ve genel olarak tüm Alman toplumunun ortak yapısında” bulunan “şeytani bir Yahudi karşıtlığı”na dayalı bir açıklama getirmektedir.³⁹ Goldhagen’in analizine göre, Hitler ve Almanlar Yahudiler konusunda “aynı zihniyete”⁴⁰ sahip oldukları için, Hitler’in Yahudi soykırımını hayata geçirmesi için yalnızca onların “daha önceden var olan, bastırılmış” Yahudi düşmanlığını “zincirlerinden kurtarması” ya da “serbest bırakması”⁴¹ yeterliydi.

Goldhagen’in “tasfiyecî antisemitizm”e biçtiği bu hayati rolün, söz konusu dönemin tarihyazımı perspektifi ba-

37 A.g.e., s. 216-217, s. 231.

38 A.g.e., s. 386, s. 414.

39 A.g.e., s. 392.

40 A.g.e., s. 399.

41 A.g.e., s. 443.

kımından özcülükle malul olduğunu söylemek mümkündür. En azından Yahudilerin kitlesel kıyımına aktif olarak katılmış failleri harekete geçiren muayyen faktörleri irdeleyen diğer tarihçiler açısından bu yaklaşım ciddi eleştirilere maruz kalmıştır.⁴² Bilhassa Goldhagen'in tezine temel teşkil eden argümanın arka planını oluşturan malzemeyi ve tarihsel bağlamı düşündüğümüzde yazarın ciddi anlamda çelişik çıkarımlara sahip olduğu gerçeğiyle karşı karşıyayız. Örneğin yazarın, Nazilerin 1929'da bütün dünyayı saran ekonomik krizin Almanya'da yarattığı buhran sonucu iktidara gelmesine ve böyle bir kriz olmaksızın bu hareketin hiçbir biçimde iktidar koltuğuna oturamayacağına dair analizi yerinde olmasına karşın; yazar "neden bu denli güçlü; Alman toplumunun bütün hücrelerine işleyen; tarihsel olarak bu kadar fanatik ve köklü ve sonuçta Holokost gibi bir kırımın gerçekleşmesine sebep olan antisemitizm iktidara gelmek için ekonomik buhranı beklemiştir" sorusuna,⁴³ ne yazık ki doyurucu bir cevap verememektedir. Bu minvalde Goldhagen'e yöneltilebilecek en ciddi eleştirilerden bir tanesi Holokost'u tarihsel olarak yorumlayamamasıdır.

42 Bu eleştirilerin bir kısmı için bkz., Mark Roseman, "Beyond Conviction? Perpetrators, Ideas, and Action in the Holocaust in Historiographical Perspective", Frank Biess, Mark Roseman and Hanna Schissler (der.), *Conflict, Catastrophe and Continuity: Essays on Modern German History* (New York, Londra: Berghahn Books, 2007), s. 83-103; Tom Lawson, "Ordinary Men: rethinking the politics of perpetrator history", Lawson (der.), *Debates on the Holocaust* (Manchester: Manchester University Press, 2010), s. 193-234; Robert R. Shandley, *Unwilling Germans: The Goldhagen Debate* (Londra: University of Minnesota Press, 1998); Geoff Eley (der.), *The Goldhagen Effect: History, Memory and Nazism - Facing the German Past* (Ann Arbor: MI, 2000); Jürgen Matthäus, "Historiography and the Perpetrators of the Holocaust", Dan Stone (der.), *The Historiography of the Holocaust* (Basingstoke: Palgrave Macmillan, 2004), s. 197-215.

43 Bu soruya yanıt arayan iki önemli çalışma için bkz. Gotz Aly, *Hitler's Beneficiaries: Plunder, Racial War, and the Nazi Welfare State* (New York: Metropolitan Books, 2007) ve Avraham Barkai, *From Boycott to Annihilation: The Economic Struggle of German Jews, 1933-1943* (Hannover ve Londra: University Press of New England, 1989).

Gerek soykırım gerekse etnik cinai temizlik⁴⁴ gibi kitlesel kırım ve katliam eylemlerinin tek bir merkezden ve yalnızca devletin şiddet araçlarıyla gerçekleştirebileceğini iddia etmek bu tür eylemlerin altında yatan toplumsal etmenleri ve bu eylemlerin toplumsallığını göz ardı etmek anlamına gelir. Zira devletin ya da merkezî otoriteyi elinde tutan siyasi aktörlerin belirgin bir toplumsal zemin, taban, destek, meşruiyet ve rıza mekanizmaları olmadan aynı toplumun bir kesimini başka bir kesime kırdırması neredeyse imkânsızdır. Dolayısıyla, bu kitlesel katliam ve yıkım süreçlerine dahil olan aşırı şiddet uygulamaya teşne toplumsal aktörlerin kimler olduğunu ve ne çeşit itkilerle bu süreçlere katıldıklarını ortaya koymak, bu eylemlerin çıkış noktasını anlamak ve açıklamak adına elzemdir.⁴⁵

44 Etnik temizlik ve soykırım eylemleri arasındaki farklar için bkz. Michael Mann, *The Dark Side of Democracy: Explaining Ethnic Cleansing* (Cambridge & New York: Cambridge University Press, 2005), s. 37 [*Demokrasinin Karanlık Yüzü: Etnik Temizliği Açıklamak*, çev. Bülent Doğan, İthaki Yayınları, İstanbul, 2012]. Mann için kitlesel katliam ve insanlık suçu olarak kabul ettiği bu iki cürüm arasındaki farkı belirlemede *cöğrafya/mekân* unsuru esastır. Mann'a göre, etnik temizlik kendisini muayyen bir coğrafyada, bölgede, bir toprak parçası üzerinde veya mekânda hakim-i ve kadir-i mutlak ve üstün gören bir etnik unsurun buna rakip olan diğer etnik unsuru temizlemesi girişimidir. Mann, *Explaining Murderous Ethnic Cleansing: Eight Theses*, International Sociological Association Conference, Brisbane, Avustralya, Temmuz 2002, s. 3; Mann, *The Dark Side of Democracy: Explaining Ethnic Cleansing*, s. 1-33. Ayrıca bkz. Norman Naimark, *Fires of Hatred: Ethnic Cleansing in Twentieth Century Europe* (Cambridge, MA ve Londra: Harvard University Press, 2001).

45 Bu konuyla ilgili önemli çalışmaların bazıları için bkz. Donald Bloxham, *The Great Game of Genocide: Imperialism, Nationalism, and the Destruction of the Ottoman Armenians* (Oxford: Oxford University Press, 2005); Taner Akçam, *A Shameful Act: The Armenian Genocide and the Question of Turkish Responsibility* (New York: Metropolitan Books, 2006); Akçam, *The Young Turks' Crime Against Humanity: The Armenian Genocide and the Ethnic Cleansing in the Ottoman Empire* (Princeton University Press, 2012); Aviel Roshwald, *Ethnic Nationalism and the Fall of Empires: Central Europe, Russia and the Middle East, 1914-1923* (Londra: Routledge, 2001); Browning, *Ordinary Men: Reserve Police Battalion 101*; Goldhagen, *Hitler's Willing Executioners: Ordinary Germans*; Edward B. Westermann, *Hitler's Police Battalion: Enforcing Racial War in the East* (University Press of Kansas, 2005); Michelle G. Latham, "Economic Motives for Total

Çarpıcı olan bir diğer nokta Holokost gibi kitlesel katliamlara katılan toplumsal aktörlerin son derece farklı sosyal arka planlara, deneyimlere, yaş gruplarına ve eğitim seviyelerine sahip olmalarıdır.⁴⁶ Aktörler arası bu çeşitlilik ve geçişkenlik aslında bu devasa katliamların ve yıkım olaylarının düzenleyicisi ve birinci derecede sorumlusu olan merkezdeki devlet elitlerinin işini kolaylaştıran ve bu süreçlerde esnek koalisyonlar kurmalarına olanak sağlayan bir faktördür. Bu esnek koalisyonlar söz konusu kitlesel şiddet eylemlerinin uzun vadede başarıyla sonuçlanmasına “katkı”da bulunur. Zira bu sayede merkezî devletin siyasal, askerî ve bürokratik elitleri planladıkları ve uygulamaya geçirdikleri bu şiddet eylemlerinin sorumluluğunu diğer toplumsal kesimlere de teşmil ederek bir çeşit “suç ortaklığı” inşa eder. Bu suç ortaklığı, aynı zamanda inşa edilmesi tahayyül edilen yekpare kimliğe (bu ulus kimlik veya etno-dinsel kimlik de olabilir) ve/veya “kutsal amaca” hizmet etmek isteyen toplumsal gruplara aynı zamanda bu yapıya entegre olma ve muayyen bir aidiyet hissine sahip olma “şansı” da verir.⁴⁷ Bu türden farklı toplumsal gruplar ve yerel aktörler, adeta yok edilmesi hedeflenen diğer toplumsal kesimlerin yıkımına destek ve ‘katkı’ sağladıkları ölçüde yaratılması veya oluşturulması planlanan ve niyetlenen yapıya ve/veya kimliğe ait olma hakkına kavuşurlar. Birbirinden farklı ideolojik yönelimlere ve davranış kalıplarına sahip toplumsal grupları başka bir toplumsal gruba yönelik uygulanacak olan kitlesel bir

Genocide: A Comparison of the Armenian, The Holocaust and Rwandan Genocides”, yayımlanmamış yüksek lisans tezi, Boston College, 2000.

46 Christian Gerlach, “Extremely Violent Societies: an alternative to the concept of genocide”, *Journal of Genocide Research*, cilt 8, no. 4, 2006, s. 456; Mann, “Were the Perpetrators of Genocide ‘Ordinary Men’ or ‘Real Nazis’? Results from Fifteen Hundred Biographies”, *Holocaust and Genocide Studies*, cilt 14, no. 3, 2000, s. 331-366.

47 Bu mevzuu Yahudi soykırımını merkeze alarak anlatan çarpıcı bir çalışma için bkz. Kühne, *Belonging and Genocide*.

katliam ve şiddet gösterisi etrafında bir araya getirmek için farklı motivasyonlar devreye sokulur.

Holokost gibi muazzam şiddet eylemlerinin gerçekleştirilmesini yalnızca devlete ve devletin merkezî bürokratik aygıtlarına özgü bir durum olarak görmek söz konusu şiddetin kaynaklarını ve kökenlerini açıklamakta akim kalır. Zira büyük ve ağır şiddet eylemleri çok boyutlu ve katmanlı dinamiklerin/etmenlerin yarattığı özel koşullar altında; birbiriyle hem uyumlu hem çatışan karar alma süreçleri sonucunda ortaya çıkan bir iklimde ve kipte vuku bulur. Unutmamak gerekir ki toplumun birbirinden farklı kesimlerini bir araya getiren kitlesel katliam eylemleri, sadece devletin ya da çürümüş bir rejimin politikaları olarak belirmez; bu tür eylemler toplumun derinliklerinde kökleşmiş son derece kompleks süreçlerden kaynağını almaktadır.⁴⁸ Şüphesiz, devletin sivil-askerî bürokratik aygıtları, devlete bağlı olarak faaliyet gösteren merkezî devlet elitleri, aşırı şiddet gösterilerinin ve eylemlerinin gerçekleştirildiği kitlesel şiddet olaylarında kilit bir rol oynamaktadır. Ancak bunun yanında mebzul miktarda toplumsal aktörün aktif olarak bu tür eylemlere katıldığını da hesaba katmak gerekmektedir. Son derece farklı saiklerle bu eylemlere katılan aktörleri harekete geçiren unsurları analiz etmek aynı zamanda devletin yapısını da irdelemek demektir. Dolayısıyla şiddetin bizatihi kendisi devlet-toplum ilişkilerini belirleyen temel parametrelerden biridir.

Büyük çapta ve ölçekte bir fiziksel şiddet eyleminin “başarıyla” uygulanması geniş tabanlı bir destek mekanizmasına ve faillilerin çeşitliliğine ihtiyaç duyar. Burada, birbirinden oldukça farklı motivasyonlar, niyetler ve amaçlar, söz konusu devasa şiddet eyleminin farklı yönlere, yoğunluklara ve formlara dağılmasına neden olur. Bu tür bir şiddet eylemi-

48 Gerlach, “Extremely Violent Societies: an alternative to the concept of genocide”, s. 458.

nin faili olan aktörler farklı ajandalara ve saiklere sahiptir. Bu özellik şiddete çok boyutlu bir nedensellik atfeder. Aşırı şiddet yanlısı toplulukların özellikle kriz dönemlerinde doluşıma soktuğu devlet aklı/mantığı soykırım ve etnik temizlik gibi hem yıkıcı hem de inşa edici büyük çaplı katliam eylemlerini teşvik eder. Bu eylemin bu toplulukların bağlı olduğu rejimin bekası ve devamlılığı adına devlete sağladığı faydalar vardır. Bu faydalardan biri bu eylemlerin etnik çeşitliliği seyreltmesi ve hatta tamamen yok etmesidir. Böylece aşırı şiddet yanlısı toplulukların dahil olduğu etnik kimlik hakim-i mutlak hale gelir. Aynı zamanda soykırım eylemi ve/veya etnik temizlik bu topluluklar için “problem” teşkil eden grupların elimine edilerek kendi kimliklerinin, yani çoğunluğunu oluşturdıkları etnik kimliğin daha keskin hale gelip konsolide olmasını sağlar. Böylece bu toplulukların teşkil ettiği devlet daha homojen bir yapıya dönüşerek kendi varlığını sağlamlaştırır. Dönemin ruhu da bu tarz politikaların ve uygulamaların adeta bir ‘norm’ olarak kabul edilmesine cevaz verir.

* * *

Bu uzun girizgâhın meramı bugün 1915 Ermeni soykırımını çalışmalarının, Holokost ve Holokost failleri üzerine yapılan bu türden ciddi izah denemelerinin bir hayli gerisinde olduğunu göstermektir. Bu bağlamda, Ermeni soykırımına katılan merkezî ve yerel aktörleri harekete geçiren motivasyonların, psikolojik, ekonomik, sosyal, ideolojik, askerî, kültürel ve siyasal faktörlerin açığa çıkarılması adına yapılacak bilimsel-tarihsel araştırmalara gerek yöntemsel bakımdan gerekse tarihsel arşiv malzemesinin kullanımı açısından, Yahudi soykırımını literatüründe yer alan bu tarz verimli ve analitik çalışmaların önemli referans noktaları sağlayacağı tartışma götürmez.

Bu anlamda Ermeni soykırımı ile ilgili bundan sonra yapılacak olan merkezî ve/veya lokal çalışmaların Holokost literatüründe cari olan bu doğrultudaki tartışmalardan esinlenmesi ileriki dönemde 1915'in ne denli kompleks ve yapısal politikalar sonucu vücut bulduğunun aydınlatılmasında kritik bir önemi haiz olacaktır. Bu bağlamda Ermeni soykırımı "niye oldu?", "nasıl oldu?" ve "kimler bu kitlesel katliamda yer aldı?" gibi sorular da karşılığını bulmaya başlayacaktır. Bu sayede bu alanda yapılacak çalışmalarla biçimlenecek Ermeni soykırımı literatürü, bir nebze de olsa Holokost literatürünü geriden takip etmeyi sonlandırma şansı bulacaktır. Her iki araştırma sahasındaki çalışmaların birbiriyle etkileşiminin ve böylece ortaya çıkacak rezonansların karşılaştırmalı soykırım literatürüne kazandıracak katkıları su götürmez. Temennim, böyle bir çabanın Ermenilerin kitlesel olarak katledilmesi kararını alan ve bu kırımında yer almış faileri harekete geçiren faktörleri ortaya koymak adına yapılacak çalışmalara ve karşılaştırmalı tarih perspektiflerine kapı aralamasıdır. Zira, Ermeni soykırımını hayata geçiren tarihsel aktörlerin ne tür nedenler, motivasyonlar ve dürtülerle Ermenileri katlettiklerine ilişkin kapsamlı bir çalışmadan ve bunun üzerine yapılan bir tartışmadan yoksunuz. Bu minvalde, Holokost'un failleri özelinde yapılan geniş çaplı tarih okumalarının ve izah denemelerinin Ermeni soykırımına iştirak eden failerin zihin yapılarının (*Weltanschauung*) kavranabilmesi bakımından bize önemli ipuçları verebileceğini düşünüyorum.

Soykırım ve kitlesel kıyımlar/katliamlar gibi organize kötülük eylemlerine iştirak eden failleri harekete geçiren temel motivasyonlar arasında, söz konusu yıkım gerçekleşikten sonra kurulacak iktidar blogunun onlara sağladıkları siyasi ve ekonomik ayrıcalıklardan/avantajlardan yararlanmanın yanı sıra kurbanlara ait mal ve mülkleri ele geçirme ama-

cı da vardır. Sıradan failler, aşırılıklarla malul bu eylemlerde sergiledikleri performans ile birlikte; bu eylemleri planlayan ve organize eden iktidara verdikleri her türden destek ve gösterdikleri rıza ölçüsünde kendi kişisel çıkarlarını tahkim ederler. Esasında burada soykırım ve kitlesel şiddet eylemlerinde aktif bir biçimde yer alan faillerin birçoğunun sıradanlığı ile karşı karşıyayız. Hannah Arendt, Yahudi soykırımını bağlamında bunu “kötülüğün sıradanlığı” olarak tanımlamıştır. Burada fail ile şiddetin ilişkisi öyle bir noktaya gelir ki fail gerçekleştirdiği eylemin bir suça iştirak değil bilakis *normal* bir görev olduğuna inanır. Bu noktada cevaplanmayı bekleyen elzem soru sizin ve benim gibi sıradan insanların nasıl soykırım ve etnik temizlik gibi kitlesel/toplu cinai eylemlerin aktif ve *sıradan* katılımcıları haline geldiğidir. Sıradan insanlar nasıl sıradan katillere dönüşmüştür? Bu insanlar kimlerdir? Bu tür cinai eylemlere hangi saiklerle iştirak etmişlerdir? Eylemlerinin sonuçları nelerdir?

Ermeni soykırımını merkezi hükümetin veya merkezden hareket eden bir güç odağının verdiği kararın pürüzsüz ve kusursuz bir biçimde uygulanması olarak değerlendiren yaklaşımlar bu olayın yerel inisiyatiflerin hayati derecede rol oynadığı son derece karmaşık, birbiriyle tutarsız eylem repertuarlarından müteşekkil bir süreç olduğu gerçeğini gözden kaçırırlar. Bu dönemi çalışan tarihçilerin ve araştırmacıların Ermenilerin imha edilmesi gibi oldukça girift bir tarihsel sürecin farklı aşamalarında yer alan faillerin davranışlarının karmaşık ve ihtilaflı boyutlarına odaklanmaları gerekmektedir. Bunu yaparken, kurbanlar ve failer arasındaki, Primo Levi'nin imlediği “gri bölge”, Ermeni soykırımı özelinde de ihmal edilmemesi gereken önemli bir noktadır. Ermeni soykırımını yelpazesi geniş bir failer grubu tarafından gerçekleştirilmiş kitlesel bir katliamdır. Bu kolektif suça dahil olan bireyler koşullar ne olursa olsun kendi kararları doğrultusun-

da bu cinai eylemlere iştirak etmişlerdir. Bu nedenle bu noktada *bireysel sorumluluk* (*individual responsibility*) esastır. Bu kırımın yalnızca İttihat ve Terakki'nin başını çektiği bir grup tarafından gerçekleştirildiğini iddia etmek her şeyden önce olayın kitlesel boyutunu ve bu suçlara kendi iradeleriyle katılmış insanların bireysel ve kolektif sorumluluklarını göz ardı etmemize neden olur. Bu minvalde, odak noktamızı İttihat ve Terakki elitlerinden, "sıradan faillere" doğru değiştirerek yeni bir paradigma geliştirmek gerekir. Zira bu soykırımın sorumluluğu sadece merkezî hükümet ve İttihat ve Terakki elitleri ile sınırlandırılmaz. Ermeni soykırımını irrasyonel bir ırkçı nefret motivasyonu ile değil, oldukça kompleks ideolojik, politik ve ekonomik saiklerle gerçekleştirilmiştir.

Talat, Enver, Cemal, Bahaddin Şakir, Dr. Nazım, Ziya Gökalp, Dr. Reşid vb. İttihat ve Terakki hiyerarşisinin tepesinde/çekirdeğinde yer alan ve katliamları organize eden failler "ideolojik elitler" olarak temayüz etmiştir. Kompleks olmasına ve çeşitlilik arz etmesine karşın ideolojik bağlılık söz konusu failer arasında son derece önemli bir ikili fonksiyon yerine getirmiştir. İdeoloji, faillere motivasyon ve bu sayede birbiriyle çatışan çeşitli çıkarlara sahip aktörlere ortak bir yönelim sağlamıştır. İttihat ve Terakki'nin soykırımını koordine ettiği zemin ve ortam da bu çeşitlilikle maluldür. Kitlesel katliamlara katılan bir faili harekete geçiren temel motivasyonları intikam duygusu, kariyerizm, açgözlülük, talan ve sürüyle ortak hareket etme olarak sıralamak mümkündür.⁴⁹ Faillerin çoğu kurbanları kişisel olarak tanır, zira önceleri onlarla komşuluk ilişkileri çerçevesinde veya iş arkadaşı olarak göreceli de olsa uyum içinde yaşamıştır.⁵⁰

49 Browning, *Ordinary Men: Reserve Police Battalion 101*, s. 42.

50 Aynı mekânsal düzlemde yaşayan, birbirleriyle komşuluk ilişkileri bulunan, farklı etnik ve/veya dinî mensubiyetleri olan topluluklar arasında vuku bulan etnik çatışmaların ve şiddet olaylarının psikolojik arka planını ve saiklerini inceleyen kapsamlı bir çalışma için bkz., Victoria M. Esses ve Richard A. Ver-

Ermeni soykırımı literatüründe dört başı mamur bir “Fail Çalışmaları (*Perpetrator Studies*)” oluşturmak için evveleminde zulüm siyasetinin dinamikleri, kırımın bürokrasisi, İttihat ve Terakki liderliğinin altındaki faillerin biyografileri, deliliğin ötesinde kitlesel katliamlara iştirak eden faillerin motivasyonları ile ırkçı nefret, öldürme eylemi ve mekânı arasındaki etkileşime odaklanmak atılması gereken ilk adımdır. Pek tabii, mevcut kaynakların yetersizliği ve kıtlığından dolayı Yahudi soykırımı ile karşılaştırıldığında Ermeni soykırımı özelinde faillerin motivasyonlarına dair yapabileceğimiz analizlerin kapsamı sınırlı olacaktır. Bütün diğer soykırımlar ve kitlesel katliamlarda olduğu gibi Ermeni soykırımı da insan yapımı bir olaydır. Esas itibarıyla burada cevaplanmayı bekleyen temel soru bu katliamların sıradan insanlar tarafından nasıl gerçekleştirilebildiğidir. Soykırım faillerinin davranışlarının anlaşılması ve açıklanmasına ilişkin, araştırmacılar arasında bir konsensüs yoktur. Bir grup araştırmacı bu davranışları anormal olarak betimler ve buna neden olan kültürel, ideolojik ve psikolojik faktörler üzerine yoğunlaşır. Zira bu fikriyata göre bu tür katliamlara iştirak edenler normal olandan sapmış kişilerdir; zaten toplumların çoğu soykırım suçu işlemezler ve hakeza bu toplumlara ait insanların birçoğu da soykırım faili değildir. Bunlar “olağanüstü kötülük”ten doğan eylemlerdir ve anormal dönemlerde vuku bulur.⁵¹ Bu düşünce bir anlamda rahatlatıcıdır da.

Bu çalışma, söz konusu yaklaşıma itiraz eder ve etnik temizlik ve soykırım gibi kitlesel katliamların “sıradan” ve “normal” insanlar tarafından da işlenebileceği iddiasındadır. Elinizdeki kitap çeşitli arşiv belgelerinde ve tanıklık-

non (der.), *Explaining the Breakdown of Ethnic Relations: Why Neighbors Kill* (Oxford: Blackwell Publishing, 2008).

51 James Waller, *Becoming Evil: How Ordinary People Commit Genocide and Mass Killing* (Oxford: Oxford University Press, 2007), bkz. Christopher Browning’in kitabın ilk baskısına yazdığı önsöz.

larda Antep'te 1915-1917'de Ermenilerin tehciri, imhası ve mal ve mülklerinin talanı sürecine farklı düzeylerde de olsa doğrudan iştirak etmekle suçlanan "sıradan" ve "normal" üç soykırım failinin hayat hikâyesine odaklanıyor: Ali Cenani (1872-1934), Ahmet Faik Erner (1879-1967) ve Mehmet Yasin Sani Kutluğ (1889-1973). Bu belgeler ve tanıklıklar ışığında soykırım faili olmakla itham edilen bu üç şahsiyeti soykırım katılımcısı yapan süreçler ve motivasyonlar da yine bu kitabın kapsamına girer. İki noktanın altını çizmekte fayda var: Burada söz konusu kişilerin "sıradan"lığından kasıt, işledikleri ve ortağı oldukları suçun niteliğini algılama biçimleri ve buna yönelik tavır alışlarıdır. Bir diğer nokta ise şudur: Soykırım gibi kitlesel imha eylemlerine iştirak eden failleri hareket geçiren motivasyonları kavramaya çalışmak; tarihsel, sosyal ve psikolojik birtakım açıklamalar ileri sürmek; hiçbir biçimde söz konusu faillerin davranışlarını ve eylemlerini affetmek, bunları meşru kılmak ya da bunlara göz yummak anlamına gelmemelidir. Zira burada üzerinde durduğumuz nokta birçok sıradan insanın hangi şartlar altında ve nasıl bir sosyal çevrede ölüm makinelerine dönüşebildiğini veya dönüştürüldüğünü anlamaya çalışmaktır.

İttihat ve Terakki iktidarının başını çektiği Ermenilere yönelik hayata geçirilen imha siyasaları Osmanlı ordusu içindeki farklı rütbelere sahip çok sayıda asker ve paramiliter birliklerin yanında sıradan Müslümanların katılımıyla vuku bulmuştur. Sıradan insanların kitlesel katliamlara katılımı sürecinde oldukça farklı motivasyonlar devreye girer. Geniş ölçekli süreçlerin sonucunda meydana gelen soykırımları ve kolektif imha eylemlerini ifa eden aktörler son derece farklı ve çoklu amaçlar ve saiklerle bu süreçlere dahil olurlar. İlaveten, soykırımsal süreçlerde ve anlarda/kiplerde söz konusu motivasyonlar değişebilir. Burada üzerinde durulması ge-

reken bir diğerk nokta fail açısından soykırımcı bir özne olmanın yarattığı *sorumsuzluk* halidir. Sıradan failler dahil oldukları eylemlerin bir suç teşkil ettiğini veya ahlâki bakımlardan yanlış olduğunu duyumsamazlar, çünkü onların nezdinde bu eylemler doğru ve haklıdır. İşte bu durum açıklanması elzem olan noktadır. Söz konusu kişileri sadist, psikopat ve anormal olarak nitelemek; geçmişlerinde yaşadıkları travmalar nedeniyle bu hale geldiklerini iddia etmek, bu sıradan insanların nasıl bir kitlesel katliam failine dönüşebildiklerini açıklamakta yetersiz kalır.

Bu görüşün aksine bu kitap, toplu katliamların gerçek dinamiklerini anlamak için odak noktasını gayrişahsi kurum ve soyut yapılardan, bu katliamları kuvveden fiile çıkaran kanlı canlı aktörlere kaydırıyor. Holokost özelinde sıradan faille ilişkin önemli çalışmaları bulunan Christopher Browning'ın vurguladığı üzere eğer sıradan Sırplar, Hırvatlar, Türkler, Kamboçyalılar ve Çinliler soykırım failleri olabiliyorlarsa, burada dikkat edilmesi gereken nokta "sıradan Almanların bilişselliğini ve kültürünü aşan insan doğasının evrensel veçheleridir."⁵² Browning'e göre soykırım failliği insan deneyiminin bir parçasıdır ve dolayısıyla insana dair kavramlarla açıklanmalıdır. Bu minvalde elinizdeki çalışma; duruma, kişiye ve konjonktüre göre pozisyon alan *oportünist-konformist* bir fail olarak Ali Cenani'nin; İttihatçı *ideolojiye* ve fikriyata göbekten bağlı bir fail olarak Ahmet Faik Erner'in; basit bir askerî sevkıyat memurluğundan mebusluğa ve İstiklâl Mahkemesi üyeliğine kadar devletin üst kademelerine yükselme arzusuyla yanıp tutuşan *kariyerist* bir fail olarak Mehmet Yasin Sani Kutluğ'un hayat hikâyeleri üzerinden bir insanlık durumu ve deneyimi olarak soykırım failliğini sorunsallaştırma iddiasındadır.

52 Browning, "Review Essay: Daniel Goldhagen's *Willing Executioners*", *History and Memory*, cilt 8, 1996, s. 88-108, 99.

Soykırım failleri olmakla suçlanan bu üç kişiye ilişkin elimizdeki mevcut bilgiler ne yazık ki son derece kısıtlı. Talat, Enver, Cemal, Dr. Nazım, Bahaddin Şakir, Dr. Reşid vd. gibi merkezî aktörlerin tersine; söz konusu üç faile ait herhangi bir anı/hatırat kabilinden bir metne veya evrak-ı metrukeye sahip değiliz. Dolayısıyla her üç faile ilişkin tarihsel kayıtların ve verilerin sınırlı olması kitabın hacmini de etkiledi. Buna rağmen başta Ermenice ve Osmanlıca arşiv malzemeleri olmak üzere diğer birincil ve ikincil kaynaklardan elde ettiğimiz bilgiler eşliğinde kaleme alınan bu kitap naçizane, Ermeni Soykırım Çalışmaları'na orijinal bir katkı niteliğindedir. Sıradan faillerin edimlerine ve biyografilerine odaklanan bu çalışma tam da bu özelliğiyle bir ilk olma iddiasını taşımaktadır.

Kitap iki ana bölümden müteşekkil: Birinci bölüm her üç failin de eylemlerinin mahali ve hayatlarının kesiştiği yer olan Antep'te 1915-1917 arası dönemde Ermenilerin tehcirinin nasıl gerçekleştirildiğine odaklanıyor. Şehirdeki Ermenilere yönelik tehcir kararının alınmasına cevaz veren sosyo-politik atmosferin/iklimin nasıl inşa edildiğini; tehcir, talan ve katliam eylemlerine yerel düzlemde nasıl destek verildiğini ve rıza gösterildiğini; yerel aktörlerin, bilhassa eşrafın ve yerel elitlerin kitleleri nasıl mobilize ettiğini ve bu süreçte nasıl merkezî aktörlerden bile daha aktif ve istekli hareket ettiklerini detaylarıyla açıklamaya çalışıyor.

İkinci bölümde ise tek tek Ali Cenani, Ahmet Faik Erner ve Mehmet Yasin Sani Kutluğ'un hayat hikâyeleri; 1915 öncesindeki, sırasındaki ve sonrasındaki eylemleri ele alınıyor. Cumhuriyet'in kurulmasıyla birlikte birer Cumhuriyet eliti-ne dönüşen söz konusu isimlerin bu dönemdeki faaliyetleri de eldeki bilgiler/veriler çerçevesinde irdeleniyor.

**“SİZİ VAN’DA BİR KÖPEK KAPSA
BÜTÜN ANTEP KÖPEKLERİNİ
ÖLDÜRÜR MÜSÜNÜZ?”**

“Sizi Van’da bir köpek kapsa bütün Antep köpeklerini öldürür müsünüz?”¹

Anadolu’nun diğer bölgelerine kıyasla Antep Ermenilerinin tehciri Ağustos 1915 gibi geç bir tarihte başlatılır.² Bu durum İttihat ve Terakki iktidarının tehcir ve Anadolu’nun Müslümanlaştırılması/Türkleştirilmesine dayalı demografik ve etnik mühendislik politikalarıyla yakından ilintilidir.³ 1915 Şubat ayının ortasında, Kilikya bölgesinde yer alan Dört Yol ve Zeytun’da ilk olaylar patlak vermiştir. Akdeniz kıyı sahasında bulunan Dört Yol, İtilaf güçlerine (İngiltere, Fransa ve Rusya) ait askerî birliklerin karaya inmesi açısından kritik bir konumda yer alır.⁴ IV. Ordu Kuman-

- 1 Mehmet Yasin Sani Kutluğ’dan alıntı, bkz. “Gaziantep Savaşının Bilinmeyen Yönleri,” *Gaziantep’i Tanıtıyoruz*, cilt 1, sayı 11, 1 Haziran 1962, s. 13.
- 2 BNU (Bibliotek Nubar)/Fonds A. Andonian, P.J. 1/3, file 4, Aintab, “The deportation of Armenians in Aintab,” s. 1.
- 3 Anadolu’nun Türk-Müslüman nüfusla demografik olarak yeniden düzenlenmesine dayalı etnik ve sosyal mühendislik projesine ilişkin detaylı bir çalışma için bkz. Fuat Dündar, *Modern Türkiye’nin Şifresi: İttihat ve Terakki’nin Etnisite Mühendisliği (1913-1918)* (İstanbul: İletişim Yayınları, 2008).
- 4 Dündar, *Crime of Numbers: The Role of Statistics in the Armenian Question (1878-1918)* (New Brunswick ve Londra: Transaction Publishers, 2010), s. 72.

danı ve Bahriye Nazırı Cemal Paşa, Ermenilerin bu kıyıya yakın yabancı güçlerle işbirliği içinde olduğunu gerekçe göstererek Dört Yol Ermenilerine yönelik bir operasyon başlatır ve bunun sonucunda 1.600 Ermeni erkeği tutuklattırır.⁵ Bu operasyon sonrası, Zeytun'da dağlarda bulunan Ermeni asker kaçakları ile Osmanlı ordu birlikleri arasında çatışmalar vuku bulur.⁶ Bu çatışmalar devam ederken Cemal Paşa 26 Şubat 1915'te Dahiliye Nazırı Talat Paşa'ya göndermiş olduğu şifreli telgrafta Dört Yol ve Zeytun'daki Ermeni ailelerin tehcir edilmesini teklif eder. Talat Paşa, 2 Mart tarihli cevabında Ermenilerin daha önceden belirlenmiş bölgelere gönderilmesi talimatını verir.⁷ İlk resmî tehcir emri 8 Nisan 1915 tarihinde verilir.⁸ Harbiye Nazırı Enver Paşa'ya gönderdiği telgrafta Cemal Paşa, "Zeytun ve Maraş'ta mukim olup muzır oldukları düşünülenlerin Konya'ya transferi"nin elzem olduğunu belirtir.⁹ 8 Ni-

-
- 5 Raymond Kévorkian, "The Extermination of Ottoman Armenians by the Young Turk Regime (1915-1916)", *Online Encyclopedia of Mass Violence*, [çevrimiçi], 3 Haziran 2008, URL: <http://www.massviolence.org/The-Extermination-of-Ottoman-Armenians-by-the-Young-Turk-Regime> (erişim tarihi: 14 Temmuz 2014).
- 6 Genelkurmay Başkanlığı, *Arşiv Belgeleriyle Ermeni Faaliyetleri 1914-1918*, cilt 1 (Genelkurmay ATASE ve Genelkurmay Denetleme Başkanlığı Yayınları: Ankara, 2005), s. 55. Birinci Cihan Harbi sırasında Osmanlı ordusundaki asker kaçaklarıyla ilgili önemli bir çalışma için bkz., Erik Jan Zürcher, "Between death and desertion: the experience of the Ottoman soldier in World War", *Turcica*, cilt 28, no. 1, 1996, s. 235-58.
- 7 BOA.DH.ŞFR 50/141, Dahiliye Nezareti Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti'nden Adana vilayetine, 2 Mart 1915; Akçam, *Young Turks' Crime Against Humanity*, s. 175.
- 8 James Bryce ve Arnold Toynbee, *The Treatment of Armenians in the Ottoman Empire, 1915-1916: Document Presented to Viscount Grey of Falloden by Viscount Bryce* (Princeton, N.J.: Gomidas Institute: Taderon Press, 2000), s. 636 [Osmanlı İmparatorluğu'nda Ermenilere Yönelik Muamele 1915-1916, çev. Ahmet Güner, Pencere Yayınları, İstanbul, 2005].
- 9 9 Nisan 1915 tarihli şifreli telgraf için bkz. ATASE cl.2287, ds.32-12, n.1-37, "Documents sur les arméniens I, Présidence du conseil direction générale de la presse et de l'information", Dündar, *Crime of Numbers: The Role of Statistics in the Armenian Question (1878-1918)*, s. 71-72.

san'da, tanınmış 34 Ermeni, aileleriyle birlikte Zeytun'dan tehcir edilir.¹⁰

Bu tehcirler, söz konusu Ermenilerin imha edilmesi motivasyonundan ziyade siyasi ve askerî bir stratejik hamle olarak gerçekleştirilmiştir. Ermeni tehcirlerinin soykırımsal karaktere bürünmesi süreci 19 Nisan 1915'te vuku bulan Van direnişi ile ortaya çıkar. Van'daki Ermeni direnişi ve İtilaf güçlerinin Gelibolu'ya çıkarma yapacağı korkusu, İttihatçıların 24 Nisan 1915 tarihinde tehcirin rotasyonunu Konya'dan Suriye'nin çöl bölgelerine doğru değiştirmesine neden olur.¹¹ Zeytun ve Maraş'tan sürgün edilen Ermenilerin Konya gibi bir şehirde toplu olarak bulunmasının güvenli olmadığına karar verilir ve 24 Nisan itibarıyla İskenderun, Dört Yol, Adana, Hacın, Zeytun ya da Sis'ten sürgün edilecek Ermeniler Der Zor ve Urfa dahil olmak üzere Halep'in güneydoğusuna gönderilecektir.¹² Aynı gün İstanbul ve di-

- 10 *Askeri Tarih Belgeleri Dergisi*, no. 81, 1982, doc 1823, IV. Ordu Kumandanı Cemal Paşa'dan Harbiye Nazırı Enver Paşa'ya, 10 Nisan 1915, Kudüs, no. 3108, Hilmar Kaiser, "Regional resistance to central government policies: Ahmed Cemal Pasha, the governors of Aleppo, and Armenian deportees in the spring and summer of 1915", *The Journal of Genocide Research*, cilt 12, no. 3-4, 2010, s. 180; NA/RG 59, 867.00/761, Halep'teki Amerikan Konsolosu J. B. Jackson'dan İstanbul Amerikan Büyükelçiliği'ne gönderilen 21 Nisan 1915 tarihli rapor, Ara Sarafian (der.), *United States Official Records on the Armenian Genocide, 1915-1917* (Princeton ve Londra: Gomidas Institute, 2004), s. 10; Vahe N. Güleseryan, "Dasn yev meg yegheragan dariner Aynatabi mech, 1908-1919" [Antep'te 11 Zalim Yıl 1908-1919], *Badmutyun Aintabi Hayots* [Antep Ermenilerinin Tarihi], cilt I (Los Angeles, California: The Union of Aintab Armenians, 1953), s. 1019. Vahe N. Güleseryan 2 Mart 1894'te Antep'te doğar. Vartanyan Erkek Lisesi'ni bitirdikten sonra 1915'e kadar Kilikya Koleji'nde öğrenim görür. Babası bakırcı ustası olduğundan ve ordunun ihtiyaçları için zanaatına gerek duyulduğundan ailesiyle birlikte tehcirden muaf tutulmuştur. Vahe Güleseryan 1 Kasım 1939'da ABD'ye yerleşmiştir. Bkz., Kevork A. Sarafian, *A Briefer History of Aintab, A concise history of the cultural, religious, educational, political, industrial and commercial life of the Armenians of Aintab* (California, Los Angeles: Union of the Armenians of Aintab, 1957), s. 251.
- 11 Dündar, *Crime of Numbers: The Role of Statistics in the Armenian Question (1878-1918)*, s. 75.
- 12 BOA.DH.ŞFR 52/93, Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti'nden Cemal Paşa'ya şifreli telgraf, 24 Nisan 1915.

ğer vilayetlerde bulunan Ermeni cemaatinin önde gelenleri evleri basılarak gözaltına alınır. İçlerinde Taşnak ve Hınçak mensupları başta olmak üzere entelektüellerin, dinî liderlerin, mebusların, avukatların, gazetecilerin vd. bulunduğu Ermeniler Ayaş ve Çankırı'ya gönderilir ve büyük bir bölümü buralarda katledilir.¹³

9 Mayıs 1915'te Furnuz, Kaban ve Alabahçe dahil olmak üzere Zeytun'daki Ermenilerin tamamının tehcir edilmesine ilişkin emirler gönderilir.¹⁴ Van vilayetinde Nisan 1915'te başlayan Ermeni direnişi 19 Mayıs'ta Rus ordusunun şehre girmesiyle tehcirin gidişatına yeni bir boyut katar, tehcirin ölçeğinin genişlemesine neden olur.¹⁵ Böylece 23 Mayıs'ta tehcir listesine yeni bölgeler dahil edilir. Cemal Paşa'ya gönderilen listede, tehcir edilecek Ermenilerin yer aldığı bölgeler şu şekildedir:

- (1) Erzurum, Van ve Bitlis vilayetleri, (2) Adana, Mersin, Kozan, ve Cebel-i Bereket vilayetlerinin yanında Adana, Sis ve Mersin vilayetleri. (3) Maraş (4) Halep vıla-

13 BOA.DH.ŞFR 52/95, Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti'nden bütün valilere gönderilen 24 Nisan 1915 tarihli şifreli telgraf. İki gün sonra Enver Paşa ordu kumandanlarına Ermenilere ait bütün dernekleri, partileri ve kulüpleri kapatmaları talimatını verir; bkz. ATASE cl. 2287, ds.32-12, f. 12-1, *Documents "Sur les Arméniens, v. 1, Presidence du conseil direction generale de la presse et de l'information"*, s. 75-87, Dündar, *Crime of Numbers: The Role of Statistics in the Armenian Question (1878-1918)*, s. 74, dipnot: 42. 24 Nisan 1915'te İstanbul'da tutuklanıp Çankırı ve Ayaş'a gönderilen ve buralarda katledilen Ermeni aydınları üzerine kapsamlı bir çalışma için bkz. Nesim Ovadya Izrail, *24 Nisan 1915: İstanbul, Çankırı, Ayaş, Ankara* (İstanbul: İletişim Yayınları, 2013).

14 BOA.DH.ŞFR 52/286, Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti'nden Maraş vilayetine gönderilen 9 Mayıs 1915 tarihli şifreli telgraf. Ayrıca bkz., NA/RG59/867.4016/95, İstanbul'daki Amerikan Büyükelçisi Henry Morgenthau'dan Amerikan Dışişleri Bakanlığı'na, 20 Temmuz 1915, *United States Official Records on the Armenian Genocide 1915-1917*, s. 98. Hacin ve Dört Yol'dan tehcir edilen Ermenilerin sayısı için bkz. BOA.DH.ŞFR 52/338, Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti'nden Adana vilayetine, 12 Mayıs 1915.

15 Bryce ve Toynbee, *The Treatment of Armenians in the Ottoman Empire, 1915-1916*, s. 100.

yeti merkez idare bölgesinin yanında Iskenderun, Bilan, Cisir-i Şugur ve Antalya'nın kasaba ve köyleri.¹⁶

21 Haziran 1915'te İttihat ve Terakki hükûmeti, Trabzon, Diyarbekir, Canik, Sivas ve Mamûretül-Aziz'de mukîm, istisnasız bütün Ermenilerin tehcir edilmesi kararını alır.¹⁷ Ancak Antep 1915 Temmuz'un sonuna kadar bu listeye dahil edilmez.¹⁸ Hakikaten de, Ermeni tehcirlerine ilişkin Talat Paşa tarafından Cemal Paşa'ya gönderilen şifreli telgrafta Antep Ermenileri Halep'ten sürgün edilecek Ermeniler arasında değildir.¹⁹ Ancak Antep son tahlilde Temmuz sonunda tehcir listesine dahil edilir.

- 16 BOA.DH.ŞFR 53/94, Dahiliye Nazırı Talat Paşa'dan IV. Ordu Kumandanı Cemal Paşa'ya gönderilen şifreli telgraf, 23 Mayıs 1915; Akçam, *The Young Turks Crime Against Humanity*, s. 192-93.
- 17 BOA.DH.ŞFR 54/87, Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti'nden Trabzon, Mamûretül-Aziz, Sivas, Diyarbekir ve Canik vilayetlerine, 21 Haziran 1915; BOA.DH.ŞFR 54-A/97, Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti'nden Trabzon ve Canik'e gönderilen 24 Temmuz 1915 tarihli şifreli telgraf; BOA.DH.ŞFR 54-A/100, Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti'nden Erzurum, Adana, Bitlis, Halep, Diyarbekir, Sivas, Trabzon, Mamûretül-Aziz ve Van vilayetlerine; Urfa ve Maraş mutasarrıflıklarına gönderilen 25 Temmuz 1915 tarihli şifreli telgraf. Ayrıca bkz. Dündar, *Crime of Numbers: The Role of Statistics in the Armenian Question (1878-1918)*, s. 90-91 ve Akçam, *The Young Turks' Crime Against Humanity*, s. 232. 20 Temmuz 1915'te Talat Paşa, tüm vali ve mutasarrıflardan köylerin ve semtlerin etnik kompozisyonunun haritalarını ve istatistikî çizelgelerini hazırlamalarını ister; bkz. BOA.DH.ŞFR 54-A/51, 21 Temmuz 1915; Dündar, *Crime of Numbers: The Role of Statistics in the Armenian Question (1878-1918)*, s. 94 ve Akçam, *The Young Turks' Crime Against Humanity*, s. 35. Gazeteci Murat Bardakçı'nın yayımladığı Talat Paşa'ya ait "Talat Paşa'nın Evrak-ı Metrukesi"nde her bir vilayet ve kazada yaşayan Ermenilerin sayısı büyük ölçüde detaylı olarak verilmiştir. Murat Bardakçı, *Talat Paşa'nın Evrak-ı Metrukesi: Sadrazam Talat Paşa'nın Özel Arşivinde Bulunan Ermeni Tehciri Konusundaki Belgeler ve Hususi Yazışmalar* (İstanbul: Everest Yayınları, 2008), s. 76-77, 89-94, 101-4 ve 108-45.
- 18 Arşiv Belgeleriyle Ermeni Faaliyetleri 1914-1918, cilt 1, s. 152; Azmi Süslü, *Ermeniler ve 1915 Tehcir Olayı* (Ankara: Yüzüncü Yıl Üniversitesi Yayınları, 1990), s. 112.
- 19 BOA.DH.ŞFR 53/94 ve BOA.DH.ŞFR 466/92, Dahiliye Nazırı'ndan IV. Ordu Kumandanı'na, 23 Mayıs 1915; Arşiv Belgeleriyle Ermeni Faaliyetleri, cilt 8 (Ankara: Genelkurmay ATASE ve Genelkurmay Denetleme Başkanlığı Yayınları, 2008), s. 3.

Antep'te tehciye giden yol

1915 Martı'nın sonuna doğru Halep Valisi Celal Bey, IV. Ordu Kumandanı Cemal Paşa'ya göndermiş olduğu rapor-da Antep'in Müslüman mahallelerinde oturan Ermenilerin eşyalarıyla birlikte gizlice şehrin Ermeni semt ve bölgelerine taşındığına ve bu durumun Müslüman ahali arasında Ermenilerin isyan hazırlığı içinde olduğuna dair derin bir endişe ve korku yarattığına dikkat çeker. Cemal Paşa bu durumdan dahiliye nazırını haberdar eder. Bunun üzerine Talat Paşa 29 Mart 1915'te Antep kazasının²⁰ bağlı olduğu Halep vilayetine gönderdiği talimatında hiçbir Ermeninin tebdil-i mekân etmesine izin verilmemesini; halihazırda yer değiştirenlerin kendi mahallerine geri gönderilmelerini; hükûmete sadık Osmanlı vatandaşlarının can, mal ve namuslarına halel getirilmemesini ve Müslüman ahali tarafından devrimci ya da isyancı olsa bile Ermenilere yönelik en ufak bir saldırının anında disiplin cezasına tabi olacağını net bir biçimde belirtir.²¹

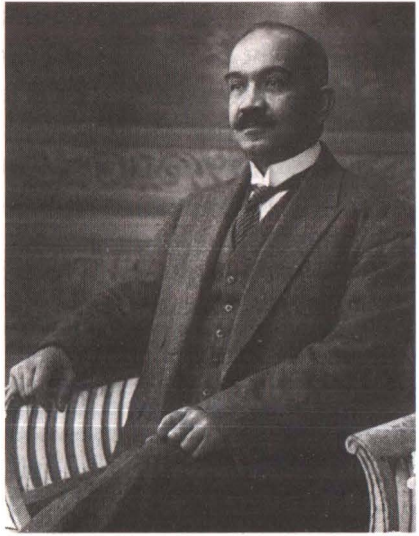
24 Nisan'daki tutuklamalarda İstanbul'da gözaltına alınan avukat ve gazeteci Aram Andonyan,²² Antep mebusu Ali

20 Antep 1865'ten 1918'e kadar Halep vilayetine bağlı bir kazadır. 1918'de ise yine Halep vilayetine bağlı bir sancak statüsü kazanır. 8 Şubat 1921'de "gazilik" ünvanı alan Antep (Gaziantep) 1924'te vilayet statüsüne kavuşur. Hale Şıvgın, 19. *Yüzyılda Gaziantep* (Ankara: Gaziantep Büyükşehir Belediyesi Yayınları, 1997), s. 67; Hilmi Bayraktar, "Kurtuluş Harbi Sonrası Ulusal Sınırlarda Meydana Gelen Değişimin Halep ve Gaziantep'e Etkileri", *Tarih ve Toplum Dergisi* cilt 35, Sayı. 206, 2001, s. 15-21.

21 BOA.DHEUM. II. Şube 68/34 ve 466/92. Halep Valisi Celal Bey'den Dahiliye Nezareti'ne, 29 Mart 1915: *Arşiv Belgeleriyle Ermeni Faaliyetleri*, cilt 8, s. 3.

22 1915-1918 arası dönemde Halep'te bulunan Aram Andonyan savaş devam ederken İttihat ve Terakki'nin imha politikaları ile ilgili bilgiler toplamaya başlamıştı. Andonyan 1918'de İskân-ı Aşâir ve Muhacirin Müdüriyeti'nin Halep şubesinde memur olarak çalışan Naim Efendi'den para karşılığında birtakım telgraflar/belgeler elde etmiştir. Bu belgelerde merkezî hükûmetin Ermenilerin katledilmesine yönelik emir ve talimatları yer almaktadır. Bu telgrafların yer aldığı kitap Aram Andonyan tarafından *Documents officiels concernant*

Cenani'nin başını çektiği ve eski Kilis mutasarrıfı Fadıl Bey ve yine Kilis eşrafının önde gelenlerinden Hacı Mustafa Bey'in de mensubu olduğu Antep İttihat ve Terakki Kulübü'nün Mart başında Zeytun ve Maraş'taki hadiselerden faydalanıp; İstanbul'daki merkezî hükûmete Antepli Ermenileri zararlı ve tehlikeli bir unsur gibi sunarak Antep ve Kilis'teki Ermenilerin sürgün edilmesi kararını aldirmaya çalıştıklarını vurgular.²³ Ancak dönemin Antep mutasarrıfı Mehmed Şükrü

TBMM Gaziantep milletvekili
Ali Cenani, 1922.

les massacres arméniens başlığıyla ilk defa Fransızca basılır (tercüme eden: M. S. David-Beg, Paris, 1920). Akabinde *The Memoirs of Naim Bey* başlığıyla İngilizcesi yayımlanır (Londra: Hodder and Stoughten, 1920). 1921'de Ermenice baskısı yapılır; bkz. *Medz Vojdiru* [Büyük Suç] (Beyrut, 1921). Taner Akçam yakın zamanda İletişim Yayınları'ndan çıkan kitabında 1921 yılında Aram Andonyan tarafından yayımlanan, Osmanlı memuru Naim Efendi'ye ait *Hatırat* ve bunun içinde yer alan resmî telgrafların sahih olduğunu ortaya koymuştur; bkz. Akçam, *Naim Efendi'nin Hatıratı ve Talat Paşa Telgrafları: Krikor Gergeryan Arşivi* (İstanbul: İletişim Yayınları, 2016). Savaş sonrası Halep'te kalmaya devam eden Andonyan bir süre Baron Otel'i'ne yerleşir. Burada soykırımdan sağ kurtulabilen Ermeniler başlarına gelen olayları anlatan çok sayıda mektup, günlük, belge ve tanıklıkları içeren yazılı notları kendisine gönderirler. Andonyan bu materyalleri vilayet vilayet, kaza kaza sınıflandırır. Bu belgelerin birer kopyası Paris'teki Nubaryan Kütüphanesi'nde mevcuttur. Andonyan 1928'de temelleri atılan bu kütüphanenin kurucusu ve ilk müdürüdür. Aram Andonyan'a ilişkin bugüne kadar yazılmış en kapsamlı biyografik çalışma Rita S. Kuyumcuyan'a aittir. Bkz. Rita S. Kuyumcuyan, *The Survivor: Biography of Aram Andonian* (Londra: Gomidas Institute, 2010).

23 BNU/Fonds A. Andonian, P.J. 1/3, file 4, Aintab, "The deportation of Armenians in Aintab," s. 3.

Bey²⁴ ve askerî kumandan Hilmi Bey merkezî hükümeti, Ermenilerin tehcir edilmesi için herhangi bir neden görmedikleri konusunda bilgilendirir.²⁵ Zira her ikisi de tehciye karşıdır. Bunun üzerine Ali Cenani, Fadıl ve Hacı Mustafa beyler tıpkı Maraş'taki İttihatçıların yaptığı gibi Ermenilere karşı provokasyon eylemlerine girişirler.²⁶ İstanbul'daki merkezî

-
- 24 Antep mutasarrıfı Mehmed Şükrü Bey 22 Ocak 1912'de Çankırı, 8 Şubat 1914'te Antep, 3 Eylül 1915'de ikinci defa Çankırı Sancakları'nda mutasarrıflık yapmıştır. 14 Kasım 1917'de tensikata tabi tutularak emekliye sevk edilmiş ise de Şûrây-ı Devlet'e yaptığı müracaat üzerine emeklilik işlemi 14 Ocak 1918'de kaldırılmıştır. 20 Ocak 1919'da Malatya mutasarrıflığına tayin edilen Şükrü Bey, 8 Haziran 1921'de görevinden azledilir. TBMM Hükümeti Vekiller Heyeti 4 Aralık 1921'de İstanbul hükümetinin verdiği azıl kararını iptal eder. Mehmed Şükrü Bey'in Ocak 1919 gibi Ermeni tehcirine karışanların tutuklanıp Bekiraga Bölüğü'nde tutulduğu bir dönemde mutasarrıflık yapmış olmasını kendisininin tehcir işine "bulaşmadı"ğının bir karinesi olarak değerlendirmek mümkündür. Mehmed Şükrü Bey'in sicil-i ahval dosyası için bkz. BOA.DH.SAİDd 52/361, 29/12/1289 (1867). Ayrıca bkz. Mücellidoglu Ali Çankaya, *Mülkiye Tarihi ve Mülkiyeliler*, III. Cilt (Ankara: Mars Matbaası, 1968-1969), s. 485.
- 25 BNU/Fonds A. Andonian, P.J. 1/3, file 4, Aintab, "The deportation of Armenians in Aintab", s. 3. Antep'ten Ağustos 1915'te ailesi ve kardeşleri ile birlikte önce Halep, sonrasında Hama ve Selimiye'ye sürgün edilen Antepli Ermenilerden Krikor Boğaryan (1897-1975) sürgünde yaşadıklarını kaleme aldığı günlüğünde İttihatçı olmalarına rağmen Şükrü ve Hilmi beylerin Ermenilerin tehciri kararına karşı olduklarını kaydeder. Krikor Boğaryan, *Orakrutyun darakiri gyanki* [Sürgün Hayatımın Günlüğü], *Tseghasban Turke. Vgayutyunner kaghadz hrashkov prgvadzneru zruysneren* [Soykırımcı Türk: Mucize eseri hayatta kalan Ermenilerin anlatılarından müteşekkil tanıklıklar] (Beyrut: Shirag, 1973), s. 121-22. 1915 Ermeni soykırımından mucivezi bir şekilde kurtulan gazeteci Sebouh Aguni de bilhassa mutasarrıf Şükrü Bey'in Ermenilerin tehciri ve imhasını içeren merkezî hükümetin politikalarına karşı bir duruş sergilediğini vurgular. Sebouh Aguni, *Milion mı Hayeru Çarti Badmutyuni* [Bir Milyon Ermeninin Katledilmesinin Tarihi] (Constantinople: H. Asaduryan Vortik, 1920), s. 310. Aguni, Ermenice yayımlanan önemli günlük gazetelerden biri olan *Jamanak*'ın editörlüğünü yapmıştır. 1915-1918'de Ermenilere yönelik katliamların genel bir tablosunu ortaya koymuş ve bu çalışmasını kitaplaştırmıştır.
- 26 Ashında, IV. Ordu Kumandan Vekili Fahri Paşa'nın özel kalemligini yapan Wolffskeel, Maraş'ta birtakım çevrelerin İstanbul'a Ermenilerin "camileri işgal ettiği" ve "Müslümanları öldürmeye başladığı" şeklinde bariz bir biçimde "düzmece telgraflar" gönderdiğini doğrular. Kaiser (der.), *Eberhard Count Wolffskeel Von Reichenberg, Zeitun, Mousa Dag, Ourfa: Letters on the Armenian Genocide*, 24 Nisan 1915 (Londra: Gomidas Institute, 2004), s. 14.

hükûmete gönderdikleri telgraflarda Antepli Ermenilerin silahlarla camilere saldırdıklarını, Müslümanları öldürdüklerini, Müslüman kadınlara tecavüz ettiklerini ve Müslümanların evlerini yakıp mallarını talan ettiklerini iddia ederler.²⁷ Bu iddiaların asılsız olduğunu Cemal Paşa'ya bildiren Hilmi Bey, bu tür provokasyonları yaratanların cezalandırılmasını talep eder; ancak Antep'teki İttihatçı kulûbe mensup kişiler Hilmi Bey'in bir Ermeni sempatzanı olduğu suçlamasını getirirler.²⁸ Yaptığı soruşturmalar ışığında mevcut durumun Antep Ermenileri arasında büyük bir panik havası yarattığını belirten Halep Valisi Celal Bey, Ermenilerin *umumi bir kıtale* maruz kalacakları korkusu içinde oldukları hususunda Dahiliye Nezareti'ne uyarılarda bulunur.²⁹

Bu gelişmeler üzerine, Cemal Paşa, yardımcısı IV. Ordu Kumandan Vekili Fahri Paşa'yı bizzat soruşturma yapması için Nisan 1915'te Antep'e gönderir. Bu sırada söz konusu iddialara ilişkin yapılan ev aramalarında ve diğer soruşturmalarda Ermenilere atfedilen bu iddiaları doğrulayacak hiçbir suç unsuruna rastlanmaz.³⁰ Öyle ki, Amerika'nın Halep Konsolosu Jesse B. Jackson, Fahri Paşa'nın Ermenilerin huzurunda Antep'in önde gelen Müslüman elitlerini toplayarak "Herhangi bir Müslümanın Hıristiyanları en ufak bir şekilde korkutması veya herhangi bir biçimde sert muamelede bulunması halinde, bunu yapan kişi kendi kardeşi bile olsa, o kişiyi idam edeceğini" yüksek sesle duyurduğunu ifade eder.³¹

27 BNU/Fonds A. Andonian, P.J. 1/3, file 4, Aintab, "The deportation of Armenians in Aintab", s. 4.

28 A.g.e., s. 4.

29 BOA.DH.ŞFR 52/48, Dahiliye Nezareti'nden Halep vilayetine, 20 Nisan 1915; BOA.DH.ŞFR 468/54; BOA.DH.ŞFR. 2. Şube, 10/89, 21 Nisan 1915.

30 BNU/Fonds A. Andonian, P.J. 1/3, file 4, Aintab, "The deportation of Armenians in Aintab", s. 4.

31 NA/RG 59, 867.00/761, J. B. Jackson'dan Morgenthau'ya gönderilen 21 Nisan 1915 tarihli rapor, *United States Official Records on the Armenian Genocide, 1915-1917*, s. 12; "Miss Frearson's Experiences and Observations in Tur-

Fahri Paşa'nın Antep'ten ayrılmasıyla birlikte şehirdeki durum daha da kötüleşir. Bu gelişmeleri müteakiben, 1915 Nisanı'nın sonuna doğru Teşkilat-ı Mahsusa'nın³² rütbeli üyelerinden çete lideri Ali, silahlı birlikleriyle birlikte Antep'e varır ve şehrin dışında ilk cinayetleri işlerler.³³ Çete lideri Ali'yi Antep'e davet eden Ali Cenani'nin ta kendisidir. Ali Bey'in gelmesiyle beraber Antep'teki gizli toplantılar daha da sıklaşır, bu toplantılara çevre bölgelerdeki aşiret liderleri de katılır. Çete başı Ali ile anlaşılan söz konusu aşiret liderleri kendi hazırlıklarını yapmaya başlar. Ermenilerin tehcir kararı için siyasi atmosfer şehirde ilmek ilmek örülmekte ve 'gereklî' düzenlemeler vakit kaybetmeksizin yapılmaktadır.

30 Nisan 1915'te şehirde kitlesel düzeyde ilk ev baskınları gerçekleştirilir.³⁴ Silahlar ve "muzır" yazışmalar elde etmek

key", The American Board of Commissioners for Foreign Missions (ABCFM) 16.9.6.1, 1817-1919. Unit 5, Reel 670-7.1.20, cilt 2, Bölüm 1, s. 10, Harvard University, Houghton Library, Boston, ABD.

- 32 Teşkilat-ı Mahsusa, Trablusgarp ve Balkan Savaşları'nda yer alan İttihatçıların deneyiminden neşet etmiştir. Gayrinizami harp birliklerinin erken biçimi olan Teşkilat-ı Mahsusa, Harbiye Nezareti'ne bağlı bir birim olarak 13 Kasım 1913'te resmen kurulur ve 30 Ekim 1918'e kadar faaliyetlerini sürdürür. Düşman askeri kuvvetlerin fiziksel ve moral gücünü zayıflatmaya dayalı asimetrik harbi yürütmek için teşkil edilen silahlı grupları haiz bir yapıdır. İlaveten Teşkilat-ı Mahsusa, Müslümanlar arasındaki dayanışmayı güçlendirmek ve devlete içeriden ve dışarıdan gelecek tehditleri bertaraf etmek amacıyla küçük ölçekli istihbarat eylemleriyle de meşgul olmuştur. Bkz. Genel Kurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı (ATASE), Birinci Dünya Savaşı Koleksiyonu, dosya: 1846, (D): 79, index (I): 13/4, Polat Safi, "History in the Trench: The Ottoman Special Organization - Teşkilat-ı Mahsusa Literature", *Middle Eastern Studies*, cilt 48, no. 1, 2012, s. 89-106; Benjamin C. Fortna, *The Circassian: A Life of Esref Bey, Late Ottoman Insurgent and Special Agent* (Oxford ve New York: Oxford University Press, 2016). Teşkilat-ı Mahsusa birlikleri Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı Hristiyanlarına yönelik tehcir, boykot ve katliam gibi eylemleri gerçekleştirmiştir. Ryan Gingeras, *Heroin, Organized Crime, and the Making of Modern Turkey* (Oxford: Oxford University Press 2014), s. 38-39; Dadrian ve Akçam, *Judgment at Istanbul: The Armenian Genocide Trials* (New York ve Oxford: Berghahn 2011).

- 33 BNu/Fonds A. Andonian, P.J. 1/3, file 4, Aintab, "The deportation of Armenians in Aintab", s. 5.

- 34 A.g.e., s. 5; Aguni, *Milion mı Hayeru Çarti Badmutyuni*, s. 310.

saikiyle Taşnak ve Hınçak mensupları başta olmak üzere Ermeni cemaatinin önde gelenlerinin evlerine yapılan bu baskınlarda suçlayıcı hiçbir unsur bulunmaz.³⁵ Buna rağmen, birçok Ermeni gözaltına alınır. Ev baskınlarıyla ilgili ikinci bir dalga 1 Mayıs'ta gelir ve bu baskınlarda on Ermeni tutuklanır ve divan-ı harb-i örfide yargılanmak üzere Halep'e sevk edilir.³⁶ Ayrıca Ermeni cemaatinde etkin otuz önde gelen siyasi figür, sorguları için Halep'e gönderilir. Bunlardan on sekizi sorgularından sonra Antep'e geri gönderilir.³⁷ Son tahlilde, bu kişileri itham edecek hiçbir somut delile rastlanmaz ve hepsi serbest bırakılır. Ancak ev baskınları ve bireysel tutuklamalar 12 Mayıs'ta yeni bir boyut kazanır. Bu tarihte, 200 kişi toplu tutuklamalara maruz kalır.³⁸ Halep Valisi Celal Bey bu kişilerin birçoğunun serbest bırakılmasına yardımcı olur.³⁹ Gözaltına alınanların bir kısmı aynı gün, bir kısmı ise birkaç gün sonra serbest kalır.⁴⁰

35 A.g.e., s. 5.

36 Güleseryan, "Dasn yev meg yegheragan dariner Ayntabi mech, 1908-1919," s. 1020; Sarafian, *Badmutyün Aintabi Hayots*, cilt I, s. 465; Boğaryan, *Orakrut-yün darakiri gyankis*, s. 121-22; BNU/Fonds A. Andonian, P.J. 1/3, file 4, Aintab, "The deportation of Armenians in Aintab", s. 4; Der Nerses Tavukçuyan, *Darabanki Orakrut-yün* [Bedbaht Günlerimin Günlüğü] (Beyrut: High Type Compugraph - Technopresse, 1991), s. 66, 69; Aguni, *Milion mı Hayeru Çarti Badmutyuni*, s. 310; Kevork H. Barsumyan, *Badmutyün Aintabi H. H. Dasnaksutyan 1898-1922* [Antep Ermeni Devrimci Federasyonu'nun Tarihi 1898-1922] (Halep: Tigris, 1957), s. 49; "Hirant K. Sulahian 1871-1949", *Nor Aintab*, cilt 13, no. 2-3, 1972, s. 11; Kévorkian, *The Armenian Genocide: A Complete History* (Londra: I.B.Tauris, 2011), s. 606 [Ermeni Soykırımı, çev. Ayşen Taşkent Ekmekci, İletişim Yayınları, İstanbul, 2015].

37 Boğaryan, *Orakrut-yün darakiri gyankis*, s. 122; NA/RG59/867.4016/95, Henry Morgenthau'dan Amerikan Dışişleri Bakanlığı'na, 20 Temmuz 1915, *United States Official Records on the Armenian Genocide 1915-1917*, s. 98.

38 Güleseryan, "Dasn yev meg yegheragan dariner Ayntabi mech, 1908-1919", s. 1020; Boğaryan, *Orakrut-yün darakiri gyankis*, s. 121.

39 BNU/Fonds A. Andonian, P.J. 1/3, file 4, Aintab, "The deportation of Armenians in Aintab", s. 6.

40 Güleseryan, "Dasn yev meg yegheragan dariner Ayntabi mech, 1908-1919", s. 1020-21.

Antep'te tehcirler

Antep Ermenileri kendi sürgünlerinden önce başka Ermenilerin tehcirine tanıklık etmişlerdir. Şehirde ev baskınlarının ve güvenlik teftişlerinin devam ettiği sırada, 3 Mayıs 1915'te Zeytun'dan tehcir edilen yalnızca kadın ve küçük çocuklardan müteşekkil 300 kişilik ilk sürgün kafilesi Antep'ten geçmektedir.⁴¹ Harap ve bitap bir halde Antep'e ulaşana kadar sürgün yollarında başlarına gelmeyen kalmamıştır.⁴² Bu duruma şahit olanlardan biri Antep'teki misyonerlerden Miss Frearson'dur. Frearson, Zeytun'dan sürgün edilen bu Ermenilere yardım etmek amacıyla Antep'te Ermeni cemaatinin önde gelenleriyle birlikte bir yardım komitesi kurduklarını not eder. Antep Amerikan Koleji'nden (Merkezi Türkiye Koleji) John Merrill ve şehirdeki Amerikan Hastanesi'nden Dr. Hamilton hastanedeki hemşirelerle birlikte sürgünlere yardım etmek için büyük çaba sarf etmişlerdir. Sürgün kafilesinde yer alan çocukların neredeyse tamamı ciddi bıçak yaralarına ve diğer kesiklere maruz bırakılmıştır.⁴³ Bu sırada Halep'teki Amerikan Konsolosu Jackson, İstanbul'daki Büyükelçi Morgenthau'ya tehcirin tüm hızıyla devam ettiğini rapor eder:

Zeytun'dan 350 aile yani yaklaşık 2000 kişi Maraş'a, oradan da Antep'e gönderildi. Bu kafilenin Mayıs 1915 gibi Halep'e

41 A.g.e., s. 1019; Sarkis Balabanyan, *Gyankis Dak u Bağ Orerı: Ayntab, Kesap, Halep* [Hayaumın Sıcak ve Soğuk Günleri: Antep, Kesap, Halep] (Halep: Shirag, 1983), s. 54; Kévorkian, *The Armenian Genocide: A Complete History*, s. 606.

42 Balabanyan, *Gyankis Dak u Bağ Orerı: Ayntab, Kesap, Halep*, s. 54-55; Boğaryan, *Orakrutun darakiri gyankis*, s. 122; Stina Khaçaduryan, *Efronia An Armenian Love Story* (Princeton: Gomidas Institute Books, 2001), s. 126.

43 Antep'te bulunan misyoner Frearson'ın Eylül 1915'te Türkiye'den ayrılırken yazmış olduğu rapor için bkz. Bryce ve Toynbee, *The Treatment of Armenians in the Ottoman Empire, 1915-1916*, s. 541-50 James L. Barton, *Turkish Atrocities: Statements of American Missionaries on the Destruction of Christian Communities in Ottoman Turkey, 1915-1917* (Ann Arbor, Michigan: Gomidas Institute, 1998), s. 107.

varması akabindeyse Meskene'ye gönderilmesi beklenirken, yaklaşık 250 veya daha fazla ailenin 20 Mayıs'tan önce bu kafilayı takip edeceği Halep Valisi'ne bildirildi.⁴⁴

Antep, Haziran-Temmuz 1915'e kadar Zeytun, Maraş, Elbistan, Gürün, Sivas ve Furnuz'dan gönderilen Ermeni sürgünlerle doldurulur.⁴⁵ Antep'te bekletilen bu Ermeniler Suriye'nin güneyine gönderilecektir.⁴⁶ Sürgün edilenlerin durumu içler acısıdır. Yol boyunca, Ermeni kız ve erkek çocukları kaçırılmış; kadınlara ait değerli eşyalar ve paralar talan edilmiş; jandarmaların ve hükümet görevlilerinin gözü önünde kadınlara tecavüz edilmiştir.⁴⁷ Bütün sürgünler şehir merkezine on beş dakika uzaklıktaki Antep'in sulak bölgelerinden biri olan Kavaklık mevkiinde tutulmaktadır. Yakınlarda bulunan pınardan su içmek için her bir jandarma görevlisine çeyrek mecidiye (beş kuruş) ödemek zorundadırlar.⁴⁸ Bahsi geçen yerlerden tehcir edilenlere yemek ve su yardımında bulunmak isteyen Antepli Ermeniler bunu jandarmalara rüşvet vererek yapmaya çalışırlar. Bütün bunlara şahit olan Antepli Ermeniler hâlâ kendilerini de böyle bir

44 NA/RG59/867.4016/72, Jackson'dan Morgenthau'ya, Halep, 12 Mayıs 1915, no. 276, *United States Official Records on the Armenian Genocide 1915-1917*, s. 41.

45 Boğaryan, *Orakrutyun darakiri gyankis*, s. 122; Tavukçuyan, *Darabanki Orakrutyun*, s. 65; Balabanyan, *Gyankis Dak u Bağ Oreri: Ayntab, Kesap, Halep*, s. 63.

46 Güleseryan, "Dasn yev meg yegheragan dariner Ayntabi mech, 1908-1919", s. 1019-20.

47 BNU/Fonds A. Andonian, P.J. 1/3, file 4, Aintab, "The deportation of Armenians in Aintab", s. 9; Balabanyan, *Gyankis Dak u Bağ Oreri: Ayntab, Kesap, Halep*, s. 63; Karnig Panyan, *Goodbye, Antoura: A Memoir of the Armenia Genocide* (Stanford, California: Stanford University Press, 2015), s. 39; *Germany, Turkey and Armenia, A selection of documentary evidence relating to the Armenian Atrocities from German and other sources* (Londra: J. J. Keliher and Co., Ltd. 1917), s. 71; NA/RG59/867.4016/80, Henry Morgenthau'dan Amerikan Dışişleri Bakanlığı'na, 26 Haziran 1915, *United States Official Records on the Armenian Genocide 1915-1917*, s. 68-69.

48 A.g.e., s. 9; Balabanyan, *Gyankis Dak u Bağ Oreri: Ayntab, Kesap, Halep*, s. 55-56.

kaderin beklediğini veya bunun ihtimalini bile akıllarından geçirmemektedirler.⁴⁹ Bu duruma şahit olan Antepli Ermenilerden Vahe Güleseryan bu ruh halini şu çarpıcı pasajda özetler:

Her şey gözümüzün önünde bütün gerçekliğiyle ve çıplaklığıyla olup bitmesine rağmen, devekuşu misali kafasını kuma gömenlerin sayısı hiç de az değildi. Bu insanlar kendilerini mutlu olduklarına inandırmışlardı ve benzer bir sürgünün Antep'te kendilerinin başına gelmeyeceğine ve kötü bir şey olmayacağına inanmak için kendilerini kandırmayı denediler.⁵⁰

Evvelden Celal, Mehmed Şükrü ve Hilmi beylerin dürüstlüklerine ve iyi tutumlarına güvenmekte olan Ermeniler bu sayede tehcirden muaf olmayı sürdüreceklerini umut ediyorlardı.⁵¹ Ancak bu kendini kandırma dönemi İttihat ve Terakki'nin Halep katib-i mesulü Cemal Bey'in Haziran sonu avanesiyle birlikte Antep'e gelmesiyle nihayete erer. İttihatçı kadro Antepli Ermenilerin tehcirine ilişkin merkezî hükümetten karar çıkartmak için buradaki yerel elitleri ve eşrafı, söz konusu ricalarını yinelemeleri konusunda ikna etme misyonunu açık bir biçimde benimsemiştir. Böylece, Cemal Bey Antep'teki İttihat ve Terakki Kulübü mensuplarını ve önde gelen diğer Müslümanları İstanbul'a Ermenilerle ilgili suçlayıcı yeni karalama ve şikâyet mektupları göndermeleri konusunda ikna etmeyi başarır. 21 Haziran 1915 tarihinde Almanya'nın Halep Konsolosu Rössler, Ermenilerin tehcir edilmesine karşı olduğu gerekçesiyle Halep Valisi Celal Bey'in görevinden alındığını, İstanbul'da-

49 Güleseryan, "Dasn yev meg yegheragan dariner Ayntabi mech, 1908-1919", s. 1020; Balabanyan, *Gyankis Dak u Bağ Oreri: Ayntab, Kesap, Halep*, s. 56.

50 A.g.e., s. 1020.

51 BNU/Fonds A. Andonian, P.J. 1/3, file 4, Aintab, "The deportation of Armenians in Aintab", s. 7.

ki başkonsolosluğa bildirir.⁵² 30 Haziran'da Celal Bey'in yerine Bekir Sami Bey, Halep; Celal Bey ise Konya valiliğine tayin edilir.⁵³ Böylece, Celal Bey 5 Temmuz'da Halep'i terk eder.⁵⁴

17 Temmuz'da Antep mutasarrıfı Mehmed Şükrü Bey Dahiliye Nezareti'ni hiçbir Ermeninin *harice çıkarılmadığı* (daha doğrusu tehcir edilmediği) konusunda bilgilendirir.⁵⁵ Antep'teki gidişattan memnun olmayan Talat Paşa, 26 Temmuz'da Mehmed Şükrü Bey'in yerine Ahmet Faik Bey'i Antep mutasarrıfı tayin eder.⁵⁶ Aynı tarihlerde askerî kumandan Hilmi Bey görevinden istifa eder.⁵⁷ Böylece Antep'te Ermenilerin sürgün edilmesinin önünde neredeyse hiçbir engel kalmamıştır. 29 Temmuz'da İstanbul'daki İttihatçı hükümetten tehcir için olumlu yanıt gelir ve Antep tehcir edilecek bölgeler listesine dahil edilir.⁵⁸ Bu arada Ahmet Faik Bey, 26 Ağustos'ta Antep'e ulaşır. O sırada Ortodoks Er-

52 AA-PA, Konsulat Aleppo, paket 1, cilt 1, J. no. 1311, 21 Haziran 1915, telegram 9, Kaiser, "Regional resistance to central government policies", s. 193 ve Kaiser, Luther ve Nancy Eskijian'ın katkılarıyla, *At the Crossroads of Der Zor: Death, Survival, and Humanitarian Resistance in Aleppo, 1915-1917* (Princeton, NJ: Gomidas Institute Books, Taderon Press, 2001), s. 15.

53 Kaiser, "Regional resistance to central government policies", s. 193.

54 AA-PA, Konsulat Aleppo, paket 1, cilt 1, J. no. 1437, Rössler to Embassy, Aleppo, 5 Temmuz 1915, telegram 33, Kaiser, "Regional resistance to central government policies", s. 193. Öte yandan, Aram Andonyan Antep ile ilgili dosyasında "İttihatçılarla işbirliği içinde olan Antepli Türklerindürüst, yardımsever ve makul Halep valisini görevinden ettiklerini" belirtir. BNU/Fonds A. Andonian, P.J. 1/3, file 4, Aintab, "The deportation of Armenians in Aintab", s. 8.

55 BOA.DH.ŞFR 480/53, 17 Temmuz 1915.

56 BOA.DH.ŞFR 54A/113, 26 Temmuz 1915. Şükrü Bey 27 Temmuz 1915'te Çankırı'ya atanır. BOA.İ.DH 1515/1333, 27 Temmuz 1915.

57 Aguni ve Andonyan, Şükrü ve Hilmi beylerin Ermenilerin tehciri kararını uygulamak istemedikleri için istifa ettiklerini iddia eder. Aguni, *Milion mı Hayeru Çarti Badmutyuni*, s. 310; BNU/Fonds A. Andonian, P.J. 1/3, file 4, Aintab, "The deportation of Armenians in Aintab", s. 4.

58 BNU/Fonds A. Andonian, P.J. 1/3, file 4, Aintab, "The deportation of Armenians in Aintab", s. 7.

menilerin tehciri büyük ölçüde başlatılmıştır. Temmuz sonu tehcir kararının alındığını haber alan yerel İttihatçı liderler acilen toplanır ve tehcir edilecek Ermenilerin listesini hazırlar.⁵⁹ Rössler, 30 Temmuz'da üstlerini Ermenilerin Antep ve Kilis'ten tehcir edileceklerine ilişkin kararın alındığından haberdar eder.⁶⁰ Amerika'nın Halep Konsolosu Jackson bu haberi birkaç gün sonra İstanbul'da Başkonsolos Morgenthau'ya bildirir ve aynı kararın Antakya, Iskenderun ve Kessab'taki Ermeniler için de alındığını ekler.⁶¹

29 Temmuz akşamı Antep Ermeni cemaatinin önde gelen üyeleri tehcir kararını kendi aralarında tartışmak için İttihat ve Terakki Partisi sıralarından mebus seçilen Hırant Sülahyan'ın evinde toplanır.⁶² Toplantıda Taşnaksutyun'u temsilen Armenag Maksudyan, Toros Merjenyan ve Arşah Kalusdyan; Hınçakları temsilen ise Dikran Sebouh Çakmakçıyan⁶³ bulunur. Toplantıda bulunan diğer Taşnaksutyun üyelerinden Kevork H. Barsumyan ve Sarkis Balabanyan şunları kaydeder:

59 A.g.e., s. 7.

60 Halep'teki Alman Konsolos Walter Rössler'den İstanbul Büyükelçiliği'ne gönderilen 30 Temmuz 1915 tarihli rapor, Johannes Lepsius (der.), *Archives du génocide des Arméniens*, doc. 125 (Paris: Fayard, 1986), s. 119-20; Kévorkian, *The Armenian Genocide: A Complete History*, s. 606-7.

61 Jackson'dan Morgenthau'ya gönderilen mektup, 3 Ağustos 1915, *United States Official Records on the Armenian Genocide, 1915-1917*, s. 169.

62 Barsumyan, *Badmutyun Aintabi H. H. Dasnaksutyun 1898-1922*, s. 49; 204-6. *Hushamadyan Avedis Kalemkeryani* [Avedis Kalemkeryan'ın Hatıratı], Vahe N. Güleseryan (der.) (Beyrut: Dıbaran Der Sahagyan, 1965), s. 58. Söz konusu toplantıya katılanlardan biri olan Avedis Kalemkeryan, anılarında toplantı tarihini 28 Temmuz 1915 olarak kaydeder.

63 Dikran Sebouh Çakmakçıyan (1894-1964) önce Hama'ya akabinde ise Beyrut'a tehcir edilir. Ressam ve fotoğrafçı olan Çakmakçıyan burada Cemal Paşa'nın portresini çizer ve bunu kendisine hediye eder. Bu hediye Cemal Paşa'nın oldukça hoşuna gider ve karşılığında Çakmakçıyan'ı himayesine alır. Yervant Babayan (der.) *Badmutyun Aintabi Hayots*, cilt III (Los Angeles, California: Abril Publishing, 1994), s. 933; Kévorkian ve diğerleri (der.), *Les Arméniens de Cilicie: Habitat, mémoire et identité* (Beyrut: Presses de L'université Saint-Joseph, 2012), s. 154; Sarafian, *A Briefer History of Aintab*, s. 299.

Biz tehcir emrine uymamamız ve silahlanmamız gerektiğini belirttik; ancak maalesef bu çıkışımız dikkate alınmadı ve sonuçta sessiz kalmaya zorlandık... Sonlara doğru Avedis Kalemkeryan⁶⁴ 'silahları saklandığı yerlerden çıkarıp cemaati direnişe hazırlamalıyız' çıkışını yaptı. Toplantıya iştirak edenler onun bu çıkışını bastırdılar ve Avedis onların bu kararına uymak zorunda kaldı.⁶⁵

30 Temmuz'da Ermeni Ortodoks cemaatine mensup 50 ailenin yirmi dört saat içinde Antep'ten çıkarılması emri verilir⁶⁶ ve 1 Ağustos'ta Antep'ten ilk Ermeniler sürgün edilir.⁶⁷ Genelde Kilikya bölgesi, özelde ise Antep Ermenile-

64 Cemal Paşa'nın emriyle Avedis Kalemkeryan ve ailesine vesika verilir. Bu sayede aile Şam'a güvenli bir şekilde gönderilir. Avedis'in babasını şahsen tanıyan Cemal Paşa bu nedenle onu himayesine alır. 1 Aralık 1917'de, Avedis Kalemkeryan, Cemal Paşa'nın talimatıyla Şam'da bulunan bir askeri atölyede çalışmaya başlar. Şam İngilizler tarafından işgal edilene kadar Cemal Paşa'nın yardımıyla elde ettiği 'askeri vesika' sayesinde bu atölyede çalışmaya devam eder. Avedis anılarında ailesini ve kendisini koruyan ve Der Zor'a gönderilmekten kurtaran Cemal Paşa'ya medyun-u şükran olduğunu belirtir. Bkz., *Hushamadyan Avedis Kalemkeryani*, s. 58-63; s. 70 ve Barsumyan, *Badmutyun Aintabi H. H. Dashnaksutyan 1898-1922*, s. 49.

65 Barsumyan, *Badmutyun Aintabi H. H. Dashnaksutyan 1898-1922*, s. 49-50; 204-6. Söz konusu toplantıya iştirak eden Balabanyan, Barsumyan'ın yazdıklarını doğrular. Balabanyan, *Gyankis Dak u Bağ Oreri: Ayntab, Kesap, Halep*, s. 58; *Hushamadyan Avedis Kalemkeryani*, s. 58.

66 Güleseryan, "Dasn yev meg yegheragan dariner Ayntabi mech, 1908-1919", s. 1022; Tavukçuyan, *Darabanki Orakrutyun*, s. 70; Khaçaduryan, *Efronia An Armenian Love Story*, s. 126; BNu/Fonds A. Andonian, P.J. 1/3, file 4, Aintab, "The deportation of Armenians in Aintab", s. 7; *Hushamadyan Avedis Kalemkeryani*, s. 56; Barsumyan, *Badmutyun Aintabi H. H. Dashnaksutyan 1898-1922*, s. 49; Balabanyan, *Gyankis Dak u Bağ Oreri: Ayntab, Kesap, Halep*, s. 58.

67 BNu/Fonds A. Andonian, P.J. 1/3, file 4, Aintab, "The Deportation of Armenians in Aintab", s. 7; Bogaryan, *Orakrutyun darakiri gyankis*, s. 122; 126-29; Elie H. Nazaryan (der.), *Badmakirk Nazarian Kertasdani (1475-1988) [Nazarian Ailesinin Tarihi, 1475-1988]* (Beyrut: Zartonk, 1988), s. 184; Khaçaduryan, *Efronia, An Armenian Love Story*, s. 137; Kersam Aharonyan, *Hushamadian Medz Yegherni [Büyük Felaket'in Hatıratı]* (Beyrut: Atlas, 1965), s. 46; Barsumyan, *Badmutyun Aintabi H. H. Dashnaksutyan 1898-1922*, s. 204; Aguni, *Milion mı Hayeru Charti Badmutyuni*, s. 311; M. Arzumyan, *Hayasdan, 1914-1917 [Ermenistan, 1914-1917]* (Erivan: Hayasdan, 1969), s. 438.

ri üç bölgeye tehcir edilir. Birinci gruptaki Ermeniler Suriye çölündeki Der Zor bölgesine gönderilir ve çok az Ermeni burada sağ kalabilmiştir. İkinci gruptakiler ise Suriye'nin merkezî kısımlarında yer alan Hama, Homs ve Selimiye sancak ve kazalarına gönderilir. Çok genç ve yaşlı Ermeniler dışında bu bölgelere sürgün edilenler burada yaşayan Araplar sayesinde büyük ölçüde tehcirden sağ çıkmayı başarırlar. Üçüncü gruptakiler ise Cebel-i Duruz ve Ürdün'ün çöl bölgelerine tehcir edilir ve yine büyük çoğunluğu hayatta kalmayı başarır.⁶⁸

Ortodoks Ermenilerin tehciri

1 Ağustos 1915'te Ortodoks cemaatine mensup yaklaşık 400 Ermeni⁶⁹ yanlarında kendilerine ait sadece hafif eşyalarla birlikte yola çıkartılır.⁷⁰ İlk kafilede yer alan Ermenilere değerli eşyalarını ve paralarını beraberinde götürmeleri için zaman verilmez. Talimatlara göre her bir aileye birkaç parça eşyasını zaman kaybetmeden toparlaması ve yanlarına yemek, yatak, kıyafet, kavanoz ve battaniye almaları için izin verilir.⁷¹ Aynı gün, etrafta bu sürgünün üç-dört ay gibi bir süre için olduğu; sürgün edilenlerin Halep, Şam, Hama

68 Babayan (der.), *Pages from my diary/Archpriest Der Nerses Babayan* (Los Angeles, California: Abril Publishing, 2000), vi; *Badmutyun Aintabi Hayots*, cilt III, s. 18.

69 Boğaryan, *Orakrutyun darakiri gyankis*, s. 123; Tavukçuyan, *Darabanki Orakrutyun*, s. 71. Boğaryan ve Tavukçuyan'ın tersine, Güleseryan ilk kafilede yer alan Ortodoks cemaatine mensup zengin Ermeni sayısını on üç olarak verir. Güleseryan, "Dasn yev meg yegheragan dariner Ayntabi mech, 1908-1919", s. 1023. İlaveten, misyoner raporlarında Bayan Frearson'ın ilk kafilenin Antep'ten 30 ya da 31 Temmuz 1915'te çıkarıldığını rapor ettiği bilgisi vardır. "Miss Frearson's Experiences and Observations in Turkey", ABCFM 16.9.6.1, 1817-1919. Unit 5 Reel 670-7.1.14, cilt 2, Bölüm 1, s. 4, Harvard University, Houghton Library, Boston, ABD.

70 Güleseryan, "Dasn yev meg yegheragan dariner Ayntabi mech, 1908-1919", s. 1023.

71 Sarafyan, *Badmutyunu Aintabi Hayots*, cilt I, s. 924.

ve Homs gibi yerlere yerleştirileceği ve sadece isyancı siyasi faaliyetlere girişenlerin tehcir edileceği gibi söylentiler yayılır.⁷² İlk kafilende Cebeciyân, Kabakyan ve Leylekyan⁷³ gibi Antep'in en tanınmış zengin aileleri yer alır. Onlara, misyonerlere ait tehcir yardım komitesi de eşlik eder ve bu grup 1 Ağustos'ta Antep'ten Halep'e doğru yola çıkartılır; sonraki istikametleri ise Hama'dır.⁷⁴ Bu sürgünlerin Antep'ten ayrıldıktan sonraki ilk istikameti onları Halep'e götürecek trenin geleceği, Antep'e en yakın tren istasyonu olan Akçakoyunlu'dur. Esas itibarıyla Akçakoyunlu tren istasyonu Ermeni sürgünler için bir çeşit transit kamp işlevi görmektedir. İskan-ı Aşair ve Muhacirin Müdüriyeti'nin talimatları doğrultusunda, evvela Halep'e nakledilecek Ermeniler buradan da Suriye'nin değişik kaza ve kasabalarına dağıtılacaktır.

Ermeni sürgünleri, gönderilecekleri çöl bölgesinden dokuz saat uzaklıktaki Akçakoyunlu tren istasyonunda çadırlar kurmak suretiyle gözetim altında tutulmaktadır.⁷⁵ Akçakoyunlu'dan Halep'e kadar ilgili kafileye eşlik eden kişi Halfetili çavuş Yasin Bey'dir.⁷⁶ Kağıt üstünde sürgün kfilesinin güvenliğinden sorumlu olan Yasin Bey, Akçakoyunlu istasyonuna yakın Sazgın köyü civarında çetelerin ve başıbozuk-

72 Güleseryan, "Dasn yev meg yegheragan dariner Ayntabi mech, 1908-1919", s. 1023; Boğaryan, *Orakrutyun darakiri gyankis*, s. 122.

73 Leylekyan ailesi dokuma atölyeleri olan Antep'in varlıklı ve muteber Ermeni ailelerinden biriydi. 1915'te aile bütün malvarlığını kaybetti. Shusan Yeni-Komshian Teager, *The Krajians of Aintab* (Belmont: MA, 2007), s. 51.

74 Bayan Frearson tarafından yazılan 11 Nisan 1918 tarihli rapor, Bryce ve Toynebee, *The Treatment of Armenians in the Ottoman Empire*, doc. 137, s. 543-44 içinde; Boğaryan, *Orakrutyun darakiri gyankis*, s. 136.

75 Güleseryan, "Dasn yev meg yegheragan dariner Ayntabi mech, 1908-1919", s. 1026.

76 Boğaryan günlüğünde Yasin Efendi'yi kibar görünümlü ancak bazen kafilende bulunan sürgünlere zalimce muamele eden ve onları elinde her daim taşıdığı kırbaçıyla cezalandıran biri olarak tasvir eder. Boğaryan, *Orakrutyun darakiri gyankis*, s. 127. Yasin Bey ile ilgili daha tafsilatlı bilgiler kitabın II. Bölümü'nde verilecektir.

ların Ermenilere yönelik saldırılarına ve eşyalarının talanına göz yumar. Daha da önemlisi bizatihi kendisi bu saldırı ve talana katılır; bu suça ortak olur. Birinci Dünya Savaşı'ndan sonra Ankara'ya firar ederek Kemalist millici harekete katılan Yasin, Birinci Büyük Millet Meclisi'nde Antep mebusu olarak görev yapar.⁷⁷ Antep'ten çıkarılan ilk kafiye şehrin batı tarafından yola devam ettiği sırada; Ali, Yasin ve Hacı Fazlîzâde Nuri beylerin idare ettiği 400 kişiden müteşekkil çeteler doğu tarafından kafiye yaklaşmaktadır. Bu çetelerin amacı sürgünlere geceyi geçirdikleri Sazgın köyünde saldırmaktır. Neyse ki, bu çeteler ilk kafileden daha sonra ayrılır ve sürgünlerin birçoğunu ellerinden geçirir. Ancak çeteler kafilenin gerisinde kalan belediye meclisi üyesi Nazaret Manuşagyan'ı yakalar ve öldürür.⁷⁸

İlk kafilenin şehirden çıkarılmasından iki gün sonra yeni bir ev baskını yapılır. Ermenilerin imparatorluk sınırları dışındaki düşman güçlerle bağlantı içinde olduğu gerekçe gösterilerek, evleri ve dükkânları yerle bir edilir; yedi kişi tutuklanarak Birecik ve Halep'teki hapisanelere gönderilir.⁷⁹ 7 Ağustos 1915'te 50 aileden müteşekkil ikinci kafiye Antep'ten tehcir edilir.⁸⁰ Aynı gün Antep'in civar köylerinden Tılbaşar, Mezra, Kınıslı, Kantara, Ekiz Kapı, Bahne

77 Yasin Kutluğ, Nisan 1920'de Urfa'ya bağlı Halfeti kazasındaki kuvay-ı milliye birliklerine üye olur ve 1920-21'deki Kemalist güçler ile Fransız askeri birlikleri arasında Antep'te cereyan eden savaşta aktif olarak görev alır. Yasin Kutluğ, "İstiklal Savaşı'ndan Hauralar", *Gaziantep Halkevi Mecmuası*, no. 25, s. 12; *Başpınar Aylık Edebiyat ve Kültür Mecmuası*, no. 16-17, Temmuz 1940, s. 11; no. 25, no. 28, no. 30-31 Mart, Haziran, Temmuz-Ağustos 1941; s. 7, 8, 13.

78 BNu/Fonds A. Andonian, P.J. 1/3, file 4, Aintab, "The deportation of Armenians in Aintab", s. 8; Tavukçuyan, *Darabanki Orakrutun*, s. 71.

79 Güleseryan, "Dasn yev meg yegheragan dariner Ayntabi mech, 1908-1919", s. 1023.

80 A.g.e., s. 1023. Bu arada Krikor Boğaryan günlüğüne ikinci kafilenin Antep'ten çıkış tarihi olarak 4 Ağustos 1915'i kayıt düşmüştür. Boğaryan, *Orakrutun darakiri gyankis*, s. 123. İlaveten, ikinci kafilenin yaklaşık 80 Ermeni aileden müteşekkil olduğunu belirtir. A.g.e., s. 123. Tavukçuyan ise bu rakamı 55 olarak verir. Tavukçuyan, *Darabanki Orakrutun*, s. 72.

Hameyli ve Sazgın'da mukim köylülerden müteşekkil çeteler sürgün kafilesine saldırılar düzenler. Bu çeteler Antep'teki Ziraat Bankası Müdürü Emin Efendi tarafından idare edilir.⁸¹ İkinci kafiledeki Ermeniler söz konusu çetelerce sistematik olarak talan edilir.⁸² Kafiledekilerin güvenliğinden sorumlu olan Kürt Hacı Nuri çetelerle işbirliği yapar; Antep'in en tanınmış ve varlıklı Ermenilerinden aynı zamanda şehir meclisi üyesi Nazar Nazaryan'ı döverek öldürür.⁸³ İkinci kafilede yer alan Ermeniler değerli eşyalarını yanlarına alabildiklerinden, çeteler muazzam miktarda para ve ziynet eşyasını yağmalar. 8 Ağustos'ta bu kafile Akçakoyunlu'ya ulaşır, burada çadırlar kurmak suretiyle kendilerini Halep'e götürecek treni beklemeye koyulurlar.

İlk iki kafilenin sürgününden sonra şehirde kalan Ermenilere yönelik baskılar şiddetini artırır. Örneğin, bir Ermeni kuyumcu bir anda ortalıktan kaybolur, birkaç gün sonra cesedi bir kuyunun içinde bulunur.⁸⁴ Bu olayla ilgili hiçbir adli ve idari kovuşturma yapılmaz. Aynı günlerde Ali Cenani'ye ait bir değirmende iki Ermeni öldürülür. İlgili olayı soruşturan savcı bu durumdan Antepli Ermenileri sorumlu tutar ve onları adeta günah keçisi ilan eder.⁸⁵ Ermeni kadınlar

81 BNU/Fonds A. Andonian, P.J. 1/3, file 4, Aintab, "The deportation of Armenians in Aintab", s. 8; Boğaryan, *Orakrutyun darakiri gyankis*, s. 123.

82 A.g.e., s. 8; Tavukçuyan, *Darabanki Orakrutyun*, s. 72; Balabanyan, *Gyankis Dak u Bağ Oreri: Ayntab, Kesap, Halep*, s. 57; NA/RG59/867.4016/148, Jackson'dan Morgenthau'ya gönderilen 19 Ağustos 1915 tarihli mektup, *United States Official Records on the Armenian Genocide, 1915-1917*, s. 207. Halep Konsolosu Jackson'ın İstanbul'daki Büyükelçi Morgenthau'ya gönderdiği 3 Ağustos 1915 tarihli bir diğer raporda Jackson "Antep, Mardin, Kilis, Antakya, Iskenderun, Kesap ve Halep vilayetine bağlı bütün küçük kasabalarda mukim Ermenilerin tehcir emrinin verildiği ve bu emrin yaklaşık 60.000 Ermeniye kapsadığını" vurgular. NA/RG59/867.4016/126, 3 Ağustos 1915, *United States Official Records on the Armenian Genocide, 1915-1917*, s. 169.

83 A.g.e., s. 8; Boğaryan, *Orakrutyun darakiri gyankis*, s. 123; Tavukçuyan, *Darabanki Orakrutyun*, s. 72.

84 A.g.e., s. 8.

85 A.g.e., s. 9.

tecavüzlere maruz kalmakta ve kaçırılmaktadır. Antep civarındaki Tılfar köyünün muhtarı altı Ermeni çocuğu dağın tepesinden uçuruma atarak katleder.⁸⁶ Çeteler düzenli olarak Antep ve Nizip arasındaki bölgeden geçen Ermeni sürgünlere yönelik cinayetler işlemekte, soygun ve yağmalamalar yapmaktadır.

Bütün bunlar vuku bulurken, 8 Ağustos'ta üçüncü kafi- le şehirden çıkartılır. Bu kafi- lede Antep'in Kayacık ve Akyol mahallelerinde oturan 100 Ermeni aile yer alır.⁸⁷ Diğer kafi- lelerde olduğu gibi geceyi Sazgın köyünde geçirdikten sonra, Akçakoyunlu'ya doğru yürütülürler.⁸⁸ 11 Ağustos'ta ise dördüncü kafi- le Antep'ten gönderilir.⁸⁹ Bu kafi- lede yer alan yine Kayacık, İbn-i Eyüp ve Kastelbaşı mevkilerinde yoğun olarak yaşayan 100 kadar Ermeni aile tehcir edilir.⁹⁰ Tehcir edilen Ermeni ailelerin büyük bir bölümü şehrin refah sevi- yesi yüksek olanlarıdır. Cemaatin dinî lideri olan Der Ner- ses Tavukçuyan; yine Ermeni entelijansiyasının önde gelen- lerinden Prof. Armenag Çamiçyan, bir dizi öğretmen ve çok sayıda Ortodoks Ermeni bu kafi- lede yer alır.⁹¹ Dördüncü ka-

86 A.g.e., s. 9.

87 Güleseryan, "Dasn yev meg yegheragan dariner Ayntabi meç, 1908-1919", s. 1025; Tavukçuyan, *Darabanki Orakrutun*, s. 72. Kayacık ve Akyol semtleri Ermenilerin yoğun olarak yaşadığı yerlerdendi. Bugün bile bu iki semt kendini muhafaza etmekte; mimari dokusunu korumaktadır. Ancak bu semtlerdeki Ermenilere ait evler, kiliseler ve okullar şu anda kafe, butik otel, beledi- ye binası, özel mülk vd. gibi başka mekânlara dönüştürülmüş vaziyettedir.

88 Boğaryan, *Orakrutun darakiri gyankis*, s. 123.

89 A.g.e., s. 124.

90 Bahsi geçen semtler Ermenilerin yoğun olarak ikamet ettiği mahallelerdi.

91 Boğaryan, *Orakrutun darakiri gyankis*, s. 123. 1873 yılında Antep'te doğan Nerses Tavukçuyan şehrin en önde gelen dinî lideriydi. Ağustos 1915'te aile- siyle birlikte Hama'ya sürgün edildi. O da Boğaryan gibi sürgünde yaşadıkları- nı ve başından geçenleri günü gününe not etmiş ve bu kayıtlar günlük olarak daha sonra Halep'te yayımlamıştır. Tavukçuyan 1934 yılında vefat eder. Diğer taraftan Armenak Çamiçyan Vartanyan Lisesi mezunudur. Harvard Üniversi- tesinden tarih ve felsefe alanında derecelerini 1912 yılında almış ve 27 Ağus- tos 1912'de Antep'te kurulan en gözde okul olan Kilikya Koleji'nin müdürlü- ğüne getirilmiştir. 25 Aralık 1915'te tehcir edildiği Hama'da tifüs salgınından

file iki gün içinde Akçakoyunlu tren istasyonuna ulaşır. Bu-
nu müteakiben, beşinci katile 13 Ağustos'ta tehcir edilir.⁹²
Bu gruptaki Eblahan ve Akyol mahallelerinde yaşayan yak-
laşık 1.200 Ermeni sürgüne tabi tutulur.⁹³ Bu katilede yer
alan ve tehcirde yaşadıklarını günlük olarak kaydeden Kri-
kor Boğaryan, Akçakoyunlu'ya vardıklarında karşılaştığı
manzarayı şu şekilde resmeder:

Dördüncü katiledekiler ve diğer bölgelerden sürgün edi-
lenler burada toplanmış, treni bekliyorlardı. Dolayısıyla,
ilk bunların gönderilmesini beklememiz gerekti. Çadırlar-
da kalıyorduk ancak kavurucu bir hava vardı; her yer toz
ve samanla kaplıydı. Yiyecek yemeğimiz vardı fakat su sı-
nırlıydı.. Treni bekliyorduk. Lakin tren Doğu'dan bir türlü
boş vagonlarla dönmedi.⁹⁴

23 Ağustos'ta Antep'ten gönderilen altıncı katile Akçako-
yunlu'ya varır.⁹⁵ Kayacık, Surp Asvadzadzin (Aziz Meryem
Ana) Kilisesi, Eblehan, İbn-i Eyüp ve Kastelbaşı civarın-
da ikamet eden 120 Ermeni aile altıncı katilede yer alır. Di-
ğerlerinden farklı olarak, bu katilede erkek, kadın ve on yaş
ve üzerindeki çocuklar bulunmaktadır.⁹⁶ Akçakoyunlu'dan
sonra ilk iki grup Şam'a gönderilir. Geri kalanlar ise vagon-
lara tıktırılıp Halep'e sevk edilmek üzere dikenli tel örgü-

hayatını kaybetmiştir. Sarafyan, *A Briefer History of Aintab*, s. 39; 275; Boğar-
yan, *Orakrutyun darakiri gyankis*, s. 153; Tavukçuyan, *Darabanki Orakrutyun*,
s. 105.

92 A.g.e., s. 124.

93 Eblahan'da olduğu gibi, Akyol mahallesinde de Ermeniler ve Müslümanlar
birlikte yaşamışlardır. Ancak Ermeni nüfusu Müslümanlara göre Akyol'da da-
ha fazladır.

94 Boğaryan, *Orakrutyun darakiri gyankis*, s. 124-25.

95 A.g.e., s. 128.

96 NA/RG59/867.4016/148, Jackson'dan Morgenthau'ya gönderilen 19 Ağustos
1915 tarihli mektup, *United States Official Records on the Armenian Genocide*,
1915-1917, s. 207.

lerle çevrilmiş bir transit kampta tutulur. Bu sürgünler daha sonra yürütölmek suretiyle Der Zor'a gönderilir.⁹⁷

Buna mukabil ilginçtir ki Halep Valisi Bekir Sami Bey, 29 Ağustos 1915'te Talat Paşa'ya gönderdiği telgrafta Antep, Kilis ve Halep'in sınır bölgelerinden tehcir edilenlerin kısmen trenle kısmen de kara yoluyla yalnızca Hama'ya gönderildiklerini rapor eder.⁹⁸ Ağustos ayından itibaren, Antepli Ermenilerin haklarında bir tehcir emri yoksa şehirden ne şekilde olursa olsun ayrılmaları yasaklanır; bu sayede kaçmalarının önüne geçilmek istenmektedir.⁹⁹

Katolik ve Protestan Ermenilerin tehciri

Dahiliye Nazırı Talat Paşa 3 Ağustos 1915'te bütün vilayetlere Protestan ve Katolik Ermenilerin tehcirden muaf tutulması emrini verir. 11 Ağustos'ta Adana ve Halep vilayetlerinde mukim Katolik Ermenilerin tehcirden muaf tutulması talimatını iptal eder ve tehcir edilmelerini emreder.¹⁰⁰ Ancak, 19 Ağustos'ta gizli ve genel bir yönetmelik yayımlayarak Katolik ve Protestanların bir kez daha tehcirden muaf tutulacağını ilan eder.¹⁰¹ Aynı düzenlemede bu Ermenilerin şüphe uyandıran faaliyetlere girişmesi ya da yaşadıkları yerlerde yüksek sayıda Ermeninin bulunması durumunda tehcir edileceklerini belirtir.¹⁰² 24 Ağustos itiba-

97 Güleseryan, "Dasn yev meg yegheragan dariner Ayntabi mech, 1908-1919", s. 1026; BNu/Fonds A. Andonian, P.J. 1/3, file 4, Aintab, "The deportation of Armenians in Aintab", s. 9.

98 BOA.DH.ŞFR 486/7, 29 Ağustos 1915.

99 FO 371/4241, Halep Valisi'nden Antep mutasarrıfına gönderilen not, 21 Ağustos 1915, no. 4410, Kod numarası: 25.

100 Kaiser, "Regional resistance to central government policies," s. 200.

101 Taner Akçam, Katolik ve Protestan Ermenilere dokunulmaması talimatının Almanların gözünü boyamak için gönderildiğini ve bu talimatın hemen başka telg-rallarla iptal edildiğini iddia eder. *Young Turks' Crime Against Humanity*, s. 375.

102 BOA.DH.ŞFR 55-A/23, Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti'nden Adana vilayeti-ne gönderilen 2 Eylül 1915 tarihli şifreli telgraf. Ayrıca bkz. BOA.DH.EUM.

nyla Antep'te bulunan Protestan Ermenilerin sayısı yaklaşık 5.100¹⁰³; Katoliklerin ise 300'ün üzerindedir.¹⁰⁴ Mutasarrıf Ahmet Faik Bey 29 Ağustos 1915'te Antep'e vardktan hemen sonra Katolik ve Protestan Ermenilerin tehcir sürecini başlatır. Ermenilere yönelik sert ve radikal politikaları ile meşum Ahmet Faik Bey şehirdeki Ermenilere adeta "terör estirmektedir".¹⁰⁵ Ahmet'in Antep mutasarrıfı olmasıyla birlikte tehcirin yönü ve hattı Halep-Hama-Havran'dan, Meskene-Res'ul Ayn-Der Zor'a kaydırılır.¹⁰⁶ Zira Ahmet Faik Bey, Ağustos sonu ve Eylül başı itibarıyla Antep'in Ermenilerin politik emellerini gerçekleştirmek adına hâlâ önemli bir merkez teşkil ettiği; adeta "küçük bir Ermenistan"ı andırdığı ve bu durumun son derece ciddi bir tehdit ve tehlike arz ettiği hususunda Talat Paşa'yı ikna etmekte pek de zorlanmamıştır.¹⁰⁷

Bu minvalde, Katolik ve Protestan Ermenilerin tehcirinin gerekli olduğuna karar verilir.¹⁰⁸ Ancak Ortodoks Ermenilerin topyekûn sürgününden sonra, 19 Eylül'de sayıları 350-370 arasında olan Antep'teki Katolik Ermenilerin önemli bir

5. Şube. 15/19, 14 Temmuz 1915 ve BOA/DH.ŞFR 55/92, Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti'nden Hüdavendigar (Bursa), Ankara, Konya, İzmit, Adana, Maraş, Urfa, Halep, (Der) Zor, Sivas, Kütahya, Karesi (Balıkesir), Niğde, Mamûretül-Aziz, Diyarbekir, Karahisar-ı Sahib (Afyon Karahisar), Erzurum ve Kayseri vilayetlerine gönderilen şifreli telgraf, 29 Ağustos 1915. Bu telgrafa "Protestan ve Katolik Ermeniler tehcir edilmeyecekler" notu düşülmüştür.

103 BOA.DH.ŞFR 485/48 ve BOA.DH.EUM. 2. Şube 73/18, 11, Halep Valisi Bekir Sami Bey'den Dahiliye Nezareti'ne gönderilen 24 Ağustos 1915 tarihli şifreli telgraf.

104 Güleseryan, "Dasn yev meg yegheragan dariner Ayntabi mech, 1908-1919", s. 1026.

105 Khaçaduryan, *Efronia: An Armenian Love Story*, s. 131; BNu/Fonds A. Andonian, P.J. 1/3, file 4, Aintab, "The Deportation of Armenians in Aintab", s. 9.

106 Boğaryan, *Orakrutun darakiri gyankis*, s. 125; BNu/Fonds A. Andonian, P.J. 1/3, file 4, Aintab, "The deportation of Armenians in Aintab", s. 5.

107 BOA.DH.ŞFR 488/33, Halep Valisi Bekir Sami Bey'den Dahiliye Nezareti'ne gönderilen 8 Eylül 1915 tarihli şifreli telgraf.

108 BOA.DH.ŞFR 55-A/174, 9 Eylül 1915.

bölümünü ile ilgili tehcir kararı alınır.¹⁰⁹ Eylül ayının sonlarına doğru Katolik cemaatinin lideri Vartan Vartabed Bağçeciyan cemaati ile birlikte Akçakoyunlu tren istasyonuna doğru yola çıkartılır. Halep'ten gönderilen bir Katolik Ermeni delegasyonu, istasyonda Bağçeciyan'ı ziyaret eder ve kendisini güvenli bir şekilde Halep'e götürmeyi teklif eder. Bağçeciyan "Cemaatimle yola çıktım ve ölüme kadar onlara eşlik edeceğim" diyerek bu öneriyi reddeder.¹¹⁰ Halep'teki Amerikan Konsolosu Jackson, 29 Eylül 1915 tarihli raporunda Morgenthau'yu Antep Katolik Ermenilerinin tehcirine ilişkin şöyle bilgilendirir: "Tehcirden önce Antep'te 75 Katolik aile vardı; sonrasında ise hiçbir kalmadı! Bunlardan 20 tanesi Halep'e; 55 tanesi ise Bab'a gönderildi. Katolik Ermenilerin Halep'teki durumu iyi, Bab'dakilerin ise perişan."¹¹¹

Ancak son tahlilde, Bağçeciyan dahil bütün Katolik Ermeniler Der Zor'a sürülür. 1915 Eylülü'nün sonuna doğru, Antep Ermenilerinin neredeyse üçte ikisi tehcir edilmiştir.¹¹² Eylül'de Protestanların tehcirden muaf tutulmasına ilişkin resmî ilandan sonra,¹¹³ Protestan Ermenilerin büyük çoğun-

109 Güleseryan, "Dasn yev meg yegheragan dariner Ayntabi mech, 1908-1919", s. 1026.

110 A.g.e., s. 1026-27; Sarafyan, *Badmutyun Aintabi Hayots*, cilt I, s. 573; A. Gesar, *Aintabi Koyamardı* (Boston: Hayrenik, 1945), s. 26-29. [*Antep'in Varoluş Mücadelesi*, çev. Ümit Kurt ve Murad Uçaner, İstanbul: Belge Yayınları, 2016]. Ayrıca bkz. Boğaryan, *Orakrutyun darakiri gyankis*, s. 125; Aguni, *Milion mı Hayeru Çarti Badmutyuni*, s. 311.

111 NA/RG59/867.4016/219, 29 Eylül 1915, *United States Official Records on the Armenian Genocide 1915-1917*, s. 314.

112 Güleseryan, "Dasn yev meg yegheragan dariner Ayntabi mech, 1908-1919", s. 1027.

113 15 Ağustos 1915'te Dahiliye Nezareti tehcir edilen ve kalan Protestan Ermenilerin sayısına ilişkin vilayetlerden bilgi ister. *Osmanlı Belgelerinde Ermeniler (1915-1920)* (Ankara: Başbakanlık Basımevi, 1994), s. 75-76; BOA.DH.ŞFR 55/20, Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti'nden Erzurum, Adana, Angora, Bitlis, Halep, Bursa, Diyarbakir, Sivas, Trabzon, Konya, Harput, Van vilayetleriyle; Urfa, Izmit, Canik, Karesi, Afyon, Maraş, Niğde, Eskişehir mutasarrıflıklarına gönderilen 15 Ağustos 1915 tarihli şifreli telgraf.

luğu normal hayatına devam eder. Hatta şükran gŭnŭ yortusu bile dŭzenlerler. Bu yortuda Protestan cemaatine mensup bir dinŭ lider içinde bulundukları psikolojik ortamı řŭyle ifade eder:

şimdilik memleketimizde kalmamıza izin verdiler. Hŭkŭmete hakkımızda herhangi bir řikŭyetin gitmemesi için son derece dikkatli olmalıyız. şayet oğullarımızı askere çağırır-larsa, hiç sızlanmadan onları gŭndermeliyiz; para ya da eş-ya veya askerler için kıyafet isterlerse, verelim ve evlerimizde kalma ayrıcalığını bize tanıyan hŭkŭmete řŭkran olduğumuzu kanıtlayalım. Memleketimize sadık olduğumuzu gŭsterelim. Hiçbirimiz şehirden geçen sŭrgŭnlerin ya da şehirden tehcir edileceği sŭylenen arkadaşlarımızın ve akrabalarımızın çocuğunu evimize almayalım. Hŭkŭmete onlar ne isterse yapacağımızı gŭsterelim.¹¹⁴

Ancak Ekim ayının başında mutasarrıf Ahmet Faik Bey ve yandaşları Protestan Ermenilere ait evlere baskın dŭzenler ve çok sayıda Ermeniye tutuklar.¹¹⁵ Bu olay Protestan Ermenilerin tehcirden muaf tutulacaklarına dair inancını zayıflatır. Ekim ortası, Ahmet Faik Bey şehirde kalan 16-20 yař arasındaki erkekleri askere alır ve onları Rajo'da Bađdat tren hattı űzerindeki amele taburunda çalışmaları için gŭrevlendirir.¹¹⁶ Ŗyle ki Antep'te tek bir Ermeni

114 "Miss Frearson's Experiences and Observations in Turkey", ABCFM 16.9.6.1, 1817-1919, Unit 5, Reel 670-7.1.17, cilt 2, Bŭlŭm 1, s. 7, Harvard University, Houghton Library, Boston, ABD.

115 Gŭleseryan, "Dasn yev meg yegheragan dariner Ayntabi mech, 1908-1919", s. 1028; Boğaryan, *Orakrutun darakiri gyankis*, s. 125. Prof. Lutfi Levonyan, Babikyan Badveli Kharalambos, Mihran Hallacyan, Dŭkmeci Nerses (Hınçak), Kayacık Protestan kilisesi din adamı Hovhannes Hasırcıyan, Manase Andonyan, Abraham Hoca Levonyan ve Sarkis Balabanyan gŭzaltına alınan Protestan Ermeniler arasındadır. Balabanyan, *Gyankis Dak u Bağ Oreri: Ayn-tab, Kesap, Halep*, s. 66.

116 A.g.e., s. 1028.

bile görmek istemeyen Ahmet Faik Bey, şehrin önde gelen Protestan Ermenilerinden Bedros Aşçıyan¹¹⁷ ve Sarkis Kraçyan'ı¹¹⁸ maddi çıkar elde etmek karşılığında çiftliğinde saklayan İttihatçı Ali Cenani'yle bile karşı karşıya gelmekten çekinmez ve kendisini bu eyleminden dolayı 19 Ekim 1915'te Emniyet-i Umumiye Müdürü İsmail Canbolat Bey'e şikâyet eder.¹¹⁹

20 Kasım'da Protestan din adamları tutuklanır ve ev bas-kınları yoğunluğunu artırır.¹²⁰ Şehirdeki tüm kahvehaneler ve ahalinin toplu olarak bulundukları mekânlar kapatılır ve sokağa çıkma yasağı uygulanır.¹²¹ Urfa'daki redif taburunun askerî kumandanı Miralay Galib Bey'in 30 Kasım'da Antep'e gelmesiyle koşullar Ermeniler için daha da ağırlaşır.¹²² Ahmet Faik Bey ile görüşen Miralay Galib, Protestan Ermenileri Ermeni mezarlığında toplar ve onları orada tutar.¹²³ 2 Aralık'ta Merkezî Türkiye Koleji boşaltılır.¹²⁴ Silahlı birliklerini ve toplarını Antep'in yüksek tepelerine yerleştiren Galib Bey askerlerine Ermenilerin oturduğu mahalleleri yıkıp dar-

117 Bedros Aşçıyan, Antep'in en varlıklı Ermenilerinden biriydi. Fıstık ve ceviz yetiştirdiği geniş arazilere sahip olan Aşçıyan Ermeni cemaatine ait kiliselere, okullara ve hayır kurumlarına önemli maddi destekler sağlamıştı. Mısır'ın Iskenderiye şehrinde vefat eden Aşçıyan, soykırım sırasında bütün malvarlığını kaybetmiştir. Bkz. Sarafyan, *A Briefer History of Aintab*, s. 289.

118 Antep Ermeni cemaatinin önde gelenlerinden Sarkis Efendi Kıracıyan (1872-1929) son derece eğitilmiş ve başarılı bir ticaret adamıydı. Ermenilere ait kiliselere büyük yardımları dokunan hayırsever biriydi. Atenagan Ermeni okulunun da kurucularından biri olan Kıracıyan aynı zamanda belediye meclisi üyesiydi. Küçük ve Büyük Kızılhisar'da iki köy sahibi olan Kıracıyan'ın buralarda geniş fıstık tarlaları bulunmaktaydı. Bkz. Sarafyan, *Badmutyun Aintabi Hayots*, cilt II, s. 763; Teager, *The Krajians of Aintab*, s. 21, 55, 57.

119 BOA.DH.EUM.KLH 5/48, 19 Ekim 1915; BOA.DH.EUM.KLH 5/48, 21 Ekim 1915.

120 *Hay Aintab*, cilt VII, sayı 21, no. 1, Ocak 1966, s. 32.

121 Güleseryan, "Dasn yev meg yegheragan dariner Ayntabi mech, 1908-1919", s. 1030.

122 *Hay Aintab*, cilt VII, sayı 21, no. 1, Ocak 1966, s. 32.

123 Balabanyan, *Gyankis Dak u Bağ Oreri: Ayntab, Kesap, Halep*, s. 73.

124 *Hay Aintab*, cilt VII, sayı 21, no. 1, Ocak 1966, s. 32.

madağın etmeleri emrini verir.¹²⁵ Ekim 1915'te Urfa'da vuku bulan Ermeni direnişinden Antep Ermenilerini sorumlu tutan Galib, bu durumu Protestan Ermenilerin tehciri için bahane olarak kullanmak niyetindedir. Ancak Askerlik Şubesi Reisi Yusuf Efendi, askeri kumandan Osman Bey ve Belediye Reisi Şeyh Mustafa Efendi, Galib Bey'in bu planına karşıdır.¹²⁶ Buna rağmen, 15 Aralık'ta görevliler tehcir edilecek Ermenilerin isimlerini kaydederler.¹²⁷ 19 Aralık'ta ise ilk kafile Akçakoyunlu üzerinden Der Zor'a sürülmek üzere yola çıkartılır.¹²⁸ Bu kafileyi 23 Aralık'a kadar ikinci, üçüncü ve dördüncü kafileler takip eder.¹²⁹

Antepli Protestan Ermeniler, Der Zor'a tehcir edilmelerinin mutlak ölüm olduğunun farkındadır ve bu nedenle tehcir güzergâhının Homs-Hama-Şam hattı doğrultusunda değiştirilmesi için ellerindeki bütün araçlarını mobilize etmekten imtina etmezler.¹³⁰ 24 Aralık'ta tehcirin 1 Ocak 1916'ya kadar geçici olarak durdurulduğu ilan edilir.¹³¹ 4 Ocak'ta tehcir tekrar başlatılır ve Protestan Ermenilerle dolu beşinci kafile bu tarihte sürgün edilir.¹³² 600 Protestan aileden 200'ü tehcir edilir,¹³³ bunların büyük çoğunluğu Der Zor'da katle-

125 Güleseryan, "Dasn yev meg yegheragan dariner Ayntabi mech, 1908-1919", s. 1033; Balabanyan, *Gyankis Dak u Bağ Oreri: Ayntab, Kesap, Halep*, s. 73.

126 A.g.e., s. 1033.

127 *Hay Aintab*, cilt VII, sayı 21, no. 1, Ocak 1966, s. 34.

128 Güleseryan, "Dasn yev meg yegheragan dariner Ayntabi mech, 1908-1919", s. 1035; Balabanyan, *Gyankis Dak u Bağ Oreri: Ayntab, Kesap, Halep*, s. 73. Urfa'daki Amerikan konsolos yardımcısının asistanı Elvesta T. Leslie'nin 11 Nisan 1918 tarihli raporu, Barton, *Turkish Atrocities*, s. 107. Barton, kafilenin 14 Aralık 1915'te yola çıkarıldığını kaydeder.

129 *Hay Aintab*, cilt VII, sayı 21, no. 1, Ocak 1966, s. 35.

130 Bayan Frearson tarafından yazılan 11 Nisan 1918 tarihli rapor, Bryce ve Toynbee, *The Treatment of Armenians in the Ottoman Empire*, doc. 137, s. 546-49.

131 *Hay Aintab*, cilt VII, sayı 21, no. 1, Ocak 1966, s. 35.

132 Yervant Küçükyan, *Haryur Jam Ayntabi: Huşer yev Dibaivorutyunner* [Antep'te 100 Saat: Hatıralar ve İzlenimler] (Beyrut, 1958), s. 21.

133 Sarafyan, *Badmutyun Aintabi Hayots*, cilt I, s. 552. Sarafyan, Antep'teki 5.500 Protestan Ermeniden 2.450'sinin hayatta kaldığını not eder; bkz. a.g.e., s. 552.

dilir.¹³⁴ Ocak 1916 itibarıyla Antep'ten 20.000'i aşkın Ermeni tehcir edilmiştir.¹³⁵ Bununla beraber, Sivas ve Harput'tan tehcir edilen Ermeniler de Antep'tedir ve buradan Suriye'ye sürgün edilmeyi beklemektedir. 11 Ocak 1916'da Halep Valisi Mustafa Abdülhalik Bey, Antep mutasarrıfı Ahmet Faik Bey'e gönderdiği şifreli telgrafta söz konusu Ermenilerin imhasını istemektedir.¹³⁶ Abdülhalik Bey telgrafında şunları belirtir: "Bu Ermenilerin hiçbirinin Antep'e yerleşmelerine fırsat vermeyiniz ve halihazırda size bildirilen aşına olduğunuz yöntemleri kullanarak gerekeni yapınız ve sonucu rapor ediniz."¹³⁷ 18 Ocak'ta Ahmet Faik Bey, Rumkale¹³⁸ civarında bahsi geçen vilayetlerden gelen yaklaşık 500 kişi olduğunu bildirir. Rumkale Kaymakamı Mithat Bey, bu Ermenilerin birçoğunun kadın ve çocuklardan müteşekkil olduğunu ve kendilerine daha önce iletildiği üzere aşına oldukları yöntemler doğrultusunda bu kadın ve çocukların bir daha geri dönmemek üzere Kürtlerin gözetiminde gönderildi-

134 A.g.e., s. 548.

135 BOA.DH.EUM. 2. Şube 73/73, Halep Valisi Mustafa Abdülhalik Bey'den Dahiliye Nezaret'i'ne gönderilen 10 Ocak 1916 tarihli şifreli telgraf. Dahiliye Nezaret'i'ne gönderilen 28 Şubat 1916 tarihli raporda, Antep'te bulunan 18.610 Ermeninin 14.006'sı; 6.450 Protestan Ermeninin 215'i ve 699 Katolik Ermeninin 650'sinin tehcir edildiği belirtilir. Bu bilgilere göre Antep'teki toplam Ermeni sayısı 25.759'dur. Bu rakamlar Ermenice kaynaklardaki nüfusa dair verilerle çelişmektedir.

136 Andonyan, *Medz Vocırı*, s. 104; Aharonyan, *Hushamadyan Medz Yeğerni*, s. 104; Andonyan, *The Memoirs of Naim Bey*, s. 56.

137 FO 371/6500, ayrıca bkz. Vartkes Yeghiayan (der.), *British Foreign Office Dossiers on Turkish War Criminals* (California: American Armenian International College 1991), s. 111; Andonyan, *The Memoirs of Naim Bey*, s. 56.

138 Rumkale kazasında 1.500 Ermeni mukimdi. Bu Ermeniler çoğunlukla Ehneş, Cebin ve Rumkale'de yaşarlardı. Bkz. Kévorkian ve Paboudjian, *Les Arméniens dans l'Empire ottoman à La Veille Du Génocide* (Paris: Les Editions d'Art et d'Histoire, 1992), s. 337-40. Ehneş, Cebin ve Rumkale Ermenileri mutasarrıf Mithat Bey'in talimatı doğrultusunda 1915 Ağustosunun ortasında tehcir edilir. Mithat Bey 22 Ağustos 1913'ten 24 Şubat 1916'ya kadar Rumkale kaymakamlığı yapmıştır. BNu/Fonds A. Andonian, P.J.1/3, file 4, Aintab, s. 26-30.

ğini Ahmet Faik Bey'e rapor eder.¹³⁹ Burada "aşına olunan yöntemler"den kasıt imhadır. Söz konusu Ermeniler imha edilmek üzere gönderilmektedir. Ancak katliama maruz kalanların sayısı Ahmet Faik Bey'in verdiği 500 rakamından çok daha fazladır.¹⁴⁰

Şubat 1916 itibarıyla Antep'te Ermenilerin –bilhassa Protestan Ermeniler– tehciri hâlâ devam etmektedir. Der Zor mutasarrıfı Ali Suad Bey, 7 Şubat 1916 tarihinde gönderdiği şifreli telgrafta Antep ve İzmit'ten 2.500 Ermeninin Der Zor'a ulaştığını Dahiliye Nezareti'ne bildirir.¹⁴¹ 8 Şubat'ta Antep, Tekfurdağı, Karahisar ve Akşehir'den 1.440 Ermeninin daha Der Zor'a gönderildiği belirtilir.¹⁴² 26 Şubat'ta Ahmet Faik Bey 50 ailenin daha Antep'ten tehcir edilmesi emrini verir ve 28 Şubat'ta bu aileler sürgün edilir.¹⁴³ Ertesi gün 25 aile daha sürgün edilenlere katılır. 3 Mart'ta yapılan nüfus sayımında Antep'teki Ermeni nüfusunun hâlâ yüksek olduğu tespit edilir ve bu nedenle daha fazla Ermeninin tehcir edilmesi kararı alınır.¹⁴⁴ Bu doğrultulda, 16 Mart'ta iki aile daha Antep'ten gönderilir.

Tehcirden muaf tutulanlar

Şehrin ve ordunun ihtiyaçlarının karşılanması için bazı Ermeniler tehcirden muaf tutulur. Bu Ermenileri üç kategori-

139 FO 371/6500, ayrıca bkz. *British Foreign Office Dossiers on Turkish War Criminals*, s. 110; Andonyan, *Medz Vociri*, s. 105, Aharonyan, *Hushamadyan Medz Yeghemi*, s. 531; Andonyan, *The Memoirs of Naim Bey*, s. 56.

140 Levon Vartan, *Jamanagakirutyun Haygagan Dasnhinki 1915-1923* [1915-1923 Ermeni Soykırımı Kronolojisi] (Beyrut: Aravot, 1975), s. 131 dipnot 9.

141 BOA.DH.EUM. 2. Şube. 69/6, 7 Şubat 1916; *Osmanlı Belgelerinde Ermeniler (1915-1920)*, s. 122.

142 BOA.DH.ŞFR 508/36, 6 Şubat 1916; BOA.DH.EUM, 2. Şube. 69/7, 8 Şubat 1916; *Osmanlı Belgelerinde Ermeniler (1915-1920)*, s. 123.

143 *Hay Aintab*, cilt VII, sayı 21, no. 1, Ocak 1966, s. 37.

144 A.g.e., s. 38.

de ele almak mümkündür.¹⁴⁵ İlk grupta toplam 370 Ermeni yer alır, bunlar zanaatkâr olup ordunun ihtiyaçlarının karşılanması için askerî atölyelerde çalıştırılır. İkinci grupta ise 65-70 Ermeni vardır, bunlar dişçi, sarraf, bakırcı, veteriner, terzi, saraçî, boyacı ve fırıncılardır. Onlara aileleri de eşlik eder. Müslümanlar bu tür becerilerden yoksun olduğundan, bu zanaatkârların varlığı son derece değerli ve önemlidir.¹⁴⁶ Üçüncü kategorideki Ermeniler ise sayıları 30-35¹⁴⁷ arasında değişen asker aileleri, memurlar ve orduda görevli hekimlerdir.¹⁴⁸ Antep'in geniş Ermeni nüfusundan sadece 2.000 civa-

145 Güleseryan, "Dasn yev meg yegheragan dariner Ayntabi mech, 1908-1919", s. 1036-37.

146 A.g.e., s. 1038; Boğaryan, *Orakrutun darakiri gyankis*, s. 125; Harutyun H. Nazaryan, *Yeghernen Verabrogi Husher* [Soykırım'dan Kurtulan Harutyun H. Nazaryan'ın Anıları], (Halep, 2009), s. 10.

147 A.g.e., s. 1039. Osmanlı ordusunda resmî olarak görev alan rütbeli Ermeni askerlerin ailelerinin tehcirden muaf tutulması hususunda Dahiliye Nezareti'nden vilayetlere ve mutasarrıflıklara telgraflar gönderilmesine rağmen, bu aileler tehcir edilmiştir. Örneğin, Çanakkale'de görev yapmakta olan Antepli Yüzbaşı Movses Babikyan'ın tüm ailesi Der Zor'a gönderilmiştir. BOA.DH.EUM. 2. Şube 35/34, 27 Ekim 1916; 5 Kasım 1916; 30 Kasım 1916; 12 Aralık 1916; 14 Ocak 1917 ve 14 Şubat 1917. Bir diğer örnek Kastamonu Jandarma Alayı II. Tabur 63. Alay Kumandanı olan Ohan oğlu Yüzbaşı Hagop Efendi ile ilgilidir. Yüzbaşı Hagop'un halası ve kız kardeşleri Hama'ya sürgün edilmiştir; bkz., BOA.DH.EUM. 2. Şube 49/2, 12 Şubat 1918.

148 *Osmanlı Belgelerinde Ermenilerin Sevk ve Iskanı*, s. 215; BOA.DH.ŞFR 55/18, Dahiliye Nezareti'nden Erzurum, Adana, Angora, Bitlis, Halep, Bursa, Diyarbakir, Sivas, Trabzon, Konya ve Van vilayetleriyle; Urfa, Izmit, Karesi, Afyon, Kayseri, Maraş, Niğde ve Eskişehir mutasarrıflıklarına gönderilen 15 Ağustos 1915 tarihli şifreli telgraf; Boğaryan, *Orakrutun darakiri gyankis*, s. 125. Osmanlı ordusunda görev yapan ve bu sayede aileleri tehcirden muaf tutulan Antepli asker hekimlerden bazıları şunlardır: Hovsep Hahdesyan, Vartan Piranyan, Albert Apelyan, Aram Der Boğosyan, Hovsep Yenikomşuyan, Movses Kupelyan, Avedis Nakkaşyan, Avedis Cebeciyen, Yervant H. Khrlopyan ve Movses Babigyan; bkz. ABCFM 16.9.6.1, 1817-1919, Unit 5, cilt 2, Bölüm 1, Reel 667, no. 288, Harvard University, Houghton Library, Boston, ABD. Osmanlı ordusunda görev alan asker hekimlerden biri olan Antepli Avedis Cebeciyen (1876-1952) savaşta yaşadıklarını günlük olarak kaydetmiştir. Çanakkale'den sonra Cebeciyen, Doğu Anadolu'da görevine devam etmiştir. Ailesi önce Halep'e tehcir edilmiş ancak Cebeciyen'in askerî hekim olarak orduda görev almasından dolayı daha sonra Antep'e geri gönderilmiştir. Cebeciyen, doğu vilayetlerinde boşaltılan Ermenilere ait evlerin ve eşyaların nasıl

rında Ermeninin şehirde kalmasına izin verilir.¹⁴⁹ Bunlardan yaklaşık 30 aile din değiştirip Müslüman olmak suretiyle şehirde kalabilmiştir.¹⁵⁰

Başat failler

Daha önce vurguladığımız üzere Antep Ermenilerinin tehciri ve imhası Müslüman yerel elitlerin ve eşrafın aktif katılımı ve güçlü desteği sayesinde gerçekleştirilmiştir. Söz konusu elitler tehcirin kuvveden fiile çıkarılması adına 'gerekli' sosyo-politik atmosferi yaratmış ve daha da önemlisi merkezi otoriteyi buna ikna etmiştir. Ermenilere ait zenginliğe el koyma motivasyonu soykırımsal süreçte dahil olmayı teşvik eden kilit faktörlerden biridir. Antep Ermenilerinin tehcirinin orkestrasyonunda yer alan faillerin isimleri ve görevleri şöyledir: Sevkiyat Komisyonu Reisi Ahmet Faik Bey (mutasarrıf), diğer üyeler: Bilal Hilmi (kadı); Hacı Fazlızâde Nuri Bey ve Ali Bey (çete liderleri); Mollaşeyhzâde Arif (müftü); Şeyh Ubediye; eşraftan Hacıağazâde Ahmet.¹⁵¹ Sevkiyat Ko-

talın edildiğini; buralarda neredeyse hiçbir Ermeninin kalmadığını günlüğüne kaydetmiştir. Cebeciyan'ın Ermenice kaleme aldığı günlüğü Türkçeye de tercüme edilmiştir. Avedis Cebeciyan, *Osmanyân Gayseragan Panagi Isba: Pjışig Avedis Jebejian Orakırı 1914-1918* (Beyrut, 1986) ve Türkçe tercümesi için bkz. Avedis Cebeciyan, *Bir Ermeni Subayın Çanakkale ve Doğu Cephesi Günüğü 1914-1918* (İstanbul: Aras Yayıncılık, 2015). Cebeciyan'ın kısa bir biyografisi için bkz. *Badmutyun Aintabi Hayots*, cilt III, s. 796. Osmanlı ordusundaki bir diğer askeri hekim olan Antepli Avedis Nakkaşyan'ın kapsamlı bir biyografisi için bkz. "Doktor Avedis Nakashian", *Hay Aintab*, cilt X, sayı 3-4, no. 35-36, 1969, s. 8-12.

149 Boğaryan, *Orakrutyun darakiri gyankis*, s. 125.

150 Aguni, *Milion mı Hayeru Çarti Badmutyuni*, s. 311.

151 BNU/Fonds A. Andonyan, P.J. 1/3, file 4, Aintab, "The deportation of Armenians in Aintab", s. 11-17 ve Krikor Guerguerian Private Archival Collection, Klasör no. 22, dosya adı: Turks (List) Responsible, dosya no. 46, s. 5-17. Aram Andonyan Antep Ermenilerinin tehciri, imhası, taşınır ve taşınmaz mallarının ve mülklerinin talanı suçlarına iştirak eden faillerin uzun bir listesini yapmıştır. Bu listeyi kitabın EK kısmında bulabilirsiniz.

misyonu'nun dışında sürgün, katliam ve talan işlerine karışanlar: Mustafa Efendi (belediye reisi), Besim Bey (hazinedar), Kâzım Efendi (nüfus memuru), Eyüp Sabri Bey (tapu idaresi memuru), Hacı Yusuf (maliye memuru), Kemal Bey (jandarma kumandanı), Bulaşıkzâde Müftü Hacı Arif (İttihat ve Terakki Kulübü Genel Sekreteri), Bülbul Hoca Efendi (eski müftü), Mehmed Efendi (pazar şeyhi), Habibzâde Mustafa (ulema), Batamzâde Mehmed (ulema), Fahreddin Hoca (mahkeme sekreteri), Binbaşı Bekir Bey (Kızılhisar birliği komutanı), Kâsım Bey (askerî komutan), Hakkı Bey (Kelloş Hakkı, alay sekreteri), Hamid Bey (belediye hekimi), Kerim Bey (kadı), Emin Efendi (Ziraat Bankası Müdürü), İzrapzâde Vahid (Evkaf sekreteri), Mahmud Efendi (belediye hazinedarı, Şahin Hafız Efendi (Türk yetimhanesi müdürü), Talipzâde Arif (mutasarrıflıkta memur), Fevzi Efendi, K örükçü Hafızzâde Mustafa ve Hacı Sabitzâde Ahmed (polis yüzbaşılar); Muşluzâde Mehmed (jandarma çavuşu), Necip Efendi, Bazarbaşı Mehmed ve Emin Efendi (vergi dairesi memurları), Nalçacı Ali (telgraf ofisi memuru), Abdallal Ağa (mahkeme memuru), Hacı Halil Efendi (jandarma kumandanı), Hacı Efendi Oğlu (hapishane gardiyanı), Ömer Şevki (avukat), Ahmed Efendi (Kozanlı nahiyesi imamı), Şeyh Mustafa Baba (Alaybey nahiyesi imamı), Şeyh Mustafa Babaoğlu (çete lideri), Hafız Ahmed Efendi (Alaybey muhtarı), Ali Cenani Bey (mebus), Rıza Bey (Ali Cenani'nin biraderi ve İttihat ve Terakki Kulübü'nün etkili üyelerinden), Dayızâde Sadıkoğlu Hasan Sadık (İttihatçı lider) ve Taşcizâde Abdullah (İttihat ve Terakki Kulübü reisi).¹⁵²

Yelpazesi oldukça geniş bu failer grubunun varlığı Antep Ermenilerine yönelik imha politikalarına farklı toplumsal kesimler tarafından verilen desteğe işaret eder. Bu-

152 A.g.e., s. 11-17; Aguni, *Milion mı Hayeru Çarti Badmutyuni*, s. 312; Kévorkian, *The Armenian Genocide: A Complete History*, s. 609.

nun yanında merkezî otorite ile değişik yerel aktörler arasındaki yakın koordinasyonu ve işbirliğini de gösterir. Öyle ki Antep özelinde idari, siyasi, yerel ve sivil aktörler merkezî otoriteden çok daha etkin bir biçimde bu süreçte rol oynamışlardır. Bu bağlamda Antep, İttihat ve Terakki'nin soykırımsal siyasalarının temayüz ettiği bir mikrokozmos olarak da mülahaza edilebilir. Yukarıda ismi geçen yerel figürlerin çabaları ve katılımları neticesinde İttihat ve Terakki'nin sürgün, imha ve talan politikaları uygulamaya koyulmuştur.¹⁵³

Failleri motive eden faktörler/saikler

Ermenilere ait mal, mülk, servet ve zenginliğe el koyma motivasyonu, Ermeni tehciri ve soykırımına dahil olan, toplumun farklı kesimlerinden gelen son derece çeşitli toplumsal, sosyo-ekonomik ve sosyo-kültürel arka planları haiz fail ve fail gruplarını motive eden oldukça güçlü bir dinamizm teşkil etmiştir. Böyle bir dinamizm çok sayıda vurguncuya kişisel maddi çıkarlarını rejimin ideolojik motifleriyle uyumlu ve koordineli hale getirmek açısından eşsiz bir 'fırsat' sunmuştur. Bu, Ermenilerin imha edilmesi sürecini radikalleş-tiren bir etki de yaratmıştır. Zira maddi kazanç elde etme ve bu bağlamda istikbalini garanti altına alma gibi, yerel aktörlerin bu süreçte aktif rol oynamasını sağlayan faktörler tehcir ve katliamları organize eden İttihat ve Terakki Komite-

153 Antep'te soykırımdan sağ kurtulan Hagop Kabbeciyan Ermenilerin tehcir edilmesinden dolayı İttihat ve Terakki hükümetini sorumlu tutar. 1908'de Sultan Abdülhamid'in tiranlığını bertaraf edip; "Hürriyet, Mûsâvât ve Uhuvvet" mottosuyla ortaya çıkan Jön Türklerin 1909 Adana katliamlarını gerçekleştirdiğini iddia eden Kabbeciyan'a göre bu anlamda 'yoldaş' olarak hitap ettiği Talat Paşa ile Abdülhamid tiranlığı arasında hiçbir fark yoktur. Zira ona göre İttihatçılar "Kızıl Sultan'ın kötü ruhunu canladırılmışlardır. Bütün bu olanları zevkle izleyen Abdülhamid, mirasının İttihatçılara tevarüs etmesinden bir hayli memnundur." Sarafyan, *Badmutyuni Aintabi Hayots*, cilt I, s. 927.

si ile işbirliğini teşvik etmiştir.¹⁵⁴ Gasp, ideolojik muhake-me ve rasyonalite rabitasına sağlam bir şekilde payandalan-mıştır. Hatırı sayılır sayıda fail nezdinde Ermenilerin mal ve mülklerine el koyulması hırsızlık veya talan olarak görül-memiş, tam tersine “zararlı ve hıyanet içinde olan unsurlar-ın” ortadan kaldırılmasındaki aktif katılımlarının bir ödül-ü ve bunun maddi mükâfatı olarak değerlendirilmiştir. Bu içselleştirilmiş ideolojik içerik anlaşılmadan birçok yerel fa-ilin Ermeni mallarının gaspı ve talanı sürecine katılımın-daki coşku ve hevesi ve her türlü etik ilkedden yoksunluğu açıklamak bir hayli güçtür. Dolayısıyla kıyıma giden süreç-te söz konusu aktörleri motive eden yalnızca çığ bir açgöz-lülük değildi.

Ermenilerin topyekûn imhası modern tarihte ilk defa, bir hükümetin vatandaşı olan belirli bir grubu siyasi bir prob-lem olarak mülahaza etmesi ve bu problemin söz konusu grubun ortadan kaldırılmasıyla ‘çözüm’e kavuşacağına inan-masıdır. Bu noktada hükümetten ne kastettiğimizi somut-laştırmakta fayda vardır. Ermeni soykırımı dendiğinde Os-manlı hükümeti ifadesi yalnızca o dönem merkezî otoriteyi elinde bulunduran İttihat ve Terakki Fırkası’nı, onun men-suplarını veya bu partinin teşkil ettiği iktidar blogunu kap-samamaktadır. Aynı zamanda söz konusu merkezî otorite-nin vilayetlerdeki, sancaklardaki, mutasarrıflıklardaki ve ka-sabalardaki sivil ve askerî bürokratlarının ve buralardaki eş-rafin temsil ettiği, yerel elitlerden müteşekkil başka bir ikti-dar blogu da bulunmaktadır. Esas itibarıyla yerel düzlemde iktidarı elinde tutan ve merkezî otoritenin siyasalarına yön veren bu aktörlerdir. Ermeni soykırımının gerçekleşmesi sü-

154 Kurt, “Varlık ve Yokluk Kıskaçında Ermeniler: 1915 Ermeni Kırımı’nın Eko-nomik Şiddet Boyutu”, Güney Çeğin ve İbrahim Şirin (der.), *Türkiye’de Siyasal Şiddetin Boyutları* (İstanbul: İletişim Yayınları, 2014), s. 79-129 içinde; Kurt, “The Plunder of Wealth through Abandoned Properties Laws in the Armenian Genocide”, *Genocide Studies International*, cilt 10, no. 4, 2016, s. 37-51.

recinde bu unsurların rolü çoğu zaman merkezî otoriteden daha aktif, etkin ve işlevsel olmuştur.

1895 ve 1922 arası dönemde Osmanlı Ermenileri pogromlar, katliamlar ve kitlesel şiddetin diğer biçimleri sonucunda devasa sayıda insan, mal ve mülk kaybına maruz kalmıştır.¹⁵⁵ 1915 Ermeni soykırımı siyasi elitlerin kitlesel olarak ortadan kaldırılması, tehcir, zorunlu asimilasyon, maddi kültürün yok edilmesi ve kolektif mülksüzleştirme gibi bir dizi strateji içermektedir. Bu yıkım stratejileri yerel düzlemde Antep'te mukim Ermenilere de uygulanmıştır. Antep Ermenilerine yönelik tehcir ve soykırım politikaları buradaki yerel elitler ve eşraf tarafından kuvveden fiile çıkarılmıştır. Bu yerel güçler Ermenilere ait mülkleri ve serveti ele geçirmek suretiyle zenginleşmiştir.

Bu noktada taşra ileri gelenlerini teşkil eden yerel eşraf ve elitlerden neyi kastettiğimizi açıklamak gerekir. "Taşra elitleri",¹⁵⁶ 17. yüzyılın sonuna doğru imparatorluğa ait vila-

155 Gerlach, *Extremely Violent Societies: Mass Violence in the Twentieth-Century World* (Cambridge: Cambridge University Press 2010), s. 92-120.

156 Osmanlı İmparatorluğu bağlamında "taşra elitleri" üzerine halihazırda muazam bir literatür mevcuttur. Örneğin bkz. Ehud Toledano, "The Emergence of Ottoman-Local Elites (1700-1900): A Framework for Research", I. Pappé and M. Ma'oz (der.), *Middle Eastern Politics and Ideas: A History from Within* (Londra ve New York: Tauris Academic Studies, 1997); Cf. T. Shuval, "The Ottoman Algerian Elite and its Ideology", *International Journal of Middle East Studies*, cilt 32, no. 3, 2000, s. 323-44; Halil Inalcık, "Centralization and Decentralization in Ottoman Administration", T. Naff ve R. Owen (der.), *Studies in Eighteenth Century Islamic History* (Carbondale: Southern Illinois University Press, 1977); J. Haldon, "The Ottoman State and the Question of State Autonomy: Comparative Perspectives", Halil Berktaş ve S. Faroqi (der.), *New Approaches to State and Peasant in Ottoman History* (Londra: Frank Cass, 1992), s. 34; Huricihan İslamoğlu-Inan, *State and Peasant in the Ottoman Empire: Agrarian Power Relations and Regional Economic Development in Ottoman Anatolia During the Sixteenth Century* (Leiden: Brill, 1994) [Osmanlı İmparatorluğu'nda Devlet ve Köylü, İletişim Yayınları, İstanbul, 2010]. Ali Yayıoğlu, *Partners of the Empire: The Crisis of the Ottoman Order in the Age of Revolutions* (Stanford: Stanford University Press, 2016); Yayıoğlu, "Provincial Power-holders and the Empire in the Late Ottoman World: Conflict or Partnership?", Christine Woodhead (der.), *The Ottoman World* (Londra: Routled-

yetlerde hâkim konumda bulunan ve *ayan* diye tabir edilen tanınmış ve saygın kişilerdir.¹⁵⁷ Siyasi, sosyal ve ekonomik gücü elinde bulundurmak bu elitlerin mütemmim cüzüdür. Büyük ölçüde Müslüman olan bu kişiler arasında Osmanlı ordusu mensupları, ulema, sivil bürokrat ve zanaatkârlar vardır. Zaman zaman şeyhler, kadılar ve hatta gayrimüslimler de bu yapıya dahil olabilirler. Söz konusu elitlerin asli görevlerinden biri vilayetlerde ve taşrada hükümet politikalarının uygulanmasını kolaylaştırmak ve devlet nizamının ve otoritesinin tesisine yardımcı olmaktır. Bunun karşılığında devlet bu yerel elitlerin prestij ve otoritesini güçlendirecek iltimaslarda bulunur.¹⁵⁸ Bu elitler Antep'te de yerel düzlemde siyasi, sosyal ve ekonomik iktidarı elinde bulunduran ve politik gücü kontrol eden nüfuz sahibi Müslüman aileler olarak ön plana çıkmışlardır. Söz konusu iktidarı kendi aralarında yaptıkları evliliklerle daha da sağlamlaştırmışlardır.

Antep'teki yerel elitlerin ve eşrafın soykırıma aktif katılımlarını tafsilatlı bir biçimde analiz etmek Ermeni soykırımının nasıl uygulandığına ve bütün bu süreç bağlamında Ermeni mal ve mülklerinin önemine ilişkin önemli veriler sunabilir. Yerel halkın ve güçlerin katılımı soykırımsal siyasa- ların etkinliğini sağlama almak açısından elzemdir.¹⁵⁹ Belli bir dinî ve/veya etnik gruba mensup insanların planlı bir biçimde imha edilmesi bu kişilerin komşularının dahil olma-

ge Press, 2012), s. 436-52 [Osmanlı Dünyası, çev. Gül Çağalı Güven, Alfa Yayınları, İstanbul, 2018].

157 Antonis Anastasopoulos (der.), *Provincial Elites in the Ottoman Empire*. "Halcyon Days in Crete V.A Symposium Held in Rethymno", 10-12 Ocak 2003 (Rethymno: Crete University Press, 2005), s. xi Yayıcıoğlu, "Provincial Powerholders and the Empire in the Late Ottoman World: Conflict or Partnership?", s. 437.

158 A. Salzmann, "An Ancien Régime Revisited: 'Privatization' and Political Economy in the Eighteenth-Century Ottoman Empire", *Politics and Society*, cilt 21, no. 4, 1993, s. 393-423.

159 Gerlach, *Extremely Violent Societies*, s. 92.

dan mümkün değildir. Zira bu komşular onları en iyi tanıyan kişilerdir. Bu durum Antep özelinde de bu şekilde temayüz etmiştir.¹⁶⁰

İttihat ve Terakki Cemiyeti ve hükümetinin Antep'te Ermenilerin tehciri ve imhası sürecinde husule getirdiği etkin güç ve kontrol mekanizmalarını somutlaştırmak için İttihat ve Terakki ile etkin yerel aktörler arasındaki ilişkiyi ortaya koymak oldukça önemlidir. Antepli yerel Müslüman elitler maddi kazanç elde etme saikiyle tehcir emirlerini ıstıyakla uygulamıştır. Gerçekten de bu motivasyon Ermenilerin imhası sürecine merkezî otoriteden daha aktif bir biçimde dahil olan idari, siyasi, yerel ve sivil aktörleri harekete geçiren önemli bir itki teşkil etmiştir. Bu yerel aktörler Ermenilerin tehciri ve kitlesel imhasında doğrudan roller üstlenmişlerdir. Ermenilere ait mal ve mülklerin tasfiyesinden ve emval-i metruke kanunları ile 'yasallaştırılmış' talan rejiminden elde edilecek kazanç, temel motivasyon kaynağı olmuştur.

Söz konusu aktörler/failler sürgün edilen Ermenilerin evlerine taşınmış ve işyerlerine el koymuştur. Yerel halkın geniş kesimlerinin Ermenilerin imhası sürecine dahil olmasını sağlayan Ermeni mal ve mülklerini elde etme dürtüsü diğer siyasi ve kişisel motivasyonların yanında aynı zamanda Ermenilere yönelik nefretin güçlenmesine de cevaz vermiştir. Ekonomik motivasyon her zaman mevcuttu ve bu İttihat ve Terakki Merkezi'nin Ermenilere yönelik ultra-milliyetçi ideolojik siyasalarını uygulaması adına ortalama Türk-Müslüman halkın desteğini ve rızasını kazanmasını sağladı. Dolayısıyla, ideolojik prensipler ve maddi motivasyonlar birbirini destekler ve tamamlar nitelikte olup birlikte işlerlik gös-

160 Jacques Sémelin, *Purify and Destroy: The Political Uses of Massacre and Genocide* (Londra: Hurst & Co. 2007), s. 193-95 [Arındırma ve Yok Etme Katliamı ve Soykırımın Siyasi Kullanımları, çev. Melike Işık Durmaz, İletişim Yayınları, İstanbul, 2011].

terdi. Her iki motivasyon da Antep Ermenilerinin ortadan kaldırılmasında etkin rol oynadı.

Bir noktanın altını çizmek gerekir: Antep'te tehcir sürecinde merkezî hükümet ile yerel idareciler arasında mutlak bir uyum olduğunu söylemek zordur. Hakikaten de, şahin ve ılımlı yerel görevliler arasında anlaşmazlıklar vardı. Merkezî güçler anti-Ermeni siyasaları kuvveden fiile çıkartacak daha itaatkâr memurları atayarak bu anlaşmazlıklardan doğan problemleri çözmeye çalıştılar. Dolayısıyla söz konusu olan oldukça kompleks bir yapıdır. Bu yapının daha iyi anlaşılması için merkezî hükümetin politikalarının ötesine geçip bunların farklı yerel düzlemlerde ve lokasyonlarda nasıl uygulandığına ya da uygulanmadığına bakmak gerekir.¹⁶¹

Esas failler

Antep Ermenilerinin tehciri 1 Ağustos 1915'te başlatılır ve 1916'nın sonuna kadar devam ettirilir.¹⁶² Antep'ten tehcir

161 Literatürde yer alan önemli yerel çalışmaların bazıları için bkz. Kaiser, *The Extermination of Armenians in the Diarbekir Region* (İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2014); Kaiser, "A Scene from the Inferno: The Armenians of Erzurum and the Genocide, 1915-1916", Hans-Lukas Kieser & Dominik J. Schaller (der.), *Der Völkermord an den Armeniern und die Shoah: The Armenian Genocide and the Shoah* (Zürich: Chronos, 2011), s. 129-186; Uğur Ümit Üngör, "Explaining Regional Variations in the Armenian Genocide", Hans-Lukas Kieser, Kerem Öktem ve Maurus Reinkowski (der.), *World War I and the End of the Ottomans: From the Balkan wars to the Armenian Genocide* (Londra: I.B. Tauris, 2015), s. 241-261; Üngör, *The Making of Modern Turkey: Nation and State in Eastern Anatolia, 1913-1950* (Oxford: Oxford University Press, 2011); Kevork Yeghia Suakjian, *Genocide in Trebizond: A Case Study of Armeno Turkish Relations during the First World War* (Lincoln: University of Nebraska Press, 1981); Kévorkian, *The Armenian Genocide: A Complete History*.

162 BNw/Fonds A. Andonian, P.J. 1/3, file 4, Aintab, "The Deportation of Armenians in Aintab", s. 7; Boğaryan, *Orakrutun darakiri gyankis*, s. 122; 126-29; Nazarian, *Badmakirk Nazarian Kertasdani (1475-1988)*, s. 184; Khaçaduryan, *Efronia, An Armenian Love Story*, s. 137; Aharonyan, *Hushamadian Medz Yegherni*, s. 46; Barsumian, *Badmutyun Aintabi H. H. Dashnaksutyan 1898-1922*,

edilen, soykırımda hayatını kaybeden ve tehcir ve soykırımdan sağ kurtulan Ermenilerin sayısına ilişkin elimizde kesin veriler yoktur. Ancak, eldeki kaynaklar ve arşiv malzemeleri çerçevesinde tahmini rakamlar vermek mümkündür. Buna göre tehcirden hemen önce Antep'teki Ermeni nüfusu 36.000-40.000¹⁶³ arasında değişmekte olup bu nüfusa dahil 32.000 civarındaki Ermeni Antep'ten tehcir edilmiş;¹⁶⁴ bunun 20.000'ne yakını tehcir koşulları ve soykırım sonucu hayatını kaybetmiş¹⁶⁵ ve 12.000 kadar Ermeni de hayatta kalabilmiştir.¹⁶⁶ Hayatta kalan Antep Ermenilerinin birçoğu Homs-Hama-Şam hattı doğrultusunda tehcir edilenlerdendir. 24 Nisan 1915'te İstanbul'daki diğer Ermeni aydınlar ve siyasetçiler ile birlikte tutuklanarak Ankara, oradan da Ayaş'a gönderilen ve Ermeni soykırımına bizzat tanıklık etmiş olan Ermeni avukat ve gazeteci Aram Andonyan, Antep Ermenilerinin tehcirinde, katledilmesinde, mal ve mülk-

s. 204; Aguni, *Milion mı Hayeru Charti Badmutyuni*, s. 311; Arzumian, *Hayasdan, 1914-1917*, s. 438.

- 163 Papken Güleseryan, "Hayeren yev turk lezun [Ermenice ve Türk dili]", *Datev*, 1929, s. 32. *Datev*, Halep'te yayımlanan dinî bir salnamedir. Sarkis Y. Karayan, "On the Number of Armenians in Aintab in 1914", *Badmutyuni Aintabi Hayots*, cilt III, s. 11 ve *Nor Aintab*, cilt XIII, sayı 50-51, no. 2-3, 1972, s. 33-35; Başpiskopos Ormalyan, *Hayots Yegeghetsin* [Ermeni Kilisesi], (Beyrut: Antilias, 1952), s. 210; Sarkis Y. Karayan, "On the Number of Armenians in Aintab in 1914," s. 12; Bogaryan, "Aintabi Hayots Tiv: Nakh Kan Hamaşk A. Baderazmı [Antep Ermenilerinin Sayısı: Birinci Cihan Harbi Öncesi]", *Hay Aintab*, cilt X, sayı 6, no. 38, 1969, s. 59-61; Bogaryan, *Orakrutyun darakiri gyankis*, s. 122; Sarafyan, *A Briefer History of Aintab*, s. 11.
- 164 BNu/Fonds A. Andonian, P.J. 1/3, file 4, Aintab, "The deportation of Armenians in Aintab", s. 20.
- 165 A.g.e., s. 20. Misyoner raporlarına göre Antep'ten 20.000 civarında Ermeni tehcir edilmiş ve yaklaşık 10.000 erkek askere alınmıştır; bkz. ABCFM 16.9.6.1, 1817-1919. Unit 5, Reel 667, cilt 2, Bölüm 1, no. 274, Harvard University, Houghton Library, Boston, ABD.
- 166 A.g.e., s. 20. Harbin bitmesinden hemen sonra Amiral Bristol'un hazırladığı ve Amerikan Dışişleri'ne gönderdiği raporda Antep'te tehciye tabi tutulmayan Ermeni sayısı 12.000 olarak geçmektedir; bkz. *The US National Archives and Records Administration* (NARA) 860J.01/341.

lerinin talan edilmesinde öncü rol oynayan faillerin listesini yapmıştır. Bu listede yer alanların birçoğu Antep yerel eşrafına mensup önde gelen Müslüman elitlerdir. İlaveten, şehrin sivil ve askerî bürokratları ile birlikte diğer sıradan Müslümanlar da bu sürece dahil olmuştur. Bu kişilerin birçoğu şehrin muteber ailelerine mensup kişilerdir. Ermenilere ait mal ve mülklerden elde ettikleri servet ve zenginlik sayesinde yeni bir statüye kavuşmuş olan bu kişiler 1923'te Cumhuriyet'in ilanıyla birlikte bu statülerini daha da sağlamlaştırmışlardır.

Esasında bu kişilerin geçmişi birçoğunun kuruluşunda aktif olarak yer aldığı Antep'teki İttihat ve Terakki Kulübü'nün tarihine kadar götürülebilir. 23 Temmuz 1908 Jön Türk devriminin etkileri Antep'te de kendisini göstermişti. Devrimin iki kahramanı Niyazi ve Enver'in isimleri burada da yankılanıyordu.¹⁶⁷ Devrime yönelik heyecan ve coşku imparatorluğun her yerinde hissediliyordu.¹⁶⁸ Ağustos 1908 itibarıyla Antep'teki redif taburu Yüzbaşı Yahya Bey İttihat ve Terakki Kulübü'nü kurmak için toplantılar düzenlemeye başlar. Bu toplantılara iştirak eden Antepli Müslüman yerel eşraf ve elitler arasında Cenanzâde Ali Bey, Taşcızâde Abdullah Efendi, Tuzcuzâde Hafız Ahmet Efendi, Ahmet Muhhtar Bey, Kethüdazâde Hüseyin Cemil Bey, Bulaşıkzâde Müftü Hacı Arif Efendi, Mahmut Çitçi, Rüştü Attaroğlu, Hacı Hanifzâde Abdullah Efendi, İztırapzâde Şefik Bey, Cenanzâde Rıza Bey, Nizipli Hacı Mehmet Efendi, Battal Beyzâde Tahir Bey, Mennazâde Mustafa,¹⁶⁹ İztırapzâde (Barlas) Celal

167 Nerses (Mahdesyan) Hagopyan, "Hay Heghapokhagan Dashnaktsutyun Aintabi mech yev Haragits Tebker" [Antep Ermeni Devrimci Federasyonu ve Müteakip Olaylar], *Badmutyun Aintabi Hayots*, cilt 1, s. 972.

168 A.g.e., s. 538. Rev. Fred Field Goodsell, "Shepard of Aintab: The Beloved Physician", *Envelope Series*, cilt 19, no. 2, 1916, s. 1-35.

169 Mustafa Mennanzâde Antep'in önde gelen eşraf ailelerinden birine mensuptu. Temmuz 1915'te Antep İttihat ve Terakki Kulübü'nün reisliğine kadar yükselen Mennanzâde, Ermenilerin tehciri ve imhasının gerçekleştirilmesi için 'ge-

Kadri Bey¹⁷⁰ ve Daizâde Hasan Sadık Bey bulunmaktaydı.¹⁷¹ Yüzbaşı Yahya Bey kulübün kurucusu olmasına karşın, kulübü sivil birinin yönetmesinin daha uygun olduğuna karar verir ve böylece Ali Cenani Bey, İttihat ve Terakki Antep şubesinin reisi seçilir.¹⁷² Medrese hocası olan yerel seçkinlerden Taşçızâde Abdullah Efendi ise Cenani'nin yardımcısı olur.¹⁷³ İttihat ve Terakki'nin Antep kazası katib-i mesulü Bulaşıkzâde Müftü Hacı Arif Efendi ise kulübün genel sekreteri seçilir.¹⁷⁴ İlaveten, kulübün kurucu ve daimi üyelerinden Rüştü Attaroğlu ve Mahmut Çitçi idari kurulda görev alırlar.¹⁷⁵ Kuruluşundan hemen sonra aktif bir biçimde faaliyetlerine başlayan kulüp, devrimin anlaşılması ve yayılması için konferanslar düzenler. Ayrıca şehirde kulübün bir parçası olarak Türk Yurdu ve Türk Gücü gibi Türk milliyetçiliğini inşa eden ve yaygınlaştıran kuruluşlar da vücuda getiri-

rekli' sosyo-politik atmosferin inşa edilmesi sürecinde aktif rol alır. İlaveten, Ermenilere ait taşınmaz malların bir kısmına da el koyar. BNu/Fonds A. Andonian, P.J.1/3, file 4, Aintab, s. 11-17.

170 Celal Kadri Barlas, Antep İttihat ve Terakki Kulübü'nün idare kurulunda görev almıştır; bkz. Şakir Sabri Yener, "Celal Kadri Barlas'ı Kaybettik", *Gaziantep Kültür Dergisi*, cilt 6, sayı 68, 1963, s. 177.

171 "Celal Kadri Barlas'ın Dilinden, İttihat ve Terakki Cemiyeti Nasıl Kuruldu?" *Gaziantep'i Tanıtıyoruz*, cilt 2, sayı 2, 1963, s. 16-17.

172 A.g.e., s. 16.

173 A.g.e., s. 16. Ali Cenani'nin Aralık 1908 seçimleri sonucunda Halep mebusu olmasıyla birlikte onun yerine Taşçızâde Abdullah Efendi İttihat ve Terakki Kulübü'nün reisi olur; bkz. Ömer Asım Aksoy, "Arkadaşım Faik Taşcıoğlu", *Gaziantep Kültür Dergisi*, cilt 5, sayı 56, 1962, s. 173; BNu/Fonds A. Andonian, P.J.1/3, file 4, Aintab, s. 11-17.

174 *Gaziantep'i Tanıtıyoruz*, cilt 3, sayı 2, 1968, s. 3. Aralık 1918'de Antep İngilizler tarafından işgal edildiği sırada, Bahtiyar Patpat ve Muhtar Ahmet Aga ile birlikte Bulaşıkzâde de yakalanarak Merkezî Türkiye Koleji'nde gözaltında tutulur ve sonrasında Halep'e nakledilir. Bulaşıkzâde, İngilizlerin şehri terk etmesiyle birlikte Antep'e geri döner. BNu/Fonds A. Andonian, P.J.1/3, file 4, Aintab, f 10v.

175 "Çitçi ve Arsan ailelerinden yetişen On Fikir ve İş adamı", *Gaziantep Kültür Dergisi*, cilt 8, sayı 88-89, 1965, s. 16-17; *Gaziantep Kültür Dergisi*, cilt 2, sayı 20, 1959, s. 181. Mahmut Çitçi, Birinci Dünya Savaşı sırasında İttihat Terakki'nin kurduğu Türktepe Birinci Ana Mektebi'nin fahri müdürüydü; bkz. "Çitçi ve Arsan ailelerinden yetişen On Fikir ve İş adamı", s. 18.

lir.¹⁷⁶ Antep İttihat ve Terakki kulübünün kuruluşunda yer alan yukarıdaki isimler 1915-1917 arası dönemde Ermenilerin tehciri, imhası, mal ve mülklerinin talanı sürecinde aktif rol oynamış olan soykırım failleridir.

* * *

Birinci Cihan Harbi'ndeki büyük yenilgi sonrası İttihat ve Terakki hükümeti 8 Ekim 1918'de istifa eder.¹⁷⁷ 11 Ekim'de ise Ahmet İzzet Paşa kabinesi kurulur ve 4 Kasım 1922'ye kadar bir dizi hükümet değişikliği yaşanır.¹⁷⁸ Bu hükümetlerin ilk icraatlarından biri İttihat ve Terakki mensuplarının yargılanmalarına ilişkindir.¹⁷⁹ 30 Ekim 1918'de imza-

176 BNU/Fonds A. Andonian, P.J. 1/3, file 4, Aintab, "The Deportation of Armenians in Aintab", s. 1. Erken dönem Türk milliyetçi ideolojisinin temellerinin atıldığı bir kuruluş olan Türk Yurdu ve yayın organı *Türk Yurdu* dergisi 31 Ağustos 1911'de kurulur. Dergiyle ilgili detaylı bir çalışma için bkz. Kurt, 'Türk'ün Büyük, Biçare Irkı': *Türk Yurdu'nda Milliyetçiliğin Esasları* (1911-1916) (İstanbul: İletişim Yayınları, 2012). Türk Gücü ise gençlerin fiziksel anlamda vücutlarını ve dimağlarını güçlendirerek yeni bir milliyetçi Türk nesli inşa etmek amacıyla 1 Mart 1913'te vücuda getirilir. Falih Rıfkı, "Türk Gücü", *Tanin*, 8 Nisan 1933. Birinci Cihan Harbi arifesinde, bu iki örgütün ana işlevi Ermeni kurumlarına yönelik taciz olayları tertip etmek, çeşitli bahanelerle Ermenilere ait çiftliklerin müsaderesini ve genel anlamda Türkçülüğü teşvik etmektir. BNU/Fonds A. Andonian, P.J. 1/3, file 4, Aintab, 'The Deportation of Armenians in Aintab', s. 1.

177 5 Kasım 1918'de İttihat ve Terakki Partisi kapanır. Bunun yerine son parti kongresinde alınan karar doğrultusunda İttihatçılar Teceddüt Fırkası adında yeni bir parti kurarlar. Teceddüt Fırkası resmî olarak İttihat ve Terakki'nin devamı olmadığını beyan etmesine karşın, İttihat ve Terakki'ye ait bütün örgütsel yapıyı, bütçeyi ve yine partiye ait binaları kullanmıştır. Erik J. Zürcher, *The Young Turk Legacy and Nation Building: From the Ottoman Empire to Atatürk's Turkey* (Londra, New York: I.B.Tauris 2010), s. 198. Sadrazam Damat Ferit Paşa bu fırkayı İttihat ve Terakki'nin devamı olduğu gerekçesiyle kapatmış ve üyelerini siyasete girmekten men etmiştir.

178 Bu dönemde toplamda yedi farklı sadrazam görev almıştır; bkz. Tanık Zafer Tunaya, *Türkiye'de Siyasi Partiler*, Cilt II, *Mütareke Dönemi* (İstanbul: Hürriyet Vakfı Yayınları, 1986), s. 37.

179 1919-1922 arası dönemde İstanbul'daki divan-ı harbi örfide toplamda 63 dava görülmüş ve yaklaşık 200 kişi yargılanmıştır. Bu davalara ilişkin daha detaylı bilgi için bkz. Vahakn Dadrian ve Akçam, *Judgment at Istanbul: The Armenian Genocide Trials*.

lanan Mondros Ateşkes Antlaşması uyarınca Antep kazası işgal edilecek bölgeler arasında değildir. Ancak antlaşmanın yedinci maddesine dayanarak İtilaf güçleri ordularının tehdit altında olduğu belirli bölgeleri işgal etme hakkını saklı tutmaktadır. Bu gerekçeyle İngiliz kuvvetleri Aralık 1918'de Kilis ve Antep'i işgal eder.¹⁸⁰ İngiliz işgali sırasında Antep İttihat ve Terakki Kulübü'nün önde gelenlerinden Taşcızâde Abdullah, Kethüdazâde Hüseyin Cemil Bey, Hafız Şahin Efendi, Kürt Hacı Osman Ağa ve Mamat Ağazâde Ali Efendi'nin girişimleriyle işgale karşı Müslüman ahaliyi direnişe geçmeye teşvik etmek için Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti adı altında bir direniş cephesi teşkil edilir.¹⁸¹ Bunun üzerine İngiliz işgal kumandanlarından Albay Mills bu cemiyete üye olan ve tamamı, Ermenilerin tehciri, katli ve mallarının talanı sürecine dahil olan bu isimleri tek tek tutuklattırır.¹⁸²

Aynı şekilde hazinekar Besim Bey,¹⁸³ Evkaftan Hakkı Bey,

180 *Badmutyun Aintabi Hayots*, cilt II, s. 45.

181 A.g.e., s. 52; Celal Pekdoğan, "Acı Zerdali Çekirdeği Ekmeginden Uvralı Bugday Ekmegine", Refik Duru (der.), *Gaziantep 'Dört Yanı Dağlar Bağlar'* (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları 2007), s. 126.

182 *Badmutyun Aintabi Hayots*, cilt I, s. 1074; Khaçaduryan, *Efronia An Armenian Love Story*, s. 159; Sarkis Laleyan (der.), *Hushamadian: Nvirvadz Adur H. Levonyani, Inknagensakrutyun yev Tırvakner ir Gıyanken u Kordzen* [Adur Levonyan'a Adanan Hatırat: Onun Hayatı ve Çalışmalarından Kesitler] (Beyrut: Shirag, 1967), s. 45; Balabanyan, *Gyankis Dak u Bağ Oreri: Ayntab, Kesap, Halep*, s. 149.

183 Antep'te hazinekar olarak görev yapan Besim Bey, tehcir sırasında Ermenilerin öldürülmesi ve mallarının talan edilmesine bizzatıhi iştirak etmiştir. Öyle ki 23 Ocak 1919'da trenle kaçarken Pozanti'da Antep'teki İngiliz işgal kuvvetlerini temsil eden General MacAndrews'un emri altında çalışan Fransız Olağanüstü Komiseri tarafından yakalanır. Yakalandığı sırada üzerinden oldukça değerli bir altın çıkar. Fransız Komiser bu altına anında el koyar. Bunun üzerine Osmanlı hükümeti 1 Mayıs 1920'de Fransız Olağanüstü Komiserliği'ne altının Besim Bey'e iadesini talep eden bir dilekçe gönderir ancak bu talep reddedilir. 1 Temmuz 1920'de Hariciye Nezareti'nden Maliye Nezareti'ne gönderilen telgrafta komiserliğin söz konusu altına neden el koyduğu izah edilir. Buna göre İngiliz İşgal Kuvvetleri Komutanı General Allenby'nin emriyle işgal altındaki bölgelerden altın ve/veya para çıkarmak yasaklanmıştır. Bu em-

Tapu İdaresi memuru ve İttihat ve Terakki'nin etkin üyelerinden Eyüp Sabri Bey, Mennanzâde Mustafa Efendi; Kürt Hacı Halil Bey, Kasap İncözâde; Taşcızâde Abdullah Efendi ve Hüseyin Cemil Bey, General MacAndrew ve Albay Mills'in talimatları doğrultusunda ve mutasarrıf Celal Bey'in de işbirliğiyle Ocak 1919'da gözaltına alınır.¹⁸⁴ Misyonerlere ait Merkezî Türkiye Koleji'nde tutulan bu kişiler Albay Mills tarafından sorgulanır. Bahsi geçen isimler "Ermeniler tehcir edildiği sırada onlara ait evlerin ve malların yağmalanmasından ve onlara karşı işlenen cinayetlerden" dolayı suçlanırlar.¹⁸⁵ Örneğin, Albay Mills Antep'te soykırım faillerden biri olan Eyüp Sabri Bey'e tutuklanma gerekçelerini şöyle açıklar:

Siz Ermenilerin göçünde burada bulundunuz ve onları sevkettiniz. Bu biçârelerin yollarda canlarına ve mallarına tarruz edilmiştir. Bunlara sebep siz oldunuz ve hâlâ burada barışı ve düzeni ihlâl edecek birtakım teşebbüslerde bulu-

rin hilafında hareket edildiğinden söz konusu değerli eşya ve/veya paraya el konulmuştur. BOA.HR.SYS 2271/10, 1 Temmuz 1920. Besim Bey gibi sıradan bir muhasebecinin böyle değerli bir altına sahip olması akla, bunu Ermenilerin imhası ve mallarına el koyulması sürecindeki aktif katılımının karşılığında elde ettiği fikrini getirmektedir. Dolayısıyla söz konusu altın aslında bir Ermeniye aittir.

184 *Badmutyun Aintabi Hayots*, cilt I, s. 1074; Eyüp Sabri (Akgöl), *Esaret Hatıraları: Bir Esirin Hatıraları, Gaziantep'te İngiliz Tecavüzünün Başlangıcı ve Türk Üserasına Zulüm ve İşkenceler* (İstanbul: Tercüman 1978), s. 24-25. Eyüp Sabri Bey anılarında Antep'teki İngiliz işgal güçlerinin hiçbir direnişle karşılaşmadığını ve bu nedenle şehirde durumun bir hayli sakin olduğunu belirtmiştir. Eyüp Sabri bu süreci kolaylaştıran en önemli unsurun 'işbirlikçi' olarak nitelediği dönemin mutasarrıfı Celal Bey'in varlığı olduğunu vurgular. A.g.e., s. 14. Celal Bey'in İngilizlere verdiği destek sayesinde İngiliz askerî güçlerinin etkisinin arttığını kaydeder. Ayrıca bkz. Hüseyin Beyaz, *Antep Savunması Günlüğü* (İstanbul: Engin Matbaası 1994), s. 124. Burada ilginç olan nokta 'işbirlikçi' olarak suçlanan Celal Barlas'ın da ve onu suçlayan Eyüp Sabri'nin de İttihat ve Terakki Antep Kulübü üyeleri olmalarıdır. Hatta Celal Bey kulübün kurucu üyesidir; bkz. "Celal Kadri Barlas'ın Dilinden, İttihat ve Terakki Cemiyeti Nasıl Kuruldu?", s. 16-17 ve Yener, "Celal Kadri Barlas'ı Kaybettik", *Gaziantep Kültür Dergisi*, cilt 6, sayı 68, 10 Ağustos 1963, s. 177.

185 Eyüp Sabri (Akgöl), *Esaret Hatıraları: Bir Esirin Hatıraları*, s. 27.

nuyorsunuz. Onun için siz cânisiniz. Barış imzasına kadar uzak bir yerde kalacaksınız.¹⁸⁶

Nihayetinde İngiliz işgal güçleri kumandanı General MacAndrews Merkezî Türkiye Koleji'nde tutuklu bulunan failleri 23 Ocak 1919'da Halep'e naklettirir.¹⁸⁷ Aynı zamanda, Antep İttihat ve Terakki Kulübü'nün eski üyeleri olan Dişikırıkzâde Halil Ağa, Sedat Bey,¹⁸⁸ Patpatzâde Nuri Bey, Abdülvehhab Bey, Celil Bey, Sabri Bey, Hacı Mehmet Ağa, Hacı Süleyman Efendi, Çavuş Yusuf ve Hüseyin Bey¹⁸⁹ gibi failleri de Halep'e gönderir.¹⁹⁰ Bu isimlerin tamamı 2 Mart 1919'da Mısır'a sürgün edilir.¹⁹¹ Bütün bu gelişmelerden Dahiliye Nezareti'nin de haberi vardır. Nitekim, 12 Mart 1919'da Emniyet-i Umumiye Müdürlüğü'ne bağlı 6. Şube'den Dahiliye Nezareti'ne gönderilen memorandumda General MacAndrews'un, hazinedar Besim, tapu memuru Eyüp Sabri, Evkaf'dan sekreter Hakkı Bey, Dişikırıkkoğlu Hulusi, Taşçızâde Abdullah ve Hüseyin Cemil Bey'i İngiliz işgal güçlerinin karargâhı olan Merkezî Türkiye Koleji'ne çağırıldığı ve tehcirdeki rollerinden dolayı bu isimleri tutuklat-

186 A.g.e., s. 28-9.

187 BOA.HR.HU 43/61, 15 C 1337 (18 Mart 1919), *Osmanlı Belgelerinde Ermeniler (1915-1920)* (Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayınları: Ankara, 1995), s. 222-24. *Teminat* o dönem Antep'te yayımlanan yerel gazetelerden biridir. Gazetenin 22 ve 25 Ocak 1919 tarihli nüshalarında Antep hazinedarı (Besim Bey), Tapu İdaresi (Eyüp Sabri) ve Evkaf memurları ile birlikte yerel eşraftan önde gelen iki kişinin mutasarrıf Celal Bey'in yardımıyla ve işbirliğiyle İngiliz işgal kuvvetleri kumandanına teslim edildikleri belirtilir. Bu kişiler Ermenilerin tehcirinde oynadıkları rollerle ilgili sorgulanmak üzere Halep'e gönderilir; bkz. BOA.DH.ŞFR 613/100, 5 Şubat 1919.

188 Sedat Bey Cihan Harbi'nde İttihat ve Terakki'nin Antep'te açtığı bir idadide (lisede) öğretmenlik yapmıştır.

189 Hüseyin Bey emekli binbaşısıdır.

190 Eyüp Sabri (Akgöl), *Bir Esirin Hatıraları*, s. 19, 41; BOA.BEO 4595/344573, 14 ve 24 Teşrinievvel 1335 (14 ve 24 Ekim 1919); BOA.DH.I.UM 19-9/1-35, 1338 M 27 (22 Ekim 1919).

191 A.g.e., s. 45.

tırnpdahasonra Halep'e naklettirdiği bildirilir.¹⁹² Ancak Dahiliye Nezareti bu durumdan rahatsızdır zira bu kişilerin Antep'te teşkil edilen divan-i harbi örfide yargılanmaları gerektiği fikrindedir. Bunun üzerine Dahiliye Nezareti'nin aynı tarihte Hariciye Nezareti'ne gönderdiği memorandumda bahsi geçen kişilere isnat edilen suçların Antep'te vuku bulmasından dolayı davalarının da burada görülmesinin zaruri olduğu ifade edilir.¹⁹³ Dolayısıyla Halep'e nakledilen bu kişilerin Antep'e geri gönderilmeleri rica edilir. Hariciye Nezareti'nin 18 Mart tarihli cevabında bu talebin gerçekleştirilmesinin mümkün olmadığı belirtilir.¹⁹⁴ Yerel otoritelerin, tutukluların düzgün bir şekilde yargılanmaları için hükümete teslim edilmesine ilişkin ısrarları ve talepleri de akim kalır. Şehirde bütün bu gelişmeler yaşanırken işgal güçlerinin peşinde olduğu, Ermenilerin tehciri ve mallarının yağma edilmesinden birincil derecede sorumlu tutulan Ali Cenani hâlâ ortada yoktur.

192 BOA.HR.HU 43/61, 15 C 1337 (18 Mart 1919), *Osmanlı Belgelerinde Ermeniler (1915-1920)*, s. 222-24 ve BOA.DH.ŞFR 613/100, 5 Şubat 1919.

193 A.g.e.

194 A.g.e.

**“BEN HAYATIMDA
VAZİFEMİ SUİİSTİMAL ETMEDİM,
KENDİ MENFAATİME VATAN MENFAATINI
DAİMA TERCİH ETTİM”**

“Ben hayatımda vazifemi suiistimal etmedim, kendi menfaatime vatan menfaatini daima tercih ettim.”¹

Ali Cenani Bey (1872-1934)

Cenanizâde Rasim Paşa'nın oğlu olan Ali Cenani Bey, 1872 tarihinde İstanbul'da, Üsküdar'ın Kapağası mahallesinde dünyaya gelir.² Cenanzâde ailesi 1891'de Antep'e taşınır.³ Ali Cenani, 1878'ten 1880 tarihine kadar üç sene hususi muallim ve mürebbiyeden Türkçe ve Fransızca dersleri alır. 1881 senesinde Topbaşı Askerî Rüştiyesi'ne kabul edilerek dört sene orada eğitimine devam eder. Babasının mutasarrıf olması nedeniyle Lazistan ve Malatya'da bir süre yaşar. Li-

- 1 Ali Cenani'nin hakkında açılan soruşturma sonrası mecliste hazırlanan encümen raporuna ilişkin konuşmasından; bkz. T.B.M.M Zabıt Ceridesi, cilt 3, devre 3, İçtima Senesi: 1, 14 Nisan 1928, s. 133-35.
- 2 *Türk Parlamento Tarihi: Milli Mücadele ve T.B.M.M. I. Dönem 1919-1923*, III. cilt (Ankara: T.B.M.M Vakfı Yayınları, 1995), s. 426; Zeynep Kozanoğlu, *Vatan, Hürriyet Ve Ekmek* (Ankara: Atatürkçü Düşünce Merkezi Başkanlığı Yayınları, 2000), s. 159.
- 3 Cenani ailesinin tarihine dair kapsamlı tek monografi için bkz. Cemil Cahit Güzelbey, *Cenaniler* (İstanbul: Ufuk Matbaası 1984), özellikle s. 85-92.

se öğrenimini Antep'te Merkezî Türkiye Koleji'nde tamamlar. Aynı semtte karşı karşıya evlerde oturan Merkezî Türkiye Koleji'nin en kıdemli ve muteber hocalarından biri olan Prof. Alexander Bezciyan'dan özel İngilizce dersleri alır.⁴ Babasının ölümü üzerine işlerini devralarak tarım ve çiftçilikle uğraşmaya başlar. Çiftliklerinin başında bulunduğu dönemde Halep'te güçlü bir örgütlenme teşkil eden Jön Türklerle tanışır ve ilk kuruluşunda İttihat ve Terakki Fırkası'ndan politikaya adım atar. Bu arada Ağustos 1907'de saltanat aleyhine bir hareketin içinde olduğu ve Sultan Abdülhamid'e hakaret ettiği gibi suçlamalarla Yıldız Sarayı'ndan tebliğ edilen bir irade ile hapis cezasına çarptırılır. Dört ay kadar tutuklu kalan Ali Cenani, yapılan tahkikat sonucu saltanat aleyhinde hareketi olmadığına karar verildiğinden tahliye edilir. İttihat ve Terakki'ye üye olmadan önce Halep'te teşkil eden Jön Türklerin kıraat şubesi efradına mensuptur.⁵

Temmuz 1908 Jön Türk Devrimi'nden ve İkinci Meşrutiyet'in ilanından hemen sonra İttihat ve Terakki'nin Antep şubesini kuran Ali Cenani aynı zamanda bu şubenin ilk reisi olur.⁶ 1908 Aralık seçimlerinde İttihat ve Terakki Fırkası'ndan Halep mebusu seçilir. 16 Mart 1920'de İngilizler tarafından işgal edilip kapatılana kadar Osmanlı Mebusan Meclisi'nde milletvekili olarak görev yapar. 1908 ve 1912'de Halep, 1914 ve 1920'de Antep milletvekili olarak Meclisi Mebusan'da dört dönem yer alır.⁷ Ali Cenani Bey, İttihat ve Terakki Cemiyeti içinde Talat Paşa'ya ve onun temsil ettiği kanada yakınlığıyla bilinir. Antep'in en muteber ve

4 Alexander Bezciyan aynı zamanda 1863 yılında temelleri atılan Ermeni Ulusal Meclisi'nin üyelerindendir.

5 TBMM Arşivi, "TBMM Azasının Tercüme-i Hal Kâğıdı Örneği", no. 101-200, belge no. 88.

6 "Celal Kadri Barlas'ın Dilinden, İttihat ve Terakki Cemiyeti Nasıl Kuruldu?" s. 16-17.

7 *Türkiye 1923-1973 Ansiklopedisi* (İstanbul: Kaynak Kitaplar, 1974), s. 1215.

zengin ailelerinden birine mensup olan Cenani'nin Antep ve Halep'te çok sayıda mülkü bulunmaktaydı. Toprak sahibi bir aileden gelen Cenani'nin her iki bölgede on yedi civarında köyü vardı.⁸

13 Nisan 1909'daki 31 Mart ayaklanmasının bastırılması sonucu Abdülhamid'in hal edilip Selanik'te oturmaya mecbur edilmesinden sonra Yıldız Sarayı boş, daha doğrusu sahipsiz kalır. Ortada kalan kıymetli eşyanın, mücevheratın ve evrakın ise haddi hesabı yoktur. Dolayısıyla duruma meclisin, hükümetin ve Hareket Ordusu Kumandanlığı'nın el koyması gerekir. Hükümet ve Hareket Ordusu Kumandanlığı kendileri açısından gerekli tedbirleri alırken bu sürece, meclis tarafından seçilecek mebuslardan müteşekkil komisyonların da dahil olmasına karar verilir. Eski Hariciye Nazırı ve Osmanlı Mebusan Meclisi Reisi Halil Menteşe, anılarında sarayın mücevheratını ve evrakını tespit için meclisin iki komisyon görevlendirdiğini belirtir.⁹ Bu komisyonların birincisinde Halep mebusu sıfatıyla Ali Cenani bulunmaktadır. Ancak söz konusu değerli eşyaların akıbetinin ne olduğu halen bir muammadır. Konu Meclis-i Mebusan'da belli aralıklarla bazen gizli oturumlarda uzun tartışmalara yol açar. Hükümet hakkında gensoru açılması istenir. Meclis tarafından görevlendirilen Halep milletvekili Ali Cenani Bey de görevini suiistimal ettiği iddiasıyla sert eleştirilere uğrar. Yıldız Sarayı'ndaki bu kıymetli eşya ve mücevheratın akıbeti Birinci Dünya Savaşı'ndan sonra mütareke döneminde "Yıldız Yağması" olarak adlandırılır.

Bu dönemde Ali Cenani mecliste bir başka faaliyetin daha içerisindeydi. Nisan 1909'daki Adana katliamından sonra

8 FO 371/6501, "Ali Djenani Bey", Malta no. 2805, Interned 13/07/1920, ayrıca bkz. "British Foreign Office Dossiers on Turkish War Criminals", *British Foreign Office Dossiers on Turkish War Criminals*, s. 334.

9 *Osmanlı Mebusan Meclisi Reisi Halil Menteşe'nin Anıları* (İstanbul: Hürriyet Vakfı Yayınları, 1986), s. 129.

Osmanlı Mebusan Meclisi'nde yaşanan olayların önlenmesi için alınacak tedbirlere yönelik bir karar verilir. Söz konusu kararın altında imzası olan vekiller Adana mebusu Ali Münif, Kozan mebusu Hamparsum Boyacıyan, Mersin mebusu Arif Hikmet, Halep mebusu Arif Hikmet, Halep mebusu Ali Cenani, Hama mebusu Abdulhamid Zehravi, Sivas mebusu Nazaret Dağavaryan ve Erzurum mebusu Varteks Serengülyan'dır.¹⁰

Otuz üç bin dönümlük bir çiftlik ve toplamda on yedi köy sahibi olan Ali Cenani Bey'in, 1915 ve 1918 arası dönemde Antep'te Ermenilerin tehciri, taşınır ve taşınmaz mallarının talanı, tasfiyesi ve katliamlarda aktif olarak yer aldığı iddia edilir.¹¹ Ermenice kaynaklarda Ermenilerin tehcir edilmesi kararının arkasındaki Cenani'nin aynı zamanda bu süreci yönettiğine/idare ettiğine vurgu yapılır. Kendisi tarafından desteklenen ve yönetilen Antep İttihat ve Terakki Kulübü'nün önde gelenleri ve Kilis eski kaymakamı Fadıl Bey ile birlikte defaatle İstanbul'daki merkezî hükûmete başvurarak Antep ve Kilis Ermenilerinin tehcir edilme kararının alınması için uğraş verir.¹² Ali Cenani, Fadıl Bey ve ilaveten Kilis'in önde gelen yerel elitlerinden Hacı Mustafa Bey'in bu başvuruları en sonunda başarıya ulaşır ve Maraş'tan sonra Antep de Kilis ile birlikte İttihat ve Terakki'nin tehcir planına dahil edilir. Ali Cenani ve suç ortakları merkezî hükûme-

10 Ayfer Özçelik, *Sahibini Arayan Meşrutiyet: Meclis-i Mebusan'ın açılışı, 31 Mart ve 1909 Adana olayları* (İstanbul: Tez Yayınları, 2001), s. 297; Seda Bayındır Uluskan, "Adana Olayları Sırasında Alınan Asayiş Tedbirleri ve Olayın Meclisteki Yansımaları", Kemal Çiçek (der.), *1909 Adana Olayları Makaleler* (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2011), s. 243-241.

11 BNW/Fonds A. Andonian, P.J. 1/3, file 4, Aintab, "The deportation of Armenians in Aintab"; Boğaryan, *Orakrutyun Darakiri* Gyankis; Tavukçuyan, *Darabanki Orakrutyun*; Aguni, *Milion mı Hayeru Çarti Badmutyuni*; Güleseryan, "Dasn yev Meg Yegheragan Dariner Antebi Mech 1908-1919", *Badmutyun Aintabi Hayots*, cilt II; Balabanyan, *Gyankis Dak u Bağ Oreri: Ayntab, Kesap, Halep*.

12 A.g.e., s. 3.

te şikâyet mektupları yollar ve bu mektuplarda Ermenilere gerçekte işlenmemiş suçlar atfedilir. Aslı astarı olmayan bu suçlamaların esas gayesi Ermenileri 'muzır' bir unsur olarak göstermektir. Bu sayede tehcir emrini almaya ve bunu meşrulaştırmaya çalışırlar. 1915 Nisanı'nın sonuna doğru Teşkilat-ı Mahsusa'nın rütbeli üyelerinden çete lideri Ali, silahlı birlikleriyle birlikte Antep'e vasil olur.¹³ Çetebaşı Ali'nin gelmesiyle beraber Antep'teki gizli toplantılar yoğunlaşır, bu toplantılara çevre bölgelerdeki aşiretlerden de katılım olur. Çetebaşı Ali ile anlaşılan söz konusu aşiret liderleri kendi hazırlıklarını yapmaya başlar. Ermenilerin tehcir kararı için siyasi atmosfer şehirde kendini iyiden iyiye hissettirmektedir.

Daha önce de vurguladığımız üzere Ali Cenani Bey tehciire tabi tutulan Antep Ermenilerine ait taşınır ve taşınmaz malları ele geçirir, bunlardan faydalanır. Bu hedef doğrultusunda, paradoksal olmasına karşın Antep'in önde gelen varlıklı Ermenilerinden Bedros Aşçıyan ve Sarkis Kıracıyan'ı çiftliğinde saklar. Cenani'nin bu eylemi onu mutasarrıf Ahmet Faik Bey ile karşı karşıya getirmiştir.¹⁴ Ermenilere yönelik sert ve radikal politikalarıyla bilinen Ahmet Faik Bey bu durumdan İstanbul'daki Emniyet-i Umumiye Müdürü İsmail Canbolat Bey'i haberdar eder. 19 Ekim 1915'te Canbolat Bey'e çekmiş olduğu şifreli telgrafta Tel Hâlid isimli çiftlikte Ermenilerin saklandığını ve onları koruyan kişinin kendi çıkarı için bu şekilde hareket ettiğini belirtir.¹⁵ Antep'te tek bir Ermeni bile görmek istemeyen Ahmet Faik Bey açısın-

13 A.g.e., s. 5.

14 Antep mutasarrıfı Mehmed Şükrü Bey'in Ermenilerin tehcirine muhalif tutumundan memnun olmayan Talat Paşa onun yerine 26 Temmuz 1915'te Ahmet Bey'i mutasarrıf tayin eder. BOA.DH.ŞFR 54A/113, 26 Temmuz 1915. Şükrü Bey ise 27 Temmuz'da Çankırı'ya tayin edilir. BOA.I.DH 1515/1333, 27 Temmuz 1915. Antep eşrafiyla yakın ilişkiler tesis eden Ahmet Faik Bey, bu sayede Ermenilerin tehciri ve imhası sürecinde onlardan önemli destek elde eder.

15 BOA.DH.EUM.KLH 5/48, 19 Ekim 1915.

dan bu kişileri “koruyan” her kimse bunun ortaya çıkarılması hayati önem taşır.

21 Ekim’de İstanbul’a bir telgraf daha gönderen Ahmet Faik Bey telgrafında söz konusu çiftlikte saklanan kişilerin Antep’in en büyük ve zengin Ermeni köyü olan Orul’un yarısına sahip Bedros Aşçıyan ve Sarkis Kıracıyan olduğunu öğrendiğini bildirir.¹⁶ Bu iki Ermeninin Halep’te kalması için Dahiliye Nezareti tarafından Halep valisine talimat gittiğini köylülerden duyduğunu ifade eder.¹⁷ İlaveten yapmış olduğu tafsilatlı soruşturmalar neticesinde ‘komitacı’ olarak tasvir ettiği Aşçıyan ve Kıracıyan’ın bu ayrıcalıkları ve korumayı Antep mebusu Ali Cenani’den elde ettiklerini İstanbul’a bildirir. İsmail Canbolat’tan bahsi geçen Ermeniler üzerindeki istisnai statünün kaldırılmasını rica eder, zira bu durumun Müslüman cemaat üzerinde negatif etki yaratacağını ve onları umutsuzluğa gark edeceğini vurgular.¹⁸ Ahmet Faik Bey’in bu yazışmaları oldukça ilginç bir noktayı gözler önüne serer o da Ermenilerin sürgünü, imhası ve mal ve mülklerinin talanı sürecinde aktif rol oynayan ve üstelik Talat Paşa’ya yakın olan iki fail arasındaki anlaşmazlıktır. Ahmet Faik Bey bu anlaşmazlığı öyle bir noktaya vardırı ki merkezî hükûmete Ali Cenani hakkında Ermenileri koruduğu iddiasıyla şikâyet mektubu yollar. Ali Cenani Bey’in İttihat ve Te-

16 Esasında Aşçıyan ve Kıracıyan Orul köyündeki değerli arazileri tamamıyla yasal yollarla edinmişlerdir. 1858 yılında çıkartılan Osmanlı Arazi Kanunnamesi’nin 78. maddesi uyarınca devlete ait miri araziyi on yıldan fazla bir süre aralıksız işledikleri/ektikleri için Orul’daki verimli arazi ve toprakların birçoğunun tapusunu elde etme hakkı kazanmışlardır. İlgili kanun maddesi için bkz. Alexandre (Sandy) Kedar, “The Legal Transformation of Ethnic Geography: Israeli Law and the Palestinian Landholder, 1948-1967”, *NYU Journal of International Law and Politics*, cilt 33, no. 4, 2001, s. 933; Kenneth Stein, *The Land Question in Palestine, 1917-1939* (Chapel Hill: University of North Carolina Press, 1987), s. 11; Ahmad Amara, “The Negev Land Question: Between Denial and Recognition”, *Journal of Palestine Studies*, cilt 42, no. 4, 2013, s. 31.

17 BOA.DH.EUM.KLH 5/48, 21 Ekim 1915.

18 A.g.e.

rakki mebusu olması Ahmet Faik Bey'in fikrini değiştirmmez. Ali Cenani'nin, Bedros Aşçıyan ve Sarkis Kıracıyan'ı çiftliğinde saklamasının altında yatan temel saikin bu iki zengin Ermeniden elde edeceği ekonomik çıkarlar olduğu kuvvetle muhtemeldir.¹⁹ Bunun yanında her iki aileyle de geçmişte ahabplık etmesi, hatta Bedros Aşçıyan ve Sarkis Kıracıyan ile aynı semtte oturmalarından dolayı onlarla dostane bir komşuluk ilişkisine ve bir anlamda arkadaşlık hukukuna sahip olması Cenani'yi bu tavrı almaya iten etmenlerden bazıları olabilir. Böyle riskli bir eylemi salt maddi bir çıkar sağlamak adına yaptığını iddia etmek bir fail olarak Cenani'nin kompleks karakterini aımlamamızı engelleyebilir.

Bedros Aşçıyan, mutasarrıf Ahmet Faik Bey'in müdahalesi sonucu Halep vilayetinin Hama sancağına bağlı Selimiye kazasına sürgün gönderilir.²⁰ Aşçıyan'ı oradan kurtarmak için İttihat ve Terakki Fırkası'nın bir diğer Antep mebusu Artin Boşgezenyan devreye girer. Fırka içinde Talat Paşa'ya yakınlığıyla bilinen Boşgezenyan aynı zamanda Bedros Aşçıyan'ın damadıdır. Kayınpederinin Selimiye'den daha güvenli bir yer olan Halep'e gönderilmesi ve orada bırakılması için Dahiliye Nazırı'na özel rica ve başvurularda bulunur.²¹ Talat Paşa, Boşgezenyan'ın bu ricasını geri çevirmez ve Halep valisine Aşçıyan'ın Halep'e yerleştirilmesi ve tehcir bitene kadar da orada kalmasına müsaade edilmesi talimatını günde-

19 Aynı Ali Cenani Kasım 1915'te Antep'teki yağın tamamını elde eder. Bu durum şehirdeki askeri birliklerin yağ ihtiyaının karşılanmasında sıkıntıya sebep olur. Bunun zerine Antep mutasarrıfı Ahmet Faik Bey fahiş fiyatla Cenani'den belirli miktarda yağ satın almak zorunda kalır ve bu durumdan Halep Valisi Abdülhalik Bey'i de bilgilendirir; bkz. BOA.DH.I.UM 16-63/40-3, 15 Kasım 1915. Ahmet ve Abdülhalik beylerin, Ali Cenani'den bu nedenle pek de hazzetmedikleri iddia edilebilir.

20 BOA.DH.EUM. II. şube 35/11 25 Teşrinisani 1331 (8 Aralık 1915).

21 Boğaryan, *Orakrutyun Darakiri Gyankis*, s. 148; Boğaryan, *Aynt'abagiank*, cilt II (Beyrut: Atlas Press, 1974). Ayrıca bkz. Vah Taşçıyan, "Gender, nationalism, exclusion: the reintegration process of female survivors of the Armenian genocide", *Nations and Nationalism*, cilt 15, no. 1, 2009, s. 61.

rir.²² Bu sayede Bedros Aşçıyan hayatta kalabilmiştir. Sarkis Kıracıyan ise yakın ahababı eski Halep Valisi Celal Bey'in kendisine sağlamış olduğu vesika sayesinde güvenli bir şekilde Antep'ten Halep'e geçmiş ve burada kalmasına izin verilmiştir.²³

Ali Cenani ile ilgili bu bağlamda bir diğer ilginç nokta kendisinin Halep'teki çiftliğinde hizmetli olarak çalışan iki Ermeninin bulunmasıdır. Bu iki Ermeni Şubat 1918'de Cenani'nin çiftliğinden alınmış ve götürülmüştür.²⁴ Bunun üzerine mebus olmasının verdiği imtiyazları kullanarak Dahiliye Nazırı Talat Paşa'ya bir mektup gönderir ve mektubunda bu iki kişinin çiftliğine geri gönderilmesini talep eder. Talat Paşa ise 3 Mart 1918'de Halep vilayetine gönderdiği telgrafında söz konusu iki hizmetlinin Cenani'nin çiftliğine geri gönderilmesi talimatını verir.²⁵ Bu Ermenilerden biri ihtida ederek Müslüman olan ve Yusuf İlhami adını alan Hovsep Porposyan'dır. Ali Cenani Bey bilhassa Porposyan'ın Halep'teki çiftliğine geri gönderilmesi için Talat Paşa'ya başvurmaktadır. Porposyan için Talat Paşa'ya böyle bir ricada bulunmasının altında yatan neden Porposyan'ın Cenani'nin çiftliğinde çalışan en faydalı eleman olmasıdır. Zira hasat zamanında Cenani'nin en ihtiyaç duyduğu kişi Porposyan'dır. Cenani, onu kaybetmek istemektedir. Buna karşılık, Halep Valisi Mustafa Abdülhalik Bey, Porposyan'ın ne Antep'te ne de Halep'te kalmasını istemektedir. Zira ona göre Porposyan ihtida edip Müslüman olmasına rağmen muzır siyasi faaliyetlerin peşindedir, güvenilmez birisidir ve daha da önemlisi Antep'ten tehcir edilen 20.000 Ermeni arasında "en tehlikeli olanıdır".²⁶

22 BOA.DH.EUM. 2. Şube 35/11 3 Kanunuevvel 1331 (16 Aralık 1915); 2 Kanunisanı 1331 (15 Ocak 1916); 10 Kanunusani 1331 (23 Ocak 1916).

23 Teager, *The Krajians of Aintab*, s. 55-57.

24 BOA.DH.EUM. 2. Şube 50/1, 26 Şubat 1916.

25 BOA.DH.EUM. 2. Şube 50/1, 3 Mart 1916.

26 BOA.DH.ŞFR 75/111, 3 Mayıs 1916; BOA.DH.ŞFR 75/111, 6 Haziran 1916.

Antep, mütareke döneminde evvela İngiliz askerî güçlerince işgal edilir. İngiliz askerî kumandanlığının şehre yerleştiği andan itibaren yaptığı ilk iş eski İttihat ve Terakki mensuplarını ve Ermenilerin sürgünü, imhası ve mallarının talanı işine karışanları tutuklamaktır. Bu failler İngilizlerin karargâhı olan Merkezî Türkiye Koleji'nde gözaltında tutulur. Bu sırada İngilizlerin aradığı bir diğer İttihatçı ise Ali Cenani Bey'dir. Ali Cenani Antep'teki Kemalist Kuva-yi Milliye hareketinin en etkili figürüdür. Mütarekeden hemen sonra Antep'te gizli askerî kolordu teşkil eden Cenani, Halep'e gönderilen diğer Antepli soykırım failleri ile de bağlantılarını koparmaz. Bu askerî örgütlenmeden haberdar olan İngiliz generali mutlak suretle Ali Cenani'nin yakalanıp tutuklanmasını istemektedir. Cenani, 16 Mart 1920'de İstanbul'un işgal edilip meclisin feshedilmesi üzerine Mustafa Kemal Paşa başkanlığındaki Heyet-i Temsiliye'nin talimatına rağmen Anadolu'ya geçmeyerek İstanbul'da kalır. Buna neden olarak sahibi bulunduğu köylerin Suriye'de kalması için işgal kuvvetleriyle dostluk kurmaya çalıştığı gösterilir.²⁷

Ali Cenani Bey, 24 Mayıs 1920'de İstanbul'da İngiliz askerî otoriteleri tarafından tutuklanır. 63 gün işgal kuvvetlerinin polis müdürlüğü binası olan Arapyan Hanı'nda tutuklu kaldıktan sonra 13 Temmuz 1920'de Malta Adası'na sürgün edilir.²⁸ Bilal Şimşir, Cenani'nin birazdan aşağıda değineceğimiz İngiliz arşivlerindeki dosyasının "bir hayli kaba-rık" olduğunu kaydeder.²⁹ İngilizlerin kendisine yöneltti-

27 FO 371/6501, 'Ali Djenani Bey', Malta no. 2805, 13/07/1920.

28 Bilal Şimşir, *Malta Sürgünleri* (İstanbul: Bilgi Yayınevi 1985), s. 189; Cemal Kutay, *Siyasi Mahkûmlar Adası Malta* (İstanbul: Unan, 1963), s. 304.

29 A.g.e., s. 317.

gi en önemli suçlama Antep'teki Ermenilerin sürgününe ve imhasına ilişkindir. Cenani, "Türkiye Hıristiyanlarına zorbalık suçuyla yakalanıp yargılanması istenenler listesinde" yer almaktadır.³⁰ Kendisi ayrıca şehirdeki Müslüman ahalie silah dağıtmaktan da sorumlu tutulur.³¹ Tehcirlerin bitiminden sekiz ay sonra bile tehcirden muaf tutulan birçok meslek erbabını Der Zor'a sürgün etmiştir. Buraya sürgün edilen Ermenilerin büyük çoğunluğu katledilmiştir. Ali Cenani Bey, mutasarrıf Ahmet Faik Bey ile birlikte Antep'ten 25.000 Ermeninin sürgün edilmesinden sorumlu tutulur.³² Soykırımdan sağ kurtulanların tanıklıklarına göre kendisi Antep'te katliamları kışkırtan ve bunlara liderlik eden birisidir; tehcir sırasında Ermenilere ait değerli eşyalara el koymuş ve bunlardan elde ettiği gelirlerle birlikte iki kere Almanya'ya gitmiştir.³³ *La Renaissance*'ın³⁴ 25 Mayıs 1919 tarihli nüshasında "çalıntı halıların Lt. 80.000 karşılığında Ali Cenani Bey tarafından Viyana'da satıldığı" ile ilgili bir haber yayımlanır.³⁵

Antepli Ermenilerden Mihran Pirinyan, Ali Cenani'in Ahmet Faik Bey'den önceki mutasarrıf Mehmed Şükrü Bey'i, tehcire karşı olduğundan Ağustos 1915'te İttihat ve Terakki Merkezi'ne şikâyet ettiğini anlatır. Bunun üzerine Talat

30 A.g.e., s. 223.

31 FO 371/6501, "Ali Djenani Bey", Malta no. 2805, 13/07/1920; ayrıca bkz. *British Foreign Office Dossiers on Turkish War Criminals*, s. 336.

32 A.g.e., *British Foreign Office Dossiers on Turkish War Criminals*, s. 336.

33 A.g.e., *British Foreign Office Dossiers on Turkish War Criminals*, s. 336-37.

34 *La Renaissance*, 9 Aralık 1918'den 10 Şubat 1920'ye kadar İstanbul'da Fransızca yayımlanmış bir gündelik gazetedir. İstanbul Ermeni Patrikhanesi tarafından finanse edilen bu gazeteyi Dikran Çenyan yönetmiştir. *La Renaissance*, İstanbul'da Fransızca bilen okurları bilhassa da Batılı diplomatları Osmanlı Ermenilerinin tehciri ve imhası ile ilgili tafsilatlı bir şekilde bilgilendirici yayın yapmıştır. Gazetenin bütün nüshaları Paris'teki Nubar Kütüphanesi'nde ve Erivan'daki Ermenistan Milli Kütüphanesi'nde mevcuttur.

35 FO 371/6501, "Ali Djenani Bey", Malta no. 2805, 13/07/1920; *British Foreign Office Dossiers on Turkish War Criminals*, s. 336.

Paşa, Mehmed Şükrü Bey'i Antep'ten alarak Çankırı'ya tayin eder. Bu tayinin nedeni Mehmed Şükrü Bey'in 1 Ağustos 1915 tarihinde alınan Antep Ermenilerinin sürgünü kararını uygulamak istememesidir. Ali Cenani Bey'in talebi üzerine Ahmet Faik Bey Antep'e mutasarrıf olarak gönderilir.³⁶ Cenani'nin Talat Paşa'ya yakınlığı sayesinde bu tayin kolaylıkla gerçekleştirilebilmiştir. Ahmet Faik Bey Ağustos sonu Antep'e varır varmaz, Ali Cenani ile birlikte tehcir sürecini hızlandırır, Ermenilere karşı sert ve radikal siyasaları uygulamaya koyar ve onlara ait mal ve mülklerinin tasfiyesini gerçekleştirir. Cenani birtakım zengin Ermeni ailelerini belirler ve bunların bilhassa Der Zor'a sürgün edilmesi için büyük çaba sarf eder. Zira bu sayede bu Ermenilerin Antep'e bir daha geri dönemeyeceğinden emin olduktan sonra onlara ait servete konma peşindedir. Bu Ermenilerden biri de Cenani'nin muazzam miktarda borçlu olduğu Alman Deutsch Orient Bankası'nın Antep şubesi sorumlusu Levon Sahakyan'dır.³⁷ Levon Sahakyan Ağustos 1915'te hiçbir soruşturma yapılmadan alelacele tutuklanır ve Der Zor'a gönderilir. Burada işkenceye tabi tutulduktan sonra diğer tutuklu Ermenilerle birlikte katledilir.³⁸

Ancak Osmanlı arşivlerine baktığımızda bambaşka bir tablo karşımıza çıkar. Dahiliye Nezareti'nin 19 Ağustos 1915'te Halep vilayetine gönderdiği telgrafta Sahakyan'ın tehcir edilmemesi talimatı verilmiştir.³⁹ Halbuki Sahakyan, Antep'te Protestan Ermeniler tarafından kurulan bir oku-

36 A.g.e., *British Foreign Office Dossiers on Turkish War Criminals*, s. 337.

37 A.g.e., *British Foreign Office Dossiers on Turkish War Criminals*, s. 337.

38 BNU/Fonds A. Andonian, P.J. 1/3, file 4, Aintab, "The deportation of Armenians in Aintab", s. 13. Soykırımda hayatta kalmayı başarabilen Antepli Mihran Pirinyan, Levon Efendi Sahakyan'ın Ali Cenani'nin adamları tarafından Der Zor'da katledildiğini ifade etmiştir. FO 371/6501, "Ali Djenani Bey", Malta no. 2805, 13/07/1920; *British Foreign Office Dossiers on Turkish War Criminals*, s. 337.

39 BOA.DH.ŞFR 55/44, 19 Ağustos 1915.

lun müdürü olarak görev yapan Protestan din adamı Hagop Zeytunyan ile birlikte tutuklanmış ve Aralık 1915'te Der Zor'a sürgün edilmiştir. Burada ilginç olan nokta Talat Paşa'nın 16 Aralık 1915 tarihinde gönderdiği şifreli telgrafında, Halep Valisi Mustafa Abdülhalik Bey'in Levon Sahakyan'ın Der Zor'a sürgün edilmesine ilişkin tasarrufunu onaylamasıdır.⁴⁰ 14 Aralık 1915'te Talat Paşa'ya göndermiş olduğu telgrafında Abdülhalik Bey, Sahakyan'ın Halep'te kalmasının tehlikeli olduğunu belirtir.⁴¹ Dolayısıyla Dahiliye Nazırı, Sahakyan'ın Der Zor'a sürgün edilmesi hususunda Halep valisi ile mutabıktır. Hatta, Dahiliye Nezareti Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti'nden 23 Eylül 1916 tarihinde Halep vilayetine gönderilen şifreli telgrafta Sahakyan'ın yerine Deutsche Orient Bank'ta geçici olarak görevlendirilen kişinin herhangi bir itiraz yoksa resmen bankanın yeni müdürü olarak atanacağı bildirilir. Bu telgraftan anlaşılacağı üzere Sahakyan'ın pozisyonunu dolduracak tayin çoktan yapılmıştır.⁴²

Ali Cenani'nin bir soykırım faili olarak sorumlu tutulduğu eylemlerden bir diğeri Antep'in en bilindik ve refah seviyesi yüksek ailelerinden Karamanukyanların imhasıdır.⁴³ İddiaya göre Cenani, Karamanukyan ailesine ait süs eşyaları ve dantelalar başta olmak üzere değerli eşyalara el koy-

40 BOA.DH.ŞFR 59-1/18, 16 Aralık 1915.

41 BOA.DH.ŞFR 501/66, 14 Aralık 1915.

42 BOA.DH.ŞFR 68/90, 23 Eylül 1916.

43 Hagop Karamanukyan ailenin reisidir. Şehrin tanınmış avukatlarından biri olan Hagop Karamanukyan, Atenagan Okulu'nun önemli destekçilerinden-
dir. 1915'te Hama'ya oradan da Selimiye'ye sürgün edilen Karamanukyan, İttihat ve Terakki Fırkası'nın Halep mebusu Artin Boşgezenyan'ın çabalarıyla Halep'e getirilir. Bkz. BOA.DH.ŞFR 60/38, 3 Kanunuevvel 1331 (16 Aralık 1915); BOA.DH.ŞFR 59/203, 22 Kanunuevvel 1331 (4 Ocak 1916); BOA.DH.ŞFR 71/27, 5 Kanunuevvel 1332 (18 Aralık 1916). Hayata gözlerini yumduğu 1939'a kadar Halep'te yaşar. Oğlu Aram Karamanukyan Suriye ordusunun meşhur komutanlarından-
dır; bkz. Sarafyan, *A Briefer History of Aintab*, s. 291.

1915 öncesi Hagop Karamanukyan ve ailesi, Antep.

muş ve bunları İstanbul'a getirip satmıştır.⁴⁴ Bunun yanında Ali Cenani, Ortodoks Ermenilerden sonra Protestan cemaatine mensup Ermenilerin tehcirinde de önemli rol oynar. Eşi tehcir sırasında Antep'te bulunan Bayan Libaryan, Cenani'nin Protestan Ermenilerin tehcir edilmesi süreciyle müstakilen ilgilendiğini zira bu Ermenilerin yüklü miktarda servetleri olduğundan Cenani'nin bu zenginliğe el koyma amacında olduğunu iddia eder. Libaryan, Antep yerel eşrafından Haydar Bey ile birlikte Ali Cenani'nin zengin Protestan Ermeni ailelere ait mal ve mülklere el koyduğunu vurgular.⁴⁵ Cenani Malta'da tutukluken kendisiyle ilgili İngilizlerin tuttuğu dosyada, 24 Nisan 1915'teki tutuklamalarda Gomidis ile birlikte gözaltına alınan ve Ayaş'a gönderilen Avedis Nakkaşyan'ın eşi Maria'nın da tanıklığı vardır. Maria Nak-

44 FO 371/6501, "Ali Djenani Bey", Malta no. 2805, 13/07/1920; *British Foreign Office Dossiers on Turkish War Criminals*, s. 338.

45 A.g.e.

kaşyan, Ali Cenani'nin sadece 1915'te değil, Antep'te 16-19 Kasım 1895'te vuku bulan Ermeni katliamlarında da yer aldığını iddia eder. Zira Merkezî Türkiye Koleji'nin tıbbiye bölümünden mezun olan eşi Avedis Nakkaşyan 1895'te Antep'tedir ve doktorluk mesleğini icra etmektedir. Kocasının 24 Nisan 1915'te tutuklanmasından hemen sonra yardım talebiyle Ali Cenani'ye başvurduğunu ve Cenani'nin kendisine hiçbir merhamet göstermediğini ifade eder.⁴⁶

İlaveten Ali Cenani, 1919-1921 arası dönemde Fransız işgal güçlerine karşı Antep ve Adana'daki direniş hareketinin örgütlenmesinde merkezî bir rol oynar. 30 Ekim 1918'de Mondros Mütarekesi'nin imzalanmasından kısa bir süre önce Antep'e dönüş yaptığı sırada, Adana tren istasyonunda Halep'ten dönen Mustafa Kemal ile karşılaşır. Ailesini Antep'ten alıp Halep'teki çiftliğine götürceğini ve işgal bitene kadar orada kalacağını kendisine ifade eder.⁴⁷ Bunun üzerine Mustafa Kemal Halep'e gitmeyip Antep'te kalmasını ve direniş hareketine öncülük etmesini teklif eder, hatta bunun için kendisine silah temin edebileceğini belirtir. Kendisinden Antep'teki Müslüman ahaliyi silahlandırmasını ister.⁴⁸ Bunun üzerine, Ali Cenani Bey, 1918 sonlarına doğru Kilikya'daki Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'nin kurucularından ve en aktif üyelerinden biri olur.⁴⁹ Bizatihi Antep'e gider, Müslüman ahaliye, bilhassa civar köylerdekilere silahlar dağıtır.

46 A.g.e., *British Foreign Office Dossiers on Turkish War Criminals*, s. 339.

47 Kemal Zeki Gençosman, *Yakın Tarihimizde Yolsuzluk ve Rüşvet Olayları* (İstanbul: ŞDL Yayınları, 1976), s. 220.

48 FO 371/6501, "Ali Djenani Bey", Malta no. 2805, 13/07/1920, *British Foreign Office Dossiers on Turkish War Criminals*, s. 335; Güzelbey, *Cenaniler*, s. 87-88; Falih Rıfkı Atay, *Atatürk'ün Bana Anlattıkları* (İstanbul: Hisar Matbaası, 1955), s. 63; E. Semih Yalçın, "Mütareke Döneminde Mustafa Kemal Paşa'nın İstanbul'daki Faaliyetleri (30 Ekim 1918-16 Mayıs 1919)", *Tarih Araştırmaları Dergisi*, cilt 17, sayı 28, 1995, s. 194.

49 A.g.e., Güzelbey, *Cenaniler*, s. 87.

Ali Cenani'ye ilişkin anlatılar farklılıklar arz eder. Bunlar arasında Bilal Şimşir'in değerlendirmesi bir hayli ilginçtir. Cenani'nin, İstanbul'un 16 Mart 1920'de İngiliz işgal güçlerince işgal edilmesinden sonra Anadolu'ya geçmediğinin altını çizerek Cenani'nin işgal güçleriyle dostça ilişkiler kurmaya çalıştığını; barış antlaşmasıyla köylerinin Suriye'de kalacağını sezinleyip Hürriyet ve İtilafçıların yanına kaydığını; Ermenileri, Fransızları ve İngiliz askerî yetkililerini Nişantaşı'ndaki evinde ağırladığını vurgular.⁵⁰ Şimşir, 24 Mayıs 1920'de İngiliz askerî otoriteleri tarafından tutuklanan ve sonrasında Malta'ya sürgün edilen Ali Cenani'nin İstanbul'daki İngiliz Yüksek Askerî Komisyonu'na gönderdiği dilekçeye dikkat çeker. Bu dilekçede Mustafa Kemal'in, Antep ve Adana çevresinde işgal güçlerine karşı direnişi örgütlemesini istediği Ali Cenani Bey'in mensubu olduğu İttihat ve Terakki'ye ve Kemalist harekete yönelik söyledikleri insanı hayrete düşürecek türdendir:

Ne Talat ne de Enver Paşalarla zinhar arkadaşlığım olmadı... Harbe katılmak gibi bir niyetim yoktu. Antep'in geleceği itilaf güçlerince belirlenene kadar tarafsız kalmayı tercih ettim. [Ankara'daki] Meclis'te Milliciler'e asla katılmadım. Onlara açıkça muhalefet ettim. Meclis'teki birçok mebus Anadolu'ya geçti ve Kemal Paşa'nın hareketine iştirak etti. Ben İstanbul'da kaldım. Kemalistler benim köylerimi yağmadılar.⁵¹

Bilal Şimşir'in "bir hayli kabarık" olarak tasvir ettiği Ali Cenani Bey'in İngiliz Ulusal Arşivleri'ndeki dosyasına baktığımızda karşımıza dikkat çekici bilgiler çıkar. Kendisi Mal-

50 Şimşir, *Malta Sürgünleri*, s. 364.

51 FO 371/5090/E. 11188, "A letter to British High Commissioner", Arapyan Khan, Galata, 07/07/1920. Ayrıca aynı alıntı için bkz. Şimşir, *Malta Sürgünleri*, s. 364.

ta'ya gönderilmeden önce göz hapsinde tutulduğu Galata'daki Arabyan Hanı'ndan 9 Haziran 1920'de İstanbul'daki İngiliz Yüksek Komiserliği'ne gönderdiği dilekçesinde hiçbir biçimde Ermeni tehciri işine karışmadığını ifade eder.⁵² Aynı dilekçede Antep özelinde savaş ve tehcir dönemine ilişkin kendisini de yakından ilgilendiren oldukça çarpıcı bilgiler ifşa eder. Tehcir kararını Talat Paşa kabinesinin meclisi devre dışı bırakarak aldığını ve Talat'ın emriyle bu kararın bütün vilayetlere gönderildiğini belirten Cenani, Halep Valisi Celal Bey'in bu emre riayet etmediği için Konya'ya nakleildiğini; ondan sonra gelen valinin (Bekir Sami Bey) ise Antep mutasarrıfına (Şükrü Bey) tehcir emrini yerine getirmesi talimatını gönderdiğini söyler. Cenani, kabinenin ve sultanın iradesi ve emriyle gerçekleştirilen bir hareketi önleminin mümkün olmadığını Yüksek Komiserliğe ifade eder.

İlaveten, tehcir sırasında Antep'te tek bir Ermeninin öldürülmediğini veya zarar görmediğini iddia eder. Antep'e gittiğinde tehcirin halihazırda başlamış olduğunu ve tehcir edilecek Ermenilerin kendilerine ait eşyaları satabilmek için yanlarına almalarına; bunu tercih etmeyenlerin değerli eşyalarını ve paralarını şehirdeki Osmanlı Bankası'na emanet etmelerine izin verildiğini vurgular. Cenani, zengin Ermenilerin birçoğunun paralarını ve değerli eşyalarını Osmanlı Bankası'na teslim ettiğini ve bunların Nazaryan Hanı'nda mutasarrıf Mehmed Şükrü Bey'in gözetiminde muhafaza edildiğini ancak daha sonra Dahiliye Nezareti'nin talimatıyla kurulan bir komisyon eliyle bu eşyaların bankadan alınarak satıldığını ifade eder. Kuvvetle muhtemel Cenani'nin buradaki komisyondan kastı 26 Eylül 1915'te kurulan Emval-i Metruke Tasfiye Komisyonlarıdır. 30'dan fazla vilayette kurulan bu komisyonlardan biri de Tevfik Bey'in riyasetinde teş-

52 FO 371/ E. 11188/37/44, "A letter to British High Commissioner", Arapyan Khan, Galata, 09/06/1920.

kil edilen Antep Emval-i Metruke Tasfiye Komisyonu'dur.⁵³ Ali Cenani dilekçesinde bu eşyaların ilgili komisyon eliyle ve Osmanlı Bankası reisinin gözü önünde müzayede yoluyla satışı çıkarıldığını yazar. Mütareke sonrası İngilizlerin Antep'i işgali sırasında kendisiyle ilgili hiçbir şikâyetin olmadığını; hiçbir Ermeniyeye zarar vermediğinin, bilakis tehcir sırasında onları koruduğunun altını çizerek.

İşin ilginç tarafı Cenani'nin bizzatı kendisinin tehcirden maddi zarar gördüğünü ve bu sürecin mağduru olduğunu belirten ifadeleridir. Kendisine ait olan işyerlerini kiraya verdiği Ermenilerin Antep'ten tehcir edilmesi sonucunda önemli bir gelir kaynağından olduğunu ve işyerlerinin atıl duruma düştüğünü tafsilatıyla anlatır:

Antep'in Balıklı caddesi üzerinde bulunan Rakı fabrikamı [atölyemi] kiraladığım Kirkor bana 6 aylık borcu olan kirasını ödemedi tehcir edildi ve üstüne üstlük fabrikam boş kaldı... Akyol mevkiinde yer alan boya fabrikam hâlâ boş zira içinde çalışan Ermeniler tehcir edildi. Fatlacı Pazar'daki 6, Alacacı Pazar'daki 21, Emir Ali Hanı'ndaki 6 ve Kazancı Pazar'daki 2 dükkanım boş kaldı çünkü kiracılarım olan Ermeniler tehcir edildi. .. Bostancık, ... ve Yeni-Yapan'daki (bunlar benim köylerim) değirmenlerim bir yıl boş kaldı zira değirmencilerim Ermeniydi ve tehcir sırasında hepsi kaçtı. Özel sekreterim Hossep [Hovsep] Porposyan ve erkek kardeşleri Kirkor ve Ohannes tehcir edilip Halep'e gönderildiler. Onları yanıma, işlerinin başına geri dönmeleri sağlamak için Dahiliye Nezareti'nden izin almam tam beş ay sürdü. Bu zaman zarfında malımın mülkümün idaresi boş kaldı ve binlerce sterlin kaybettim. Sadece Porposyan ailesini kurtarmakla iktifa etmedim ayrıca 30'dan fazla

53 Kurt, "Emval-i Metruke ve Tasfiye Komisyonlarının Yapısı ve İşlevi", *Toplumsal Tarih*, sayı 259, 2015, s. 20-28.

Ermeni aileyi çiftliğime memnuniyetle kabul ettim, onlara ev, toprak ve sermaye verdim. Bu şekilde çiftliklerimde bulunan 200'den fazla Ermeninin hayatın kurtardım, bu meseleyle ilgili Dahiliye Nezareti ile yaptığım yazışmalara ulaşabilirsiniz.⁵⁴

Sözünü ettiği çiftliklerindeki Ermenilerin tehcir edilmesi için Mehmed Şükrü Bey'in yerine tayin edilen mutasarrıf Ahmed Faik Bey'in bir emir yayınladığına dikkat çeken Ali Cenani, bu emrin hilafına Dahiliye Nezareti'ne başvurduğunu ve bu Ermeniler arasında tutuklananların salıverilerek çiftliklerine geri gönderilmelerini sağladığını vurgular. Daha gerilere giderek 1909'da Adana ve çevresinde vuku bulan Ermeni katliamlarında, mecliste hükümeti suçlu bulan tek kişinin kendisini olduğunu ifade eder. Suçsuzluğunun sarih olduğunu ve serbest bırakılmasını İngiliz Yüksek Komiserliği'nden talep eder.

30 Haziran 1920'de İngiliz Yüksek Komiserliği'ne kendisine yöneltilen suçlamalarla ilgili bir dilekçe daha gönderir. Dilekçesinde ortalıkta kendisinin Antep'te tehcir sırasında Ermenilerden kalan halıları ve mücevherleri ele geçirerek Berlin'de sattığına ilişkin bir şayanın dolaştığını ve bunun gerçek olmadığını belirtir.⁵⁵ Bir önceki dilekçesine göndermede bulunarak bahsi geçenler dahil Ermenilere ait değerli eşyaların açık artırma yoluyla satıldığını ve bu satışlar husule gelirken kendisinin Antep'te bulunmadığını vurgular. Dolayısıyla bu eşyalardan hiçbirini satın almamıştır. Cenani'nin dilekçesinde geçen en çarpıcı nokta ise söz konusu eşyaların Osmanlı Bankası Reisi Tahir Bey ve onun Ermeni sekreterinin gözü önünde satıldığını ve her iki şahsın da

54 FO 371/ E. 11188/37/44, "A letter to British High Commissioner", Arapyan Khan, Galata, 09/06/1920.

55 FO 371/ E. 11188/37/44, "A letter to British High Commissioner", Arapyan Khan, Galata, 30/06/1920.

bu eşyaları satın alan kişilerin isimlerini bildiklerini ifade etmesidir. Cenani bu isimler arasında olmadığını ve bu anlamda masumiyetine, bu satışlardan sorumlu komisyon üyelerinin, tehcir edilmeyip Antep'te kalan Ermenilerin ve şehirdeki Türk sakinlerinin şahit olduğunu ifade eder. Berlin'e gittiğini ancak bu ziyaretinin tamamen zevcesinin rahatsızlığına ilişkin olduğunu belirtir. Eşinin ameliyat olması gerekmektedir, Berlin'deki doktor operasyonun Avusturya'nın Carlsbad şehrinde yapılmasını tavsiye ettiğinden Berlin'den sözü konusu şehre geçtiğini vurgular. Berlin'i ziyareti esnasında yanında kıyafetleri dışında hiçbir şey götürmediğini ve harp devam ederken herhangi bir ticari faaliyete girip kâr elde etmediğinin altını çizer.

Ali Cenani'nin dilekçelerinin ardı arkası kesilmez. İngilizlere masumiyetini ispat etmek için büyük bir çaba sarfeder. 7 Temmuz'daki bir diğer dilekçesinde yukarıda da dikkat çektiğimiz gibi İttihatçılarla olan ilişkisinden bahseder ve önemli detaylar verir. Talat ile ilişkilerinin 1913'te bozulduğunu; buna gerekçe olarak kendisinin, İttihat ve Terakî'nin bir siyasi parti olarak hayatına devam etmesi gerektiğine ilişkin görüşlerinin İttihatçılar nezdinde kabul görmemesini gösterir.⁵⁶ 1914'teki seçimlerde merkez komitenin, adaylığına şiddetle karşı olduğunu ancak buna rağmen Antep'te halkın kendisine teveccüh göstererek tekrar seçtiğini ve meclise gönderdiğini vurgular. 1914'te mebus seçilir seçilmez İttihatçılarla bağlarını kopardığını ve dönemin mebuslarının buna şahit olduğunu ifade eder. Mütareke döneminde İngilizlerin, İttihatçılarla olan rabitasına yönelik soruşturmalar yaptığını ve son tahlilde kendisinin tarafsız olduğuna karar verdiklerini söyler. Cenani aynı dilekçede İstanbul'u mütarekeden 20 gün önce terk ettiğini ve bir hafta

56 FO 371/ E. 11188/37/44, "A letter to British High Commissioner", Arapyan Khan, Galata, 07/07/1920.

sonra da Antep'ten döndüğünü belirtir. Antep'te bulunduğu sırada şehirde bir düzenin kalmadığına, Türkmen çetelerin köyleri yağmaladığına ve şehir için ciddi bir tehdit oluşturduğuna şahadet etmiştir. Bu çeteleri durdurmak için dönemin Antep mutasarrıfı ve eşrafı, askerî kumandan Şevki Paşa'ya başvurarak bir milis gücü teşkil etmişlerdir. Bu sayede İngiliz işgaline kadar şehrin güvenliği sağlanmış ve nizamı tesis edilmiştir. Cenani bu milis güçleriyle de hiçbir bağının olmadığını ifade eder.

Bir diğer ilginç nokta Cenani'nin dilekçesine ilâştirdiği, masum olduğuna ve anlattıklarının doğruluğuna ilişkin şahit gösterdiği eski Halep Valisi Celal Bey'e ait yazılı ifadedir. Söz konusu ifade yine 7 Temmuz 1920'de Celal Bey tarafından İngiliz Yüksek Komiserliği'ne hitaben kaleme alınmıştır. Celal Bey ifadesinde Ali Cenani'nin anlattıklarına ve masumiyetine kefil olduğunu; Adana ve Konya'daki 80.000 Ermenin hayatını kurtaran kişi olarak sözlerine itimat edilmesi gerektiğini vurgular.⁵⁷

Ancak, Ali Cenani Bey'in bütün bu çabaları sonuçsuz kalır ve diğer İttihatçılarla birlikte Malta'ya sürgün edilmekten kurtarılamaz. Cenani Malta'da tutuklu bulunduğu sırada büyük kızı Sabiha Hanım, babasının salıverilmesine için İngiliz Dışişleri Bakanlığı nezdinde birtakım girişimlerde bulunur. 3 Eylül 1920'de İstanbul'dan ilgili bakanlığa göndermiş olduğu dilekçesinde babasının yalnızca ülkesinin hizmetine kendini adanmış asil ve onurlu bir adam olduğunu, siyaseten her zaman bağımsız hareket ettiğini ve sırf bu nedenle İttihatçı hiçbir kabinede nazır olarak görev yapmadığını belirtir.⁵⁸ Ali Cenani'nin kendisine isnat edilen hiçbir suçu işlemediği-

57 FO 371/ E. 11188/37/44, "A letter to British High Commissioner", Chichli Djadessi, Pera, 07/07/1920.

58 FO 371/ E. 11188/37/44, "A letter to British Minister of Foreign Affairs", Nis-han-Tash, Constantinople, 03/09/1920.

ni vurgular. İngilizlerin adaletine güvendiğini söyler ve babasının salıverilerek Suriye'ye gönderilmesini rica eder.

Bütün bu siyasi tartışmaların odağında olan Ali Cenani Malta'ya sürgün edildiği sırada, ilginçtir ki oğlu Kemal Cenani, İngilizlere casusluk etmek suçlamasıyla Ankara'daki İstiklâl Mahkemesi'ne sevk edilmiştir.⁵⁹ Şimşir, Cenani'nin Kemalistleri ihbar etmesi ve onları ele vermesine rağmen, Malta'dan Türkiye'ye dönüş yaptığı 1 Ekim 1921'de İnebolu'da bir kahraman gibi karşılandığını belirtir.⁶⁰ Turgut Özakman ise *Şu Çılgın Türkler* başlıklı kitabında Malta'da diğer İttihatçı arkadaşlarıyla birlikte tutuklu bulunan Ali Cenani ile ilgili şu bilgileri aktarır:

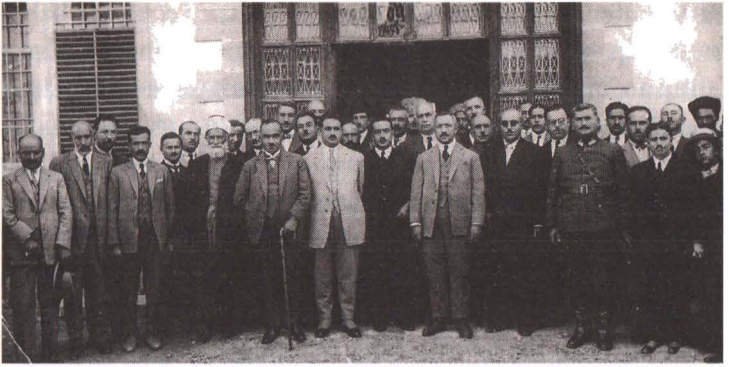
Tel örgü ile çevrili Polvarista kışlasında 115 Türk sürgünü kalmıştı. Dört savaş yılı boyunca Osmanlı İmparatorluğu'nu yönetmiş ve yönlendirmiş Sadrazam Sait Halim Paşa, nazırlar, bazı milletvekilleri, belediye başkanları, valiler, mutasarrıflar, paşalar, subaylar, bürokratlar ile birkaç yazar, iki yıla yakın bir süredir Malta'da hapis hayatı yaşıyorlardı. Çoğu kaba kuvvetle evinden alınmış, yolculuk sırasında horlanmış, Malta'da aşağılanarak karşılanmış ama Gaziantep milletvekili Ali Cenani ile eski İzmir Valisi Rahmi dışında, hepsi onurunu korumuş, hiçbiri İngilizlere yaltaklanmamıştı.⁶¹

Ali Cenani, 23 Nisan 1920'de Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin kurulmasından sonra, 1., 2. ve 3. dönemde Gaziantep milletvekili olarak görev yapar. Cumhuriyet'in ilanıyla birlikte statüsünü korur ve devlet kademelerinde daha da yükselir. Ali Fethi Okyar hükümetinde ticaret bakanı olur

59 Feridun Kandemir, *İstiklal Savaşında Bozguncular ve Casuslar* (İstanbul: Yakın Tarihimiz Yayınları, 1964), s. 115.

60 Şimşir, *Malta Sürgünleri*, s. 364; TBMM Arşivi, "TBMM Azasının Tercüme-i Hal Kağıdı Örneği", no. 101-200, belge no. 88.

61 Turgut Özakman, *Şu Çılgın Türkler* (İstanbul: Bilgi Yayınevi, 2005), s. 52-54.

Ticaret Bakanı Ali Cenani'nin (sol ön sırada elinde bastonu olan)
1924 Gaziantep ziyareti

ve İsmet İnönü'nün başbakanlığının 3. döneminde 22 Kasım 1924'ten 17 Mayıs 1926'ya kadar yine ticaret bakanı olarak görev yapar.⁶² Türkiye Cumhuriyeti'nin, görevi sırasında Yüce Divan'da yargılanan ikinci bakanı olarak tarihe geçer. Un fiyatlarını istikrarlı hale getirmesi amacıyla kendisine bütçeden ayrılan 500.000 lira üzerinde yasal olmayan tasarruflarda bulunduğu iddiasıyla 10 Mart 1928'de mecliste teşkil edilen bir soruşturma komisyonu tarafından hakkında soruşturma açılır. Bunun üzerine milletvekili dokunulmazlığı kaldırılır ve 14 Nisan 1928'de yargılanmak üzere Yüce Divan'a sevk edilir.⁶³ Yargılama sonucu, Yüce Divan'da 1 yıl hapis cezasına ve 170.000 lira tazminat ödemeye mahkûm edilir.⁶⁴ Yakup Kadri Karaosmanoğlu anılarında, İsmet Paşa'nın, Ali Cenani Bey'in Yüce Divan'a sevk edilmemesi hu-

62 Nuran Dağlı ve Belma Aktürk (der.), *Hükümetler ve Programları, Cilt. 1: 1920-1960* (Ankara: TBMM Yayını, 1988), s. 8-9, 26, 33.

63 Vakıf, 15 Nisan 1928; Aydın Kocaman, "Basında Ali Cenani Bey ve Mahmut Muhtar Paşa", yayımlanmamış yüksek lisans tezi, Dokuz Eylül Üniversitesi, Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarih Enstitüsü, 2006, s. 11.

64 Daha detaylı bilgi için bkz. Kocaman, "Basında Ali Cenani Bey ve Mahmut Muhtar Paşa". Ayrıca bkz. John Grew, *Atatürk ve İnönü: İlk ABD Büyükelçisinin Türkiye Hatıraları* (İstanbul: Kitapçılık A.Ş., 1966).

susunda bir hayli direniş gösterdiğini ifade eder. Devlet hazinesini zarara sokan yanlış bir tasarrufta bulunduğu iddiasıyla itham edilen Cenani Bey, Karaosmanoğlu'na göre "asil, namuslu ve iyi bir insan"dır.⁶⁵

Cenani'nin eylemleri burada da bitmez. *Cumhuriyet* gazetesinin 12 Aralık 1929 tarihli nüshasında Gaziantep milletvekili Ali Cenani'nin iş ortakları Cevdet İzrap Barlas, Ahmet Dai ve Hüsnü beylere olan borçlarını ödemedi Şam'a kaçtığı haberi yayımlanır. Üstelik, ortaklarına olan borcunun yanında arkasında ekstradan 40.000 lira daha borç bırakmıştır.⁶⁶ Aynı haberde, Cenani'nin bir aylığına Viyana'ya gitmek için meclisten izin aldığı belirtilir. Bu haberin aksine, Cenani'nin ailesi babalarının Antep'teki çiftliğini ziyaret ettiğini ve Şam'a gidip gitmediğine ilişkin herhangi bir haberleri olmadıklarını ifade etmişlerdir.⁶⁷ İddiaya göre Ali Cenani karaciğerindeki problemi gidermek amacıyla Viyana'ya gitmek ister. Bu seyahati gerçekleştirmek için meclis başkanına başvurarak diplomatik pasaport talebinde bulunur.⁶⁸ Ancak hiç kimse gerçekte nereye gittiğini bilmemektedir. Ali Cenani Bey tam anlamıyla kayıptır. *Cumhuriyet* gazetesine göre, Cenani'nin yokluğu bankalardaki tahvillerinin günü geldiğinde yetkililer tarafından yapılan soruşturması sonucu anlaşılır.⁶⁹

İlaveten, iş ortaklarından Cevdet İzrap Barlas (Kütahya milletvekili) ve İshak Refet (Diyarbakır milletvekili)⁷⁰ Ali

65 Yakup Kadri Karaosmanoğlu, *Politika'da 45 Yıl* (İstanbul: Bilgi Yayınevi, 1968), s. 91.

66 "Tegayyüp Ali Cenani B. meydanda yok!", *Cumhuriyet*, 12 Aralık 1929.

67 A.g.e.

68 "Ali Cenani B. nerde?", *Cumhuriyet*, 13 Aralık 1929.

69 A.g.e.

70 Hem Cevdet İzrap hem de İshak Refet Antep Ermenilerinin tehciri ve ortadan kaldırılmasında ve mallarına el konulmasında kilit rol oynamıştır. Her iki isim de Antep İttihat ve Terakki Kulübü üyesidir. Aralık 1918'de Antep'in İngiliz işgali altında olduğu dönemde tehcir ve soykırım sırasında işledikleri suçlardan dolayı her ikisinin de hakkında tutuklama kararı çıkartılmıştır.

Cenani'nin yokluğunda iflas etmiş ve Cenani ortak oldukları şirkete ait 70.000 lirayı da yanında götürmüştür. İki ortağı da kendisini aramaktadır. Hazineye de 200.000 lira borçlanmış ve borcunu ödemedi kaçıp gitmiştir.⁷¹ İçişleri Bakanlığı'nın yaptığı soruşturma neticesinde Cenani'nin Türkiye sınırları içinde olmadığı anlaşılır. Ailesinin Antep'teki çiftliklerinde olduğunu iddia etmesine rağmen, hükümet Cenani'nin Suriye'ye kaçtığından emindir.⁷² Kendisi illegal aktivitelere girişmiş, yolsuzluklarda bulunmuş ve hatta devletin parasını kendi menfaati için kullanmıştır. *Cumhuriyet* gazetesinin 15 Aralık 1929 tarihli nüshasında, Ali Cenani Bey'in 2 Aralık'ta beş bavul ve muazzam miktarda parayla Adana'dan geçtiği bilgisi yer alır.⁷³ Gazetenin 16 ve 18 Aralık 1929 tarihli nüshalarında ise Cenani'nin ilişkisi olduğu bir kadınla birlikte Suriye'ye kaçtığı haberi yayımlanır.⁷⁴ Bu arada Türk hükümeti birçok büyükelçilik aracılığıyla kendisini aramaktadır.

Gazetenin bir diğer nüshasında ise Ali Cenani'nin Mısır'da bulunduğu ve işleri kötü gittiğinden intiharın eşiğinde olduğu haberi yayımlanır.⁷⁵ Aynı gazete 27 Ocak 1930 tarihi itibarıyla Musul'da bulunan Cenani'nin meclis açılışı için An-

BNu/Fonds A. Andonian, P.J. 1/3, file 4, Aintab, "The deportation of Armenians in Aintab", s. 26-30. İngiliz işgali sırasında İshak Refet İşıtman (1891-1946) Müslüman cemaati işgale karşı direniş göstermesi için kışkırtıcı faaliyetlerde bulunmuştur. Bunun üzerine İngiliz askeri kuvvetlerince gözaltına alınmış ve Merkezî Türkiye Koleji'nde tutuklu kalmıştır. Buradan kaçarak Malatya'daki Kuva-yı Milliye'ye katılmıştır; bkz. Ömer Faruk Şerifoglu, *Gazi Ayıntab'a Selam ve İshak Refet İşıtman (1891-1946)* (İstanbul: Turkuaz Kitapçılık ve Yayıncılık, 2012), s. 19; Uğuroğlu Barlas, *Gaziantep Tıp Tarihi ve Kültür Araştırmaları* (İstanbul: Hilmi Barlas Eğitim Vakfı, 2004), s. 135.

71 "Ali Cenani B. nerde?", *Cumhuriyet*, 13 Aralık 1929.

72 "Ali Cenani Beyden haber yok!", *Cumhuriyet*, 14 Aralık 1929.

73 "Ali Cenani Beyin oğlu babasının işi ile meşgul!", *Cumhuriyet*, 15 Aralık 1929.

74 "Bir gönül macerası", *Cumhuriyet*, 16 Aralık 1929; "Sevdiği güzel kadın Cenani Beyi hayli paradan çıkarmış", *Cumhuriyet*, 18 Aralık 1929.

75 "Şimdide Mısırda olduğu rivayeti çıktı", *Cumhuriyet*, 20 Aralık 1929; "Tegayyüp hadisesi: Ali Cenani Bey kaçmadan evvel intihar etmeyi düşünmüş!", *Cumhuriyet*, 21 Aralık 1929.

kara'ya döneceğini bildirir. Ankara'ya dönen Ali Cenani 29 Ocak'ta parlamentodadır.⁷⁶ *Cumhuriyet*'in 11 Şubat 1930 tarihli nüshasında, devlete olan 170.000 lira borcunu ödeyemediği belirtilir.⁷⁷ Halihazırda mal ve mülkleri borcundan dolayı devlet tarafından ipotek altında tutulmaktadır. Kuvvetle muhtemel borcuna karşılık bu malları satmış olmalıdır. Birebir mülakat yaptığımız Ali Cenani'nin torunu Harun Cenani, (Rasim Bey'in mahdumu) Atatürk'ün bir zamanlar aralarından su sızmayan, poker arkadaşı Ali Cenani'yi, "Havuz Yavuz" olarak adlandırdığı bu davada bizzat kendisinin Yüca Divan'da yargılattığını iddia eder.⁷⁸ Bu yolsuzluk davasının sonucunda Ali Cenani Bey'in Nişantaşı'ndaki konağına haciz gelir. Yolsuzluk meselesinden dolayı gelecek seçimlerde aday da gösterilmez.

II. Abdülhamid'in akrabası Nazire Hanım ile evlenen Ali Cenani Bey'in beş çocuğu olmuştur. Bütün çocukları birinci sınıf eğitim almış ve önemli meslekler edinmişlerdir. Bir anlamda İttihat ve Terakki'nin yerel elitiyken Cumhuriyet elitine evrilen Cenani Bey'in bu statüsü çocuklarına da tevarüs etmiştir. Örneğin oğlu Ekrem Cenani Demokrat Parti'den Gaziantep milletvekili; Kemal Cenani eski Liverpool Başkonsolosu; diğer oğlu Rasim Cenani ise Türkiye'nin en önemli hukukçularından biri olmuştur. Kızlarından Afife Cenani İstanbul Üniversitesi Tıp Fakültesi'nin ilk kadın doçenti; Sabiha Cenani ise yine ülkenin önde gelen avukatlarından biri olmuştur. 1932 yılında felç geçiren Cenani Bey, 1934'te hayata gözlerini yumar.

76 "Ali Cenani Bey", *Cumhuriyet*, 29 Ocak 1929.

77 "170 bin liralık borç için İcradan verilen mühlet bitmiştir", *Cumhuriyet*, 11 Şubat 1930.

78 5 Haziran 2017'de İstanbul'da Harun Cenani ile gerçekleştirilen görüşme.

“BİR DAHA DOĞSAM, GENE YAPARDIM. ANLADIN MI AYŞE! GENE YAPARDIM!”

“Bir daha doğsam, gene yapardım. Anladın mı Ayşe! Gene yapardım!”

“Sıcak bir yaz günü, öğle vakti... Ada’da herkes odasına çekilmiş, evde çıt yok. Arka bahçede, deliler gibi koşuyor, dans edip şarkı söylüyorum.. çılgınlar gibi dans ederken, ayağım takıldı, tökezleyip yere düştüm. Her tarafım toz toprak oldu, dizim kanadı, ağlamaya başladım. Pis ellerimle yüzümü silerken, yüzüm gözüm çamur içinde kaldı. Tam o anda ayağa kalktım ve birden karşımda babamı buldum. ‘Bak benim küçük kızıma neler olmuş’ diyerek beni kucağına aldı, eve götürdü ve üçüncü kata kadar kucağında taşıyıp, annemin koynuna yatırdı. Artık babam yanımdaydı, çok mutluydum.”¹

Ahmet Faik Erner (1879-1967)

Nermidil Erner Binark² (1925-2015) anılarında bir zamanlar Ermenilerin tehciri ve katledilmesinden sorumlu tutulan ve bu nedenle Malta’ya sürgün edilen babası Ahmet Fa-

1 Nermidil Erner Binark, *Şakir Paşa Köşkü: Ahmet Bey ve Şakirler* (İstanbul: Remzi Kitapevi, 2000), s. 105.

2 1925’te İstanbul’da doğan Nermidil Erner Binark ortaokulu ve liseyi Robert Koleji’nde, üniversiteyi İstanbul Tıp Fakültesi Eczacılık Bölümü’nde bitirir. Binark bir süre eczacılık yaptıktan sonra İTÜ Rektörü Prof. Dr. Hikmet Binark’la evlenir. Nermidil Erner Binark’ın, mensubu olduğu Şakir Paşa ailesini anlattığı *Sadece Anı Değil* adlı bir kitabı daha bulunmaktadır.

ik Bey'i yukarıdaki paragrafta geçen cümlelerle tasvir eder. Ahmet Faik Bey, 1879 yılında Bursa'da dünyaya gelir. Nermidil Erner Binark anılarında babasının iyi bir çocukluk geçirmediğini, beş yaşında annesini kaybedince üvey annesi tarafından büyütüldüğünü ve Ahmet Faik Bey'in babası oduncu İbrahim Ağa'nın oldukça sert bir mizaca sahip olduğunu ve bunun babasının karakterine de sirayet ettiğini belirtir:

Dedem son derece sert bir adammış. Anladığıma göre babama pek sevgi de göstermezmiş. Babam ondan çok korkar, karşısında dili tutulurmuş. Ona hiçbir zaman karşı gelememiş. Dedemden söz ederken, 'Odada bile onunla arama soba gelecek şekilde otururdum, bu suretle beni görmezdi' derdi.³

Ahmet Faik Bey okul yaşı gelince mahalle mektebine, orayı bitirdikten sonra da rüştiyeye (ortaokul) gönderilir. Fakat rüştiyeyi bitirdiği gün, kötü bir sürprizle karşılaşır, zira İbrahim Ağa kendisine "Yeter artık bu kadar tahsil. Git hayatını kazan" demiştir.⁴ Bunun üzerine babasından gizli Bursa Askerî Lisesi'ne yazılır ve evi terk eder. Bursa Işıklar Askerî Lisesi'ni (1844 yılında, Sultan Abdülmecid devrinde askerî idadilerin açılmalarına karar verilmesi üzerine "Mekteb-i Fünun-u İdadi" adı altında kuruldu) bitirdikten sonra Harbiye'ye kaydolur. Manastır'daki Harbiye'den erkanıharp (kurmay) yüzbaşı olarak 1905 yılında sınıf arkadaşı Mustafa Kemal ile birlikte mezun olur. Mezun olduktan hemen sonra Yanya'daki II. Alay'ın Kumandan Yardımcılığı'na tayin edilir. İttihat ve Terakki'nin bilhassa bu dönemde Manastır ve Yanya başta olmak üzere Rumeli topraklarındaki faaliyetleri hız kazanmış ve buralarda giderek taraftar toplama

3 Binark, *Şakir Paşa Köşkü*, s. 35.

4 A.g.e., s. 36.

maya başlamıştır.⁵ Bunlar içerisinde ordu mensupları da vardır. Yanya'da bulunduğu sırada İttihat ve Terakki Cemiyeti'ne üye olur.⁶ Yürekten desteklediği ve aktif olarak yer aldığı İkinci Meşrutiyet'in ilanından bir sene sonra vuku bulan, başını büyük ölçüde muhafazakâr dinî çevrelerin çektiği, meşruti idareyi ve bunun arkasındaki İttihat ve Terakki örgütlenmesini ve siyasasını devirmeyi amaçlayan "31 Mart Vakası"nın (miladi takvime göre 13 Nisan 1909) bastırılması için Mahmut Şevket Paşa komutasında Makedonya'dan, imparatorluğun başkenti İstanbul'a doğru yola çıkan Hareket Ordusu ile birlikte İstanbul'a gelir.⁷

Bundan sonra Ahmet Faik Bey'in polis okulu müdürlüğü serüveni başlar. 1909 yılında yeni teşekkül etmiş ve daha önce adı "Polis ve Jandarma Müfettiş-i Umumiliği" olan bu makama, Hareket Ordusu kumandanlarından Miralay-Albay-Galip Bey getirilmiştir. 22 Temmuz 1909 tarihinde çıkan bir kanunla bu makam doğrudan Dahiliye Nezareti'ne bağlı Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti adını alır. Dönemin

5 Bu konuyla ilgili detaylı iki araştırma için bkz. Şükrü Hanioglu, *Preparation for a Revolution: The Young Turks, 1902-1908* (Oxford: Oxford University Press, 2001) ve Naim Turfan, *Rise of the Young Turks: Politics, the Military and Ottoman Collapse* (Londra: I.B.Tauris, 2000) [*Ön Türklerin Yükselişi: Siyaset Askerler ve Osmanlı'nın Çöküşü*, Alfa Yayınları, İstanbul, 2013].

6 Binark, *Şakir Paşa Köşkü*, s. 37.

7 31 Mart Vakası'na ilişkin belli başlı çalışmalar için bkz. Erik Jan Zürcher, "The Ideas of April: A Fundamentalist Uprising in Istanbul in 1909," Cees van Dijk ve Alexander H. de Groot (der.), *State and Islam* (Leiden: CNWS, 1996), s. 64-76; David Farhi, "The Seriat as a Political Slogan - or the 'Incident of the 31st of Mart'", *Middle Eastern Studies*, cilt 7, no. 3, 1971, s. 275-299; Sina Akşin, *31 Mart Olayı* (Ankara: Sevinç Matbaası, 1970); Talat Fuat, *31 Mart İrtica* (İstanbul: Türk Matbaası, 1911); Cemal Kutay, *31 Mart İhtilalinde Abdülhamit* (İstanbul: Cemal Kutay Kitaplığı ve Tarih Sevenler Kulübü, 1977); Ecevit Güresin, *31 Mart İsyanı* (İstanbul: Habora Kitabevi, 1969); Mustafa Baydar, *31 Mart Vak'ası* (İstanbul: Amil Matbaası, 1955); Sadık Albayrak, *31 Mart Geric Bir Hareket mi?* (İstanbul: Bilim-Araştırma Yayınları, 1987); Süleyman Kani İrtem, *31 Mart İsyanı ve Hareket Ordusu: Abdülhamid'in Selanik Sürgünü* (İstanbul: Temel Yayınları, 2003); Mustafa Eski, *31 Mart Olayı'nın Kastamonu'daki Yankıları* (Ankara: Ayyıldız Matbaası A.Ş, 1991).

Dahiliye Nazırı Talat Paşa, Türk polisini Avrupa polisi ayarında görmeyi arzuluyordu. Bunun için ilk umumi müdür Galip Bey'in başkanlığında ve İstanbul polis mektebi müdürü yüzbaşı Ahmet Faik Bey'in de dahil olduğu bir heyeti Avrupa'ya tetkike gönderir.⁸ İlk polis okulu 1909 yılında Zaptiye Nezareti yerine Emniyet-i Umumiye Müdürlüğü'nün kurulmasından sonra ihdas olunmuştur. Yıldız Sarayı'nın eski mabeyn dairesinde faaliyete geçen bu okulun ilk müdürü Hareket Ordusu subaylarından Yüzbaşı Ahmet Faik Erner'dir.⁹ Hareket Ordusu ile İstanbul'a gelen Yüzbaşı Ahmet Faik, Ali Fethi Okyar'ın onayıyla, yeni açılacak polis okuluna müdür tayin edilir.¹⁰

Ahmet Faik, Talat Paşa'nın bir hayli güvendiği askeri memurlardan biridir ve kendisiyle yakın ilişki içerisinde. Cemiyet içinde Talat Paşa ve onun temsil ettiği varsayılan kanada oldukça yakındır.¹¹ Bu dönemde Dahiliye Nazırı Talat Paşa tarafından İttihatçılara muhalif olan Bağdat Valisi Nazım Paşa'yı (ki aynı Nazım Paşa harbiye nazırı olduğu sırada Ocak 1913'teki Bab-ı Ali baskınında öldürülmüştür) kontrol etmek ve gözetim altında tutmak maksadıyla Bağdat Jandarma Kumandanlığı'na tayin edilir. Bunu önceden haber alan Nazım Paşa, Ahmet Faik Bey'in yanına gönderilmesine şiddetle karşı çıkar. Talat Paşa'ya "Ahmed senin adamındır, yanından ayırmasan daha iyi olur"

8 Ihsan Birinci, "Emniyet Teşkilatımızın Tarihçesi", *Hayat Tarihi Mecmuası*, cilt 2, sayı 12, 1 Ocak 1966, s. 77-82.

9 Birinci, "İlk Polis Okulları", *Hayat Tarihi Mecmuası*, cilt 1, sayı 3, 1 Nisan 1966, s. 88; 87-90.

10 A.g.e., s. 88; Birinci, "Akan Kan Benimdir", *Hayat Tarihi Mecmuası*, cilt 2, sayı 7, 1 Ağustos 1966, s. 63; Binark, *Şakir Paşa Köşkü*, s. 39; BOA.DH.MKT 2827/50, 19 Mayıs 1325 (1 Haziran 1909).

11 Binark, *Şakir Paşa Köşkü*, s. 42. İttihat ve Terakki Cemiyeti içerisindeki farklı güç odaklarına ilişkin detaylı ve tartışmalı bir analiz için bkz. Talha Çiçek, *War and State Formation in Syria: Cemal Pasha's governorate during World War I, 1914-17* (Londra: Routledge, 2014), s. 16-24; 110-19.

der.¹² Bunun üzerine Ahmet Faik Bey 24 Şubat 1910 tarihinde, Talat Paşa'nın emriyle binbaşı rütbesiyle Basra Jandarma Kumandanlığı'na tayin edilir. Bir süre burada mutasarrıfa da vekâlet eder. O sırada Basra'da kolera salgını baş gösterir. Bu durum karşısında gerekli tedbirleri alır, karantina ilan ederek Basra kapılarını kapatır.¹³ Dışarıyla temas kesilince Basra'da yiyecek ve yakacak sıkıntısı hasıl olur. Halkın yakmaya mecbur olduğu öküz tezeği de pahalalanınca, Basra halkı Ahmet Faik Bey hakkında şu enteresan türküyü çığırır: "*Bissayetül Ahmediyе, Okka celle bir rubiyе!...*" [Ahmed'in sayesinde tezek 25 kuruşa çıktı].¹⁴ Kolera salgını önlenir, altı ay sonra da Nazım Paşa, Bağdat valiliğinden alınır ve yerine Cemal Paşa tayin edilir.¹⁵ Cemal Paşa'nın talebi üzerine Ahmet Faik Bağdat Jandarma Alay Kumandanlığı'na getirilir. 9 Ekim 1911 tarihinde de Bağdat polis müdürlüğüne tayin edilir.¹⁶

Ahmet Faik Bey Irak'taki görevi sırasında bir gece evine dönerken El-Aha'ül-Arabiyye (Arap kardeşler) cemiyetine mensup, Mecid Keenne adında bir şahıs tarafından suikasta uğrar ve çıkan kurşunlardan ikisi sağ bacağına isabet eder.¹⁷ Bağdat eşrafından olan suikastçı derhal yakalanarak hapse atılır. Olaydan haberdar olan Dahiliye Nazırı Talat Paşa Bağdat'ta idare-i örfiye ilan edip, suikastçının asılmasını emreder. Bu gelişme üzerine Ahmet Faik, Talat Paşa'ya başvurarak idare-i örfiye ilan edilmesi halinde, İngilizlerin sefarethanelerinin korunması bahanesiyle bir bölük asker ye-

12 Birinci, "Akan Kan Benimdir", s. 63.

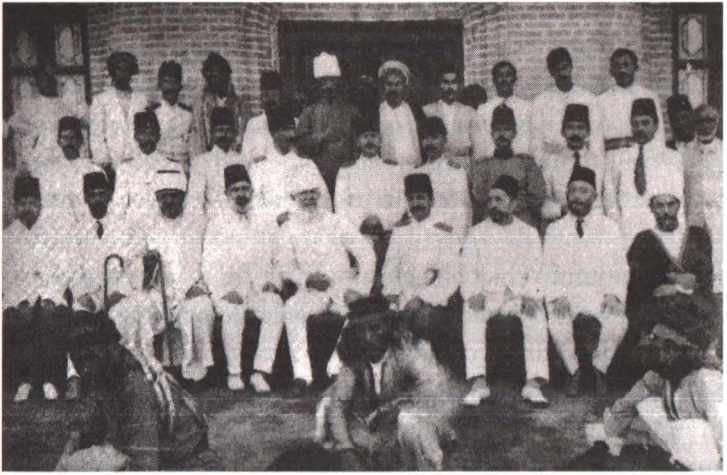
13 A.g.e., s. 63.

14 A.g.e., s. 63.

15 A.g.e., s. 63.

16 A.g.e., s. 64; Binark, *Şakir Paşa Köşkü*, s. 41.

17 Ahmet Faik Bey'in tek erkek evladı olan Erdem Erner anılarında babasının Bağdat'ta vali vekiliyken bir Arap suikastçıdan kalçasına yeddiği iki kurşunun kemigine yapışarak ömür boyu vücudunda kaldığını anlatır. Erdem Erner, *Davul Sesi: Dışişlerinde 44 Yıl* (Ankara: Bilgi Yayınevi, 1993), s. 113.

Bağdat'taki suikastten sonra Ahmet Bey (ön sırada, sağdan dördüncü) için kurban kesilirken.

rine bir alay getireceğini; Türklerin Bağdat'ı idare edemedikleri gibi bir izlenim yaratacaklarını belirtir. Ahmet Faik Bey'in kaygılarını yerinde bulan Talat idare-i örfi ilanı kararından vazgeçer. Ahmet'i İstanbul'a çağırır ve kendisini Vilayet Jandarma Komutanlığı'na tevdi eder.¹⁸ Ancak öncesinde 1913 yılı itibarıyla Dahiliye Nezareti'ne bağlı Kısm-i Siyasi Birinci Şube'de başkatip olarak çalışmaya başlar. Kısm-i Siyasi'nin üç şubesi bulunmaktaydı. I. Şube İstihbarat Şubesi'ydi. Bir diğer şube ise Ermeni meselesine bakıyordu. Türkiye'nin ilk sinemacılarından 1895 doğumlu Cemil Filmer 1984'te yayımlanan *Hatıralar* adlı kitabında, 18 yaşındayken (1913 yılında) ağabeyinin tanıdığı bir albay aracılığıyla Ahmet Bey'in himayesinde siyasi şubede nasıl çalışmaya başladığını şöyle anlatır:

Ben Talat Paşa'nın dosyalarına bakıyordum, görevim bu idi... Hemen dosyaları incelemeye başladım. Aslında beni

18 Birinci, "Akan Kan Benimdir", s. 64.

orada yetiştirmek istiyorlardı. Ben geçen süre içinde Kısm-i Siyasi'de çalışabilecek bir adam olacaktım. Teşkilatın kırk fedaisi vardı. Kışın sobanın başında toplanır, dışarıda gördükleri vazifeden dönünce tabancalarının namlu dumanını bize doğru üflerlerdi. Gözlerini budaktan sakınmaz, gizli işleri gören, muhalifleri temizleyen Rumeli'li korkunç adamlardı...Ben dosyaları tetkik ettikçe hayretten hayrete düşüyordum. Yakından tanıdığım Rum terzim, ayakkabıcım hep casus çıkıyordu. Dairedeki görevliler bu casusları takip ile vazifelidiler. Bazıları boyacı, hoca, bazıları külhanbeyi kıyafetinde işe çıkarlardı. Bana orada bir oda vermişlerdi, orada yatıp kalkmaya başladım. Haftada bir eve giderdim. İçinde bulunduğum teşkilat önemli bir teşkilattı, ben de gençtim. Bu casusluk ve karşı casusluk vazifeleri beni sarmıştı. Ahmet Bey benimle ilgileniyor, beni yetiştiriyordu. Altı ay sonra bana kimlik kartı verdiler. Artık Kısm-i Siyasi'nin bir elemanı olmuştum. Kimliğimde askerin, polisin her türlü görevlinin bize yardımcı olmak mecburiyetinde oldukları kayıtlı idi.¹⁹

Kuvvetle muhtemeldir ki Cemil Filmer'in bahsettiği 40 fedaisi olan birim *Teşkilât-ı Mahsusa* birlikleridir. Ahmet Faik Bey işte Talat Paşa'ya bağlı bu şubede mesai harcamış ve büyük ölçüde Ermeni meselesine ilişkin Ermenileri devletin bekası için tehdit edici bir unsur olarak gören devlet merkezli bakışı bu kurumda edinmiş ve daha sonraki memuriyet hayatında da bu görüşe bağlı kalmıştır. Balkanlar'da görev almış; 1912-13'te Osmanlı'nın bu coğrafyadaki yıkımına ve muazzam yenilgisine yakından tanık olmuş ve bu durum kendisinde derin izler bırakmıştır: "Balkanlar'da görev aldığım dönemde çok köy gördüm. Türk köyleri, Yunan köyle-

19 Cemil Filmer, *Hatıralar: Türk Sinemasında 65 Yıl* (İstanbul: Emek Matbaacılık, 1984), s. 35. Bu önemli kaynağa dikkatimi çektiği için Hilmar Kaiser'e teşekkür borçluyum.

ri. Yunan köyleri o kadar çoktu ki, oraları bir gün kaybedeceğimizi biliyordum.”²⁰

18 Ekim 1914 tarihinde Bağdat vali yardımcılığına tayin edilir.²¹ Birinci Cihan Harbi sırasında komutasındaki alay takviye edilerek Seyyar Jandarma Fırkası altında, İstanbul Boğazı'nın karadan muhafazasına memur edilir. Aynı zamanda 13'üncü Kolordu Komutanlığı da onun uhdesindedir. Irak cephesi komutanı ve Teşkilat-ı Mahsusa Reisi Süleyman Askeri Bey, Şuveybe muharebesinde mağlup olup intihar edince Ahmet Faik, Irak Ordusu Komutanı olur. Komutanlığı sırasındaki ilginç olaylardan biri, harp devam ederken Harbiye Nazırı ve Erkan-ı Harbiye Reisi Enver Paşa ile yaşadığı ihtilafı ki bu ihtilaf onun görevinden azliyle neticelenmiştir. Irak Ordusu komutanı unvanıyla ilk iş olarak orduyu Fırat Nehri ile İran hududundaki Şuveybe'den geri çeker; bu hususta kendisine yardımlarda bulunan Şemmer aşireti reisi Hümejde Bey, Anaze Şeyhu'l-Meşayihi Fet-hülgazvan, Saduni Şeyhi Uceymi Paşa Essadun'un yaptırmış olduğu sallarla, orduyu bütün ağırlıklarıyla beraber nehir-den öteki tarafa geçirir.²² Fakat bu hareketi Enver Paşa'nın hoşuna gitmez; Ahmet Faik Bey'e bir Kürt beyliği olan Loristan dahiline bir fırka sokup, sınır boyunca Şeddülarab'a kadar gitmesi talimatını verir. Enver Paşa, stratejik olarak bu hareketi doğru bulmayan ve talimatına uymayan Ahmet'i görevinden azleder ve onun yerine Nureddin Paşa'yı gönderir. İstanbul'a celb edilen Ahmet Faik Bey, Bekirağa bölüğüne hapsedilir. Divan-i Harp Reisi Remzi Paşa'nın idaresindeki duruşmalarda idamı talep edilir.²³

20 Binark, *Şakir Paşa Köşkü*, s. 38.

21 A.g.e., s. 42; FO 371/6500, "Ahmet Bey", Malta no. 2724, 02/06/1919, Native of Bursa, Appointments; ayrıca bkz. *British Foreign Office Dossiers on Turkish War Criminals*, s. 108.

22 Birinci, "Akan Kan Benimdir", s. 64.

23 A.g.e., s. 64.

Ahmet Faik Erner bir mülakatında tam o sırada Enver Paşa'ya Alman General Hindenburg imzasıyla şöyle bir mesaj geldiğini iddia eder: "İngilizler nehre harp gambotları soktular. Ordunuzu geri çekmiş olduğunuzu haber aldım. Aksi halde kuşatılacaksınız. Yerinde karar veren kumandanınızı taltif ediniz..." Ahmet Faik Bey, bunun üzerine Enver Paşa'nın emriyle, üç aydan beri kapatılmakta olduğu Bekiraga'dan alınıp paşanın huzuruna çıkartılır. Ahmet Faik Bey, Enver Paşa'nın kendisine "Ahmed sen haklı, ben haksız mıyım!.." dediğini ifade eder.²⁴ Kendisinin tabiriyle geç de olsa hatasını kabul eden Enver Paşa, onu Şam Ordusu Erkanı Harp Harekat Şubesi Müdürlüğü'ne göndermek niyetindedir. Ancak Talat Paşa kendisine yakınlığıyla bilinen Ahmet Faik'i bırakmaz: "Hayır olmaz... Sen evvelemirde jandarmasın, yani bana bağlısın. Enver sana karışamaz!..." diye itiraz eder.²⁵ Akabinde, kendisini Antep mutasarrıflığına tayin eder ve bunun üzerine Ahmet Faik, 31 Temmuz 1915 tarihinde Antep'e doğru hareket eder ve Ağustos'ta Antep'te görevine fiilen başlar. Bu sırada Antep'te Ermeni tehciri çoktan başlamıştır.

Tam da bu noktada Enver Paşa'ya karşı mesafeli duruşuyla bilinen Ahmet Faik Bey'in Enver ve Talat ile ilgili bir diğer anekdotundan bahsetmek gerekir. *Hayat Tarihi Mecmuası*'ndan İhsan Birinci'ye verdiği mülakatında bir gün Emniyet Müdürü makamındayken Talat Paşa'nın kendisini aradığını ve Babıali'ye çağırdığını ve kendisini görünce yüksek sesle: "Şu Enver delinin biri! Başkumandanlık yetmiyormuş gibi, şimdi de benden sadareti alacak ve aklınca diktaya gidecek!.. Sana mühim bir vazife veriyorum. Enver'in her hareketini takip edip, bana bildireceksin" dediğini ifade eder.²⁶ Ahmet Fa-

24 A.g.e., s. 64.

25 A.g.e., s. 65.

26 A.g.e., s. 66.

"AKAN KAN BENİMDİR."

İlk Emniyet Genel Müdürü Ahmed Erner

RÖPORTAJ: İHSAN BİRİNCİ

TÜRKİYE'NİN ilk Emniyet Umum Müdürü Ahmed Erner'i, Kadıköy'deki evinde ziyaret ettim. Ahmed Bey, beni eski eserlerle süslenmiş, geniş salonlarında kabul etti.

Şimdi ömrünün 87. yılını idrak etmiş bir tarih hazinesi ile karşı karşıya bulunuyordum. Kendisini yoracağımdan endişe ederek, hemen esasa geçtim. O da geçmiş günlerinin heyecanı içinde anlatmaya başladı.

— 1879 yılında Bursa'da doğdum. Harbiye'den sınıf arkadaşım Atatürk ile beraber mezun olmuştuk. Sonraları Yanya'da 21'inci Alay 2'nci tabur kumandanı ve kili iken, teşkil edilen Hareket Ordusu ile İstanbul'a geldim. O zamanlar erkânıharf yüzbaşısıydım. 1909'da yeni bir şekil almış olan emniyet teşkilatında, ilk defa açılan Yıldız polis okulunun müdürlüğüne, Ali Fethi (Okyar) Bey'in tasvibiyle getirilmiştim.

— O sıralarda Bağdad'a gitmişsiniz galiba?...

— Evet, İtihatçılar, taraftarı olmayanları daima göz altında tutardı. Gittiğim zaman Bağdad valisi Nâzım Paşa (1) idi. Hükümet merkezinden hayli uzakta vazife görmekle olan Paşa'nın tutumunu kon-

trol maksadıyla Dahiliye Nazırı Talât Bey, beni Bağdad jandarma kumandanlığına tayin ettirdi.

Bunu evvelden haber alan Nâzım Paşa, benim oraya gitmemi şiddetle reddetti:

— Ahmed senin adamındır, yanından ayırmasan daha iyi olur! diyordu.

Bunun üzerine 24 şubat 1910 tarihinde, binbaşı rütbesiyle Basra'da, İmar'a jandarma kumandanlığına gönderildim. Bir ara mutasarrıf'a da vekâlet ettim. O sıralarda Basra'da kolera çıkmıştı. Tedbirler meyanında beldeye karantina ilân ederek, Basra kapılarını kapadım.

Hariçe temas kesilince, yiyecek ve yakacak sıkıntısı başgöstermişti. Halkın yakmaya mecbur olduğu öküz tezeği de pahalılandığı, Basra halkı benim hakkımda şu enteresan türküyü çıkardı:

«Bissâyetül Ahmedîye,
Okka celle bir rubîyel... (2)»

Kolera salgını önlenmişti. Altı ay sonra da Nâzım Paşa, Bağdad valiliğinden alınmış, yerine Büyük Cemal Paşa gönderilmişti. Ben de yeni valinin talebiyle,

(1) Bâbülî baskınında öldürülen Harbiye Nazırı.

(2) Ahmed'in sayesinde tezekk 25 kuruşın çıktı.

ik, Talat ve Enver Paşaların öteden beri birbirleriyle anlaşamadığına vakıf olduğunu vurgular. Talat Paşa ile görüşmesi bittikten sonra makamına döner ve hemen başkomiser Hasan Tahsin'i bu işle görevlendirir. Hasan Tahsin o günden itibaren, Enver Paşa'nın Kuruçeşme'deki yalısında, Ahmet Faik Bey'in tavsiyesiyle hizmetçi olarak çalışmaya başlar. Binaya giren çıkanları tespit eder ve bilhassa Enver ile temas edenleri, günü gününe Ahmet Faik Bey'e rapor eder.

Ahmet Faik Bey o sıralarda mühim bir olaydan bahseder. Her nasılsa yalıya girebilen kimliği meçhul bir şahıs, salonunda karşılaştığı Enver Paşa'ya ansızın silahını doğrultur. Tam ateş edeceği esnada, hizmetçi kılığındaki Hasan Tahsin, saldırganın üzerine atılarak, elinden tabancasını alıp onu yere devirmeyi başarır. Sonradan adının Mustafa olduğu anlaşılan bu kişi İngilizlerin talimatıyla Kıbrıs'tan Enver Paşa'yı öldürmesi için gönderilmiştir. Suikastı önleyen hizmetçiye tavsiye eden Ahmet Faik olduğundan, kendisinin anlatımıyla Enver Paşa ona doğru adeta koşarcasına yaklaşır ve kendisini kucaklar: "Sana çok teşekkür ederim, Burada Mümtaz ve Kazım (Binbaşı Mümtaz ve Emekli Orgeneral Kazım Orbay) gibi muhafızlarım dururken, gönderdiğin hizmetçi hayatımı kurtardı."²⁷ Ahmet Faik Bey o kargaşanın içinde bu iltifatın hemen akabinde Hasan Tahsin'in ileri atılıp "Paşam, ben hizmetçi değil, bir Serkomserim!..." dediğini aktarır.²⁸ Esasında Ahmet Bey'in 1966 yılında anlattığı bu hikâye bize İttihat ve Terakki Cemiyeti içinde bir Enver-Talat çekişmesi olduğuna veya cemiyet içinde birbirleriyle iktidar mücadelesi veren iki kanadın varlığına delalet eder.

27 A.g.e., s. 66. Enver Paşa'nın yaveri ve yakın koruması olan Mümtaz Bey, aynı zamanda Kuşçubaşı Eşref ile birlikte Teşkilat-ı Mahsusa'nın en gedikli ve güvenilir elemanlarından; 1911'deki Trablusgarb harbinden ölümüne kadar Enver Paşa'nın yanından ayrılmamıştır. Fortna, *The Circassian: A Life of Esref Bey, Late Ottoman Insurgent and Special Agent*.

28 A.g.e., s. 66.

Ahmet Faik Bey'in, Ali Cenani ile birlikte Antep Ermenilerinin tehcir edilmesi, mal ve mülklerinin tasfiyesi sürecinde büyük rol oynadığı ve bu zenginlikten faydalanmak suretiyle kendisine bir servet edindiği iddia edilir.²⁹ Tehcir sırasında Antepli Ermenilere yönelik sert ve radikal politika ve kararları ile bilinen Ahmet Faik, cemiyet içinde oldukça yakın olduğu Talat Paşa tarafından özel olarak seçilir ve tehciri gerçekleştirmek üzere Antep'e gönderilir. Talat Paşa'nın yüzünü kara çıkarmayarak görevini "başarıyla" ifa eder. Ahmet Faik Bey'e göre Ermeni tehciri Ermenilerin milliyetçi ideallerini takip etmesi ve bu minvalde onların etkisiz hale getirilmesi amacıyla uygulanmaktadır. Antep mutasarrıfı olduğu dönemde bunu bizatihi kendisi kuvveden fiile çıkarır. 8 Eylül 1915'de dönemin Halep Valisi Bekir Sami Bey'e gönderdiği şifreli telgrafında Antep'in, Ermenilerin "Küçük Ermenistan ya da Kilikya" olarak adlandırdığı hareketin merkezi olduğunu; böyle önemli bir merkezde 20.000 Ermeni'nin toplu olarak mukim olmasının ciddi bir tehdit olarak değerlendirilmesi gerektiğini belirtir.³⁰ Onun nezdinde Antep'te kalan Ermeni cemaati bir tehlike arz etmekte ve dolaşısıyla vakit kaybetmeden tehcir edilmeleri gerekmektedir. Bu sayede bu topluluğun bağımsız bir Ermenistan hükümeti kurmak adına savunduğu milliyetçi ideallerin bertaraf edileceğine inanmaktadır.

Ahmet Faik Bey'in Halep valisine gönderdiği telgrafındaki görüşleri esas itibarıyla Talat Paşa'nın Ermenilere yönelik genel politikasıyla koşuttur. Dahiliye Nazırı ve İttihat ve Terakki Cemiyeti Merkez-i Umumi üyesi Talat, 26 Mayıs 1915'te kabineye sunduğu raporunda ve ilaveten 29 Ağus-

29 BNU/Fonds A. Andonian, P.J. 1/3, file 4, Aintab, "The deportation of Armenians in Aintab", s. 9.

30 BOA.DH.ŞFR 488/33, Halep Valisi Bekir Sami Bey'den Dahiliye Nezareti'ne gönderilen şifreli telgraf, 8 Eylül 1915.

tos'ta bütün vilayetlere gönderdiği telgrafında, Ermenileri tehcir kararının, onların Osmanlı devleti için bir daha hiçbir biçimde problem teşkil etmeyecek bir sayısal düzeye indirmek saikiyle alındığını açık bir biçimde belirtir.³¹ Talat Paşa ve İttihat ve Terakki nezdinde Ermeni sorununa getirilen kesin çözüm budur. Bu minvalde Talat, Antep Ermenilerinin tehcirine ilişkin Ahmet Faik'in yaptığı değerlendirmeyi doğru ve haklı bulur. Bununla ilgili olarak Halep vilayetini 9 Eylül 1915 tarihinde gönderdiği telgrafla bilgilendirir ve Antep Ermenilerinin tehcirinin elzem olduğunun altını çizer.³² İlaveten, Talat Paşa şehirdeki "muzır" Katolik ve Protestanların da tehcir edilmeleri talimatını verir.³³ Bu talimat doğrultusunda, Ahmet Faik Bey 1915 sonu ve 1916'nın başında Antep'teki Katolik ve Protestan Ermenileri tehcir etmekten imtina etmez. Protestan Ermenilerce basılan *Ruhcular* ve *Yeni Ömür* gazetelerini bahane ederek, Protestanlara ait evlere baskınlar düzenler ve çok sayıda kişiyi tutuklattırır.³⁴ Bütün bu süreç Antepli Protestan Ermenilerin tehcir edilmeyeceklerine dair inancını zayıflatır zira olan bitenler 1915 Nisanı'ndaki ev baskınlarına ve tutuklamalara benzemektedir. Ahmet Bey'e göre "eğer bir Ermeni suçluysa bütün Ermeni-

31 BOA.DH.ŞFR 55/292, Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti'nden Hüdavendigar (Bursa), Ankara, Konya, İzmit, Adana, Maraş, Urfa, Halep, (Der) Zor, Sivas, Kütahya, Karesi (Balıkesir), Niğde, Mamûretül-Aziz, Diyarbakir, Karahisar-ı Sahib (Afyon Karahisar), Erzurum ve Kayseri vilayetlerine gönderilen şifreli telgraf, 29 Ağustos 1915. İlgili telgrafında Talat Paşa mealen şunları ifade eder: "Ermenileri mukim oldukları bölgelerden sürerek tayin edilmiş bölgelere nakletmekle hükûmetin umut ettiği gaye bu cemaatin artık hükûmete karşı herhangi bir eyleme kalkışmamasını garanti altına almak ve bağımsız bir Ermenistan kurmak için güttükleri milliyetçi idealleri bertaraf etmektir." Aynı telgraf için ayrıca bkz. Akçam, *The Young Turks' Crime Against Humanity: The Armenian Genocide and Ethnic Cleansing in the Ottoman Empire*, s. 134-35.

32 BOA.DH.ŞFR 55-A/174, 9 Eylül 1915.

33 A.g.e.

34 Güleseryan, "Dasn yev Meg Yegheragan Dariner Antebi Mech 1908-1919", s. 1028; Balabanyan, *Gyankis Dak u Bağ Oreri: Ayntab, Kesap, Halep*, s. 66.

ler suçludur.”³⁵ Bu şiarla Der Zor’a ikinci dalga tehcir operasyonları düzenler.³⁶

Ahmet Faik Erner’e ilişkin dikkat çekilmesi gereken önemli noktalardan bir tanesi Antep’teki mutasarrıflığı sırasında tehcir yönü ve hattının Halep-Hama-Havran’dan, Meskene-Der Zor’a kaydırılması; tehcirlerin derinliğinin ve ağırlığının şiddetli bir biçimde yoğunlaşmasıdır.³⁷ Mutasarrıf olduğu dönemde Antep’te yaptığı ilk icraatlardan bir tanesi 1915 Ekim ortasında 16 ve 20 yaş arasındaki Ermeni erkekleri askerliğe çağırması ve onları Rajo’da bulunan Bağdat demiryolları inşaat alanındaki amele taburlarında çalıştırmasıdır.³⁸ Ermenilerin Antep’ten sürülmesi hususunda bir hayli kararlı olan Ahmet Faik, bu uğurda kendi çıkarları için birtakım Ermenileri koruyan yerel Müslüman elitlerle bile karşı karşıya gelmekten çekinmez. Öyle ki 19 Ekim 1915 tarihinde Emniyet-i Umumi Müdürü İsmail Canbolat Bey’e gönderdiği şifreli telgrafında Antepli bazı Ermenilerin Tel Hâlid isminde bir çiftlikte saklandıkları ve çiftlik sahibinin bu kişileri kendi çıkarı için burada muhafaza ettiğini bildirir.³⁹ Antep’te neredeyse tek bir Ermeninin bile kalmasını istemeyen mutasarrıf Ahmet, söz konusu Ermenileri “koruyan”ları ortaya çıkarmak için büyük çaba sarf eder. İki gün sonra, İsmail Canbolat’a bir şifreli telgraf daha yollar. Bu telgrafında söz konusu çiftlikte saklanan kişilerin kim oldu-

35 BNU/Fonds A. Andonian, P.J. 1/3, file 4, Aintab, “The deportation of Armenians in Aintab,” s. 5.

36 Khaçaduryan, *Efronia: An Armenian Love Story*, s. 131; BNU/Fonds A. Andonian, P.J. 1/3, file 4, Aintab, “The Deportation of Armenians in Aintab,” s. 9.

37 Boğaryan, *Orakrutun Darakiri Gyankis*, s. 125.

38 Güleseryan, “Dasn yev Meg Yegheragan Dariner Antebi Mech 1908-1919”, s. 1028. Birinci Dünya Savaşı’nda Osmanlı ordusundaki amele taburları üzerine kapsamlı bir çalışma için bkz. Mehmet Beşikçi, *The Ottoman Mobilization of Manpower in the First World War* (Leiden, Boston: Brill, 2012) [*Birinci Dünya Savaşı’nda Osmanlı Seferberliği*, İstanbul: İş Bankası Yayınları, 2015].

39 BOA.DHEUM.KLH 5/48, 19 Ekim 1915.

ğunu öğrendiğini bildirir. Bu kişiler Antep'teki Ermeni cemaatinin en varlıklı ailelerinden Bedros Aşçıyan ve Sarkis Kıracıyan'dır. Ahmet Faik bu kişilerin Antep'in en büyük ve verimli köyü olan Orul'un yarısına sahip olduklarını; orada bulunan köylülerden duyduğu kadarıyla Dahiliye Nezareti'nin bizzat kendisinin Halep valisine verdiği talimat doğrultusunda Aşçıyan ve Kıracıyan'ın Halep'te kalmasının sağlandığını belirtir.⁴⁰

İlaveten, yaptığı tafsilatlı tahkikatlar neticesinde bu iki "zararlı komitacının" Ali Cenani tarafından korunduğunu tespit eder. Halep valiliği aracılığıyla Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti'nden Aşçıyan ve Kıracıyan'a uygulanan "istisnai statü"nün kaldırılmasını talep eder, zira bu durumun Müslüman ahaliyi olumsuz etkileyeceğini ve onları umutsuzluğa gark edeceğini ifade eder.⁴¹ Yukarıdaki yazışmalar aslında son derece ilginç bir noktayı gözler önüne sermektedir. Ermenilerin tehciri ve imhasında; mal, mülk ve zenginliklerinin el değiştirmesi ve tasfiyesi sürecinde başat ve aktif rol oynayan iki büyük fail Ahmet Faik Bey ve Ali Cenani arasında açıkça bir çatışma yaşanmıştır. Bu çatışma öyle bir noktaya varmıştır ki Ahmet Faik merkezî hükümete Cenani hakkında resmî bir şikâyet dilekçesi göndermiş ve onun söz konusu bu iki Ermeniye kendi çiftliğinde muhafaza ettiğini ifade etmiştir. Aslında bu çatışma iki farklı fail tipolojisiyle karşı karşıya olduğumuzu ortaya koyar. Bir tarafta Ahmet Faik Bey gibi Ermenileri devletin varlığına ve bütünlüğüne tamamen tehdit olarak gören ideolojik yönelimli bir fail; diğer tarafta ise Ermenilerin tehcirinden ve imhasından kendisine çıkar sağlamak motivasyonu ile hareket eden pragmatik ve oportünist eğilimleri baskın bir başka fail Ali Cenani örneği vardır. Ali Cenani Bey bu pragmatizmi öyle bir noktaya var-

40 BOA.DH.EUM.KLH 5/48, 21 Ekim 1915.

41 A.g.e.

dırır ki son tahlilde iki büyük ve zengin Ermeni'yi büyük ölçüde kendi ekonomik çıkarları uğruna korumaya bile çalışmıştır. Bu durum bize soykırım veya kitlesel katliamlarda failliğin ne derece çeşitli ve değişken tavır, tutum ve durumlara tekabül edebileceğini ortaya koyar.⁴²

Ahmet Faik Bey, 1891-1895 yılları arasında Sultan II. Abdülhamid'in vezir-i azamlığını yapan Kabağağlızâde Mehmed Şakir Paşa'nın (1855-1914) kızı Ayşe Hanım ile evlenir. O sıralarda –1914'te– İstanbul Jandarma Alay Komutanı olan Ahmet Faik, Ayşe Hanım'a talip olunca önce reddedilir. Fakat Cemal Paşa'nın aracı olması sonucunda Kabağağlızâde bu evliliğe onay verir.⁴³ Ayşe Hanım ve Ahmet Faik'in evliliklerinden bir kız ve bir erkek çocuğu dünyaya gelir: Nermidil Erner (Binark) ve Erdem Erner. Nermidil Erner, babası ve ailesine ilişkin kaleme aldığı anılarında Antep'ten Ermenilerin içler acısı koşullarda nasıl tehcir edildiklerini annesi Ayşe Hanım'dan dinlediğini vurgular. Ancak bu tehcirlerden sorumlu olan kişi bizzat babasıdır. 1915 yazında kocası Ahmet Bey'i ziyaret etmek için İstanbul'dan Antep'e doğru yola çıkan Ayşe Hanım, yol boyunca tehcir edilen Ermenilerin korkunç durumuna şahadet etmiştir. Gördüğü manzarayı yıllar sonra kızı Nermidil'e şu şekilde aktarır:

Atlı arabayla Gavur Dağları'nı geçiyorduk. Bir taraf dağ, bir taraf uçurumdu. Yollarda insanlar göç ediyordu. Bir sürü ihtiyar, çocuklar, kadınlar buz gibi havada yürüyordu. Ba-

42 Örneğin, aynı durum Cemal Paşa için de geçerlidir. Emre Can Dağlıoğlu ile birlikte hazırladığımız yine İletişim Yayınları'ndan yakın zamanda çıkacak *1915 Ermeni Soykırımı ve Arapların Rolü/Sorumluluğu* başlıklı derlemede bir soykırım faili olarak Cemal Paşa'nın eylemlerini Ermenice birincil ve ikincil kaynaklar ekseninde analiz etmeye çalıştım. Bkz. Kurt, "Bir Fail, Bir Kurtarıcı ve Bir Muamma: Cemal Paşa, Araplar ve Ermeniler", Kurt & Emre Can Dağlıoğlu (der.), *1915 Ermeni Soykırımı ve Arapların Rolü/Sorumluluğu* (İstanbul: İletişim Yayınları, 2018).

43 Binark, *Şakir Paşa Köşkü*, s. 29-30.

zılarının yüzü gözükmeyecek kadar sinekle kaplıydı. Yüzleri sinekle kaplı olanlar birkaç adım atıp düşüp ölüyorlardı. Pek çok kişi arabama binmek için yalvarıyordu. Bir kadın, 'Kulun kölen olayım, bilmem... yiyeyim beni al,' diye arabama saldırdı. İnsanlar yürüyerek ölüyorlardı. Gece çadırlarından çocukların 'mayrik'⁴⁴ diye ağlayan sesleri duyuluyordu. Manzara feciydi. Ermeni göçünün tam ortasına düşmüştük.⁴⁵

Antep'te görev süresi dolan Ahmet Faik Bey, 23 Mart 1916'da şehri terk eder. Mayıs 1916'da Bedri Bey'in yerine İstanbul Emniyet-i Umumiye müdürü olarak tayin edilir.⁴⁶ Aslında bu göreve tayini Talat Paşa tarafından, Antep'te Ermenilerin tehciri ve katliamların organize edilmesinde göstermiş olduğu üstün "başarı" ve çabalarının karşılığında kendisine verilmiş bir ödüldür. Sivas valisi olarak tayini çıkana kadar bu görevde kalır.⁴⁷ Ahmet Bey'in emniyet müdürü olduğu dönemde başından geçen bir olaydan özellikle bahsetmek gerekir. Eşi Ayşe Hanım'ın kız kardeşi Aliye Hanım âşık olduğu keman hocasını başka bir kadınla görmüş ve bu kadını silahla vurup kaçırmıştır. Karacaahmet mezarlığında yakalanıp Emniyet'e getirilen Aliye Hanım'ın, Ahmet Faik Bey'in baldızı olduğu anlaşılır. Bunun üzerine durumdan haberdar edilen Ahmet Faik baldızının hapse girmeme-

44 Mayrik, Ermenice "anneciğim" anlamına gelmektedir.

45 Binark, *Şakir Paşa Köşkü*, s. 45.

46 BOA.DH.ŞFR 520/18, 17 Mayıs 1916; Naim Bey'e ait olduğu iddia edilen hatıratı Ahmet Bey'in 14 Mayıs 1916'da İstanbul Emniyet Müdürlüğü'ne tayin edildiği belirtilir. Bkz. FO 371/6500, "Ahmet Bey", Malta no. 2724, 02/06/1919, Native of Bursa, Appointments; *British Foreign Office Dossiers on Turkish War Criminals*, s. 110. Esasında İstanbul'a tayin edilmeden önce Ahmet Bey, Suriye vilayeti vali yardımcılığı için Talat Paşa tarafından Cemal Paşa'ya önerilir. Ancak Cemal Paşa bu öneriye sıcak bakmamıştır; bkz. BOA.DH.ŞFR 62/190 ve 62/194, 1 Nisan 1916; Binark, *Şakir Paşa Köşkü*, s. 47.

47 Binark, *Şakir Paşa Köşkü*, s. 46-47; FO 371/6500, "Ahmet Bey", Malta no. 2724, 02/06/1919, Native of Bursa, Appointments; *British Foreign Office Dossiers on Turkish War Criminals*, s. 108.

si için olayın üstünü kapatır ve görevini kötüye kullanarak baldızının serbest bırakılmasını sağlar. İşin ilginç tarafı, vurulan kadının tanınmış bir Ermeni aileye mensup olmasıdır:

... Sabah işine giden babama, komiser, 'Dün gece bir kadın vurulmuş efendim, vuran kadın isminizi vermiş,' diye olayı haber vermiş. Babam hayretle, 'Anlamadım,' demiş. 'Baldınız Aliye Hanım... birini vurmuş.' Babam ilk şoku atlattıncaya, belki de hayatında ilk defa olarak vazifesiyle ters düşen bir iş yapmış, Aliye'nin vurdum'lu, kırdım'lı itirafını yırttırıp başka bir ifade yazdırmış. Vurulan hanım, saygın bir Ermeni ailesindenmiş, skandal çıkmasını diye şikayetçi olmuşlar ve olay kapatılmış.⁴⁸

Emniyet-i Umumiye Müdürü olarak İstanbul Ermeni Patrikhanesi'nin ruhani lideri Patrik Zaven Der Yeğyayan'a görevinin sona erdiğini bizzat kendisi bildirmiştir. Ağustos 1916'da Ermeni tehciri tüm şiddetiyle devam ederken İttihat ve Terakki hükümeti Akhtamar ve Sis Katolikosluklarının birleştirilmesi ve böylece İstanbul ve Kudüs Ermeni Patrikliklerinin de bunlara dahil edilmesi kararını alır. Buna göre diğerleriyle birlikte İstanbul ve Kudüs'teki Patrikhaneler, Kilikya Katolikosluğu'na bağlanır. Katolikos'un (Kilikya Katolikosu Sahag'ın) ise Kudüs'te ikamet etmesi talimatı verilir. Bu durumda İstanbul Ermeni Patrikhanesi'nin kapanması, Patrikhane'nin lideri Patrik Zaven Der Yeğyayan'ın istifası ve İstanbul'dan ayrılarak Kudüs'e yerleşmesi talimatı 10-11 Ağustos 1916'da Ahmet Faik Bey tarafından Patrik Zaven'e iletilir.⁴⁹ Ancak Patrik bir süre büyüdüğü Bağdat'ta kalmak ister. İstanbul'dan Bağdat'a varana kadarki bütün yolculu-

48 A.g.e., s. 49. Burada bahsi geçen Aliye Hanım, Türkiye'nin ilk kadın ressamlarından Aliye Berger'dir. Berger, Halilkarnas Balıkçı olarak bilinen Cevat Şakir Kabaağaçlı'nın da kız kardeşidir.

49 Zaven Der Yeğyayan, *My Patriarchal Memoirs*, Ermeniceden tercüme eden: Ared Mısırlıyan (Barrington: Mayreni Publishing, 2002), s. 121-22.

gunda güvenliğinin azami dikkat ve özenle sağlanacağına dair Ahmet Faik tarafından kendisine garanti verilir.⁵⁰ Öyle ki Ahmet Bey iyi niyet göstergesi olarak Patrik Zaven'in erkek kardeşinin de kendisine eşlik etmesine izin verir.

Emniyet-i Umumiye Müdürlüğü'nde iki yıl kaldıktan sonra 4 Mart 1918'de Sivas valiliğine atanır. Bu görevinden sağlık durumunu gerekçe göstererek 15 Ağustos 1918 tarihinde ayrılır ve böylece devlet memuriyeti sona erer. Aslında devlet memuriyetinden harp nihayete ermeden kendi isteğiyle ayrılmıştır. Kuvvetle muhtemeldir ki memuriyeti bırakmak istemesinin altında yatan en önemli nedenlerden bir tanesi savaşın sonunda yargılanma korkusudur. Zira daha savaş devam ederken İngiltere, Fransa ve Rusya'dan müteşekkil Müttefik Güçler 24 Mayıs 1915'te yayınladıkları ortak deklarasyonda Osmanlı vatandaşı Hristiyanlara (Ermeniler başta olmak üzere) yönelik insanlığa karşı suç teşkil eden uygulamalardan İttihat ve Terakki hükümeti kabinesinde yer alanların ve sivil ve askerî bürokratların bireysel olarak sorumlu tutulacakları ve yargılanacakları ilan edilmiştir.⁵¹

Nitekim Ahmet Faik Bey, Mondros Mütarekesi'nin imzalanmasıyla birlikte İttihat ve Terakki Fırkası'nın 5 Kasım 1918'de kapanması ve liderlerinin yurtdışına kaçmasından sonra Şubat 1919'da İstanbul'daki Tevfik Paşa hükümeti tarafından tutuklanıp Bekirağa Bölüğü'nde hapsedilir.⁵² İttihat ve Terakki'nin ileri gelen devlet adamları ve liderleri de birer birer Bekirağa Bölüğü'ne kapatılmaktadır. Dört ay kadar Bekirağa'da tutuklu bulunan Ahmet Faik'i kimlerin ziyaret ettiği, Ağustos 1918'de biten Sivas valiliğinden sonra

50 A.g.e., s. 129.

51 Dadrian, *History of the Armenian Genocide: Ethnic Conflict from the Balkans and Anatolia to the Caucasus* (Providence, Oxford: Berghahn Books, 2004), s. 239; Bloxham, *The Great Game of Genocide: Imperialism, Nationalism, and the Destruction of the Ottoman Armenians*, s. 85, 136-37.

52 Şimşir, *Malta Sürgünleri*, s. 58.

İstanbul'a dönüp ne yaptığı ile ilgili en azından şu ana kadar elimizde herhangi bir bilgi bulunmamaktadır. Örneğin kendisi gibi sadık birer İttihatçı olan ve Talat Paşa'ya yakınlığı ile bilinen Kara Kemal (Mayıs 1919'da Malta'ya sürgün edilmiştir) ve Kara Vasıf Bey'in (kendisi 16 Mart 1920'de İstanbul'un İngilizlerce işgal edilip meclisin kapatılmasından hemen sonra Malta'ya sürgün edilmiştir)⁵³ mütareke sonrası İstanbul'da saklanan İttihatçılar ve Teşkilat-ı Mahsusa üyeleri ile birlikte gizlice kurduğu ilk direniş örgütü olan Karakol Cemiyeti ile ilişkisi olup olmadığına dair bir bilgiye de sahip değiliz.⁵⁴ Antep'in Aralık 1918'de İngilizlerce işgal edilmesinden hemen sonra İngiliz askerî kumandanlığının ilk iş olarak burada Ermenilerin tehciri, imhası ve mal ve mülklerinin talanına karışanları yakalayıp tutuklaması sürecini düşündüğümüzde Ahmet Faik'in Ali Cenani ile birlikte İngiliz kuvvetleri tarafından aranan faillerin başında geldiği açık ve nettir. Öyle ki Ahmet Faik Bey Antep'in İngiliz işgalinden iki ay kadar sonra İstanbul'da yakalanmıştır.

Bekirağa bölüğünde dört ay kadar tutulduktan sonra 2 Haziran 1919'da Malta'ya gönderilmek üzere İngiliz askerî yetkililere teslim edilir ve Malta'ya 2724 sürgün numarasıyla sürgün edilir.⁵⁵ 1966 yılında *Hayat Tarihi Mecmuası*'ndan İhsan Birinci'ye verdiği mülakatında Birinci'nin ne gibi bir suç isnadıyla Malta'ya sürgün edildiğine ilişkin sorusuna oturduğu koltuğa iyice yaslanarak, hafif bir kahka-

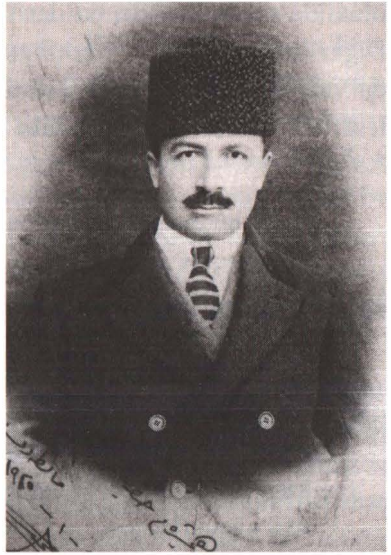
53 Ali İhsan Sâbis, *Harp Hatıralarım: Birinci Cihan Harbi Cilt 4* (İstanbul: Nehir Yayınları, 1991), s. 343.

54 Karakol Cemiyeti iki temel işlevi haizdi. Bunlardan birincisi eski İttihatçıları saklamak bir diğeri ise Anadolu'da direniş örgütleyecek bir milliyetçi kadro kurmaktı. Karakol Cemiyeti ve faaliyetlerine ilişkin en tafsilatlı çalışma Erik Jan Zürcher'e aittir. Bkz. *The Unionist Factor: The Role of the Committee of Union and Progress in the Turkish National Movement, 1905-1926* (Leiden: E. J. Brill, 1984), s. 66-88 [Millî Mücadelede İttihatçılık, çev. Nüzhet Salihoglu, İletişim Yayınları, İstanbul, 2003].

55 Şimşir, *Malta Sürgünleri*, s. 110.

ha attıktan sonra şöyle cevap verir:

Ne suçu evlat!... İngilizler, memleketimizde fikir ve askerlik bakımından birer otorite olanların, bir hükümet kurmalarından korkuyordu. İşte bu sebeple onları İstanbul'dan uzaklaştırdılar. Gerçi kendilerine göre bize isnat ettikleri bir suç vardı. Bu da vatanını sevmek suçu idi!⁵⁶

Ahmet Faik Bey Malta'da sürgündeyken, 1919 (Şakir Paşa Köşkü kitabından alınmıştır).

Esasında Ahmet Faik Erner'in bu soruya vermiş olduğu yukarıdaki cevap devletin bekası üzerine tesis edilmiş Talat ve Enver Paşa'da vücut bulan İttihatçı ideolojiye ne derece bağlı olduğunun bir tezahürüdür. Kendi tabiriyle "vatanını sevmekten suçlu bulunan" Ahmet Faik Bey, İngilizlerin kendisi için hazırladığı dosyada Antep'ten 25.000 Ermeninin tehcir edilmesinden sorumlu "aktif, acımasız, sert, kindar, ve şovenist bir İttihatçı" olarak tanımlanır.⁵⁷ İlaveten, İngiliz Yüksek Komiserliği'nin 6 Aralık 1919'daki sınıflandırmasına göre "zulüm yapılmasına göz yummuş

56 Birinci, "Malta Sürgünleri", *Hayat Tarihi Mecmuası*, cilt 2, sayı 9, 1 Ekim 1966, s. 23. Benzer açıklamalara İttihat ve Terakki'nin önde gelen figürlerinden Halil Menteşe'nin anılarında da rastlamak mümkündür; bkz. *Osmanlı Mebusan Meclisi Reisi Halil Menteşe'nin Anıları*, s. 216.

57 FO 371/6500, "Ahmet Bey", Malta no. 2724, 02/06/1919, Native of Bursa, Appointments; ayrıca bkz. *British Foreign Office Dossiers on Turkish War Criminals*, s. 109.

olmakla suçlanan eski iktidar üyeleri” arasında gösterilir.⁵⁸ Diğer İttihatçılarla birlikte hapsedildiği yer, Malta adasında Valetta kasabasının tepesinde bulunan Sarı Salvador Kalesi’dir. Ahmet Faik buradaki gündelik yaşamı şu şekilde özetler:

... sıkı bir disiplin altında bulunuyorduk. Sabahtan kalkışta, yemek ve yatma vaktinde hep boru sesiyle hareket ederdik. Verilen asker yemeğini karavanlarda yiyorduk. Ne zaman kesildiği belli olmayan etlere pek rağbet etmezdik. Parası olanlar kantinden yerd, askerlere az bir para verirlerdi fakat biz Mülkiyelilere, ailelerimiz bir şey yollarsa ne âlâ. Geceleri beşer onar kişilik koğuşlarda yataydık. 15 günde bir kasabada serbest dolaşmamıza izin vardı, tabi etrafımızdaki sivil memurların gözleri üstümüzdeydi. San Salvador kalesine dönünce sıkı bir aramaya tabi tutulurduk.⁵⁹

Nermidil Erner Binark anılarında babasının Malta’da kaldığı dönemde hayatının bir çeşit muhasebesini yaptığını belirtir. Bu muhasebenin uğradığı duraklar ise “Bağdat müdafası, Divan-ı harp, idam mahkumiyeti, mülki hizmete nakli, uğradığı suikast, bacağındaki iki kurşun, kırık kolu, Malta’da iki sene hapis ve uluslararası mahkemede yargılanma korkusu”dur.⁶⁰ İşin daha da kötüsü 20.000’nin üzerinde Ermeniği sürgüne göndermekten ve ilaveten dört İngilizin de tutuklanmasından sorumlu tutulmaktadır. Ayrıca Nermidil Hanım, babasının Talat Paşa’nın polis müdürü olması nedeniyle de, uluslararası mahkemede en ağır cezaya çarptırılacağını düşündüğünü vurgular. Akıbetinin iyi olmayacağı belli olan Ahmet Faik Bey’in kaçmaktan başka hiçbir çaresi

58 Şimşir, *Malta Sürgünleri*, s. 219.

59 Binark, *Şakir Paşa Köşkü*, s. 53; Birinci, “Malta Sürgünleri”, s. 23. Benzer bir anlatı için bkz. Sâbis, *Harp Hatıralarım: Birinci Cihan Harbi Cilt 5* (İstanbul: Nehir Yayınları, 1993), s. 67-69.

60 A.g.e., s. 55.

yoktur. Bu nedenle 1921 senesi itibarıyla Anadolu'nun her yerinde hızla yayılan milli mücadeleye katılmak için Malta'dan kaçmayı planlayan Rauf Orbay, Ali İhsan Sabis, Kara Vasıf, Galatalı Şevket ve İzmir Valisi Rahmi Bey'in başını çektiği gruba dahil olur.⁶¹ Ancak Nermidil Erner Binark'ın anılarında da takip edebileceğimiz üzere Ahmet Bey'in bu gruba dahil olmasının altında yatan sebep milli mücadeleye katılmak değildir. Zira Malta'da kendi kendine bir söz vermiştir: Eğer buradan kurtulabilirse bir daha asla ve asla politikaya karışmayacak ve devlet memuru olmayacaktır.⁶²

Kaçış planı İttihatçı eski laşe Nazırı Kara Kemal tarafından yapılır. Kara Kemal, Ermenilerin tehciri ve imhasından sorumlu tutulan valilerden bir grup teşkil eder. Bunlar ve diğer sürgünler aralarında para toplarlar. İlaveten İttihat ve Terakki'nin mirasından da istifade edilerek, Basri Bey isminde Kara Kemal'in arkadaşı eski bir komitacının işbirliği yapmasıyla bir kaçış planı hazırlanır.⁶³ Ahmet Faik, Ali İhsan Sâbis, Kara Kemal, Ferit Tek, Şükrü Kaya, Tahsin Bey, Mahmut Kamil Paşa, Sabit Bey, Bedri Bey, Muammer Bey, Fevzi Bey ve diğer birkaç İttihatçının da dahil olduğu sürgünler 6 Eylül 1921'de Malta'dan firar eder ve İtalya'ya vardıklarında, vakit kaybetmeden Roma'ya geçerler.⁶⁴ Orada Ankara'nın Roma mümessili Cami Bey'den daha önceden hazırlanmış olan pasaportlarını teslim alırlar. Ahmet Bey'in pasaportu, "Hasan Fehmi" adına düzenlenmiştir. Böylece pasaportunu alıp doğrudan Almanya'ya geçer. Berlin'de Charlottenburg'a

61 Sâbis, *Harp Hatıralarım: Birinci Cihan Harbi* Cilt 5, s. 70.

62 Binark, *Şakir Paşa Köşkü*, s. 55. Nitekim Cumhuriyet'in ilanından sonra Atatürk kendisini iki defa Ankara'ya vazifeye çağırıdıysa da davete icabet etmemiştir. Nermidil Erner Binark, Malta'dan kaçıp kurtulduktan sonra artık babası için devlet hizmetinin bittğini kaydeder.

63 A.g.e., s. 57-58; Sâbis, *Harp Hatıralarım: Birinci Cihan Harbi* Cilt 5, s. 72.

64 Birinci, "Akan Kan Benimdir", s. 63-66; Binark, *Şakir Paşa Köşkü*, s. 57-58. Firar edenlerin tam listesi için bkz. Sâbis, *Harp Hatıralarım: Birinci Cihan Harbi* Cilt 5, s. 76; Şimşir, *Malta Sürgünleri*, s. 436-39.

yerleşmiş olan Talat Paşa'yla buluşur.⁶⁵ Çok geçmeden eşi Ayşe Hanım da onlara dahil olur. Almanya'da eşiyle birlikte altı ay kadar kalan Ahmet Faik, Talat Paşa ve ailesiyle de sık sık görüşür.⁶⁶

Ancak Nermidil Hanım'ın sözleriyle ifade edersek bu güzel günlerin sonu gelmiştir zira İngilizler babasının Almanya'da olduğunu öğrenmiştir: "Alman polisi, babama 'İngilizlerin büyük baskısı altındayız, sizi koruyamayabiliriz, derhal buradan kaçın,' diye haber yolladı."⁶⁷ Böylelikle Ahmet Faik ve Ayşe Hanım için Türkiye'ye dönüş hazırlıkları başlar. Kara yoluyla yola çıkmak tehlikeli olacağından vapurla gitmeyi tercih ederler. Ancak Ahmet Bey kendi hüviyetiyle vapura binmek istemez. Gemi acentesi ise kendi ismini kullanmasında ısrar eder. Uzun tartışmalardan sonra bir hal çaresi bulunur. Gemiye gemi personeli sıfatıyla, garson olarak biner. Almanlar gümrükte herkesi çok sıkı bir aramadan geçirmektedir. Ahmet Faik Bey o sırada Almanların ziyadesiyle değer verdiği Beyaz Kartal nişanı sahibidir. Nişanı bavulun en üstüne koyar, gümrük memuru, bavulu açıp da nişanı görünce, selam verip arama yapmadan onları geçirir.⁶⁸ Gemide garson kıyafetiyle dolaşarak hüviyetini saklayan Ahmet Faik, yine de, halen işgal altında bulunan İstanbul'dan geçerken, her ihtimale karşı makine dairesine saklanır. Böylece 1922 senesinin ortasında sağ salım Samsun'a ulaşırlar.

Nermidil Binark, babasının siyasi hayatının burada noktalandığını ve bundan sonrasında ticari maceralarının başla-

65 A.g.e., s. 65-66; Binark, *Şakir Paşa Köşkü*, s. 58, 61. Gerek 1966'da *Hayat Mecmuası*'ndan İhsan Birinci'ye verdiği mülakatında gerekse kızı Nermidil Erner Binark'ın anılarında Ahmet Faik Erner'in 6 Eylül 1921'de Malta'dan firar ederek Almanya'ya geçtiğini ve orada Talat Paşa ile buluştuğunu ifade ettiğini görüyoruz. Ancak kendisi kuvvetle muhtemel tarihleri karıştırmaktadır zira Talat Paşa 15 Mart 1921'de bir suikast sonucu hayatını kaybetmiştir.

66 Binark, *Şakir Paşa Köşkü*, s. 60.

67 A.g.e., s. 61.

68 A.g.e., s. 61.

dığını kaydeder. Hatta Cumhuriyet'in ilanından sonra, eski mektep ve meslek arkadaşım dediği Mustafa Kemal kendisini iki defa birlikte çalışmak için çağırmış ancak mevcut sağlık durumunun buna cevaz vermediğini ileri sürerek kendisinden affını istemiştir. Uzun yıllar askerlik ve bürokratik yapan Ahmet Faik Bey'in ilk ticari girişimi Samsun'da açtığı tütün fabrikasıdır. Bu girişimi büyük bir fiyaskoyla sonuçlanır, iflas eder ve fabrikasını kapatmak zorunda kalır. Cumhuriyet'in ilanından hemen sonra Samsun'dan İstanbul'a avdet eder ve ailesiyle birlikte Şakir Paşa Apartmanı'na yerleşir. Artık refah içinde bir hayat sürmektedirler. Aşçı, hizmetçi, şoför, her şeye sahiptirler. Ancak bu durum uzun sürmez zira Ahmet Bey'in işleri kızının doğumundan bir süre sonra, yani 1925 sonrası bozulur. Tütünden sonra tekstil işine girer ve aynı zamanda bir demir fabrikası kurar. Ancak bütün bu girişimlerinde başarısız olur ve iflas eder. Kızı Nermidil Binark anılarında bu zor zamanlardan etraflıca bahseder. Babasının işleri o kadar kötüye gitmiştir ki elektrik faturalarını bile ödeyemez hale geldiklerini hatırlar.⁶⁹

Ticari girişimleri akamete uğrayan Ahmet Faik Erner ailesiyle birlikte 1930'da Arjantin'in başkenti Buenos Aires'e taşınır. Burada Türkiye'nin fahri konsolosu olarak görev yapar ve aynı zamanda *Turkish Tobacco* isminde bir tütün fabrikası açar.⁷⁰ Türk tütününü Arjantin'e getirir ve tütünü burada işleyerek, birkaç çeşit sigara imal etmektedir. İlginçtir ki evlerinde bir de Ermeni hizmetçi çalışmaktadır. O günleri Nermidil Erner Binark şöyle anımsar:

Bu arada bir ev bulmuştuk. Caiao Caddesi'nde küçük bir apartman. Bir de Türkiye'den gelme Ermeni bir hizmetçi tutmuştuk. Çok şükür, Türkçe konuşan biri olacaktı artık.

69 A.g.e., s. 65.

70 A.g.e., s. 75.

Marika'yı çok sevdim. Beyaz saçlı, yumuşak başlı, iyi bir kadındı Marika. Kardeşim ve ben suççeği çıkarıp hasta yatığımızda bize masallar anlatır ve bizi avutmaya çalışırdı.⁷¹

Görüldüğü üzere Nermidil Hanım için Marika Türkçe konuşan, Türkiye'den gelme ve evlerinde çalışmak için sanki Buenos Aires'te onları bekleyen bir Ermeni hizmetçidir! Marika'nın neden Türkiye'den dünyanın öbür ucuna, Arjantin'e geldiğini hiçbir biçimde sorgulamaz. İhtimaldir ki Marika 1915'ten sonra hayatta kalabilmiş ve bilhassa Antep, Dörttyol, Maraş ve Zeytun gibi Kilikya bölgesinde soykırımdan sağ kurtulmayı başarıp çoğunlukla doğup büyüdükları toprakları terk etmek zorunda kalmış ve Arjantin'e göç etmiş Ermenilerdendir. Binark'ın anılarında kaydettiği bir diğeri ilginç detay Arjantin'de çok fazla dost ve ahbablarının olmadığı; birkaç Ermeni aile ve annesi Ayşe Hanım'ın bir-iki poker arkadaşı dışında pek kimseyle görüşmedikleridir. Binark yine anılarında Ermeni soykırımına ilişkin Arjantin'de başlarına gelen son derece çarpıcı bir olayı anlatır:

Bir gün Arjantin'de bir 'Ermeni katliamını anma' günü düzenlendi. Ermeniler büyük bir salon kiralamış. Küçücük çocuklar bile sahneye çıkartılıp, 'Bunun dedesi, şunun babası Türkler tarafından katledildi,' gibi konuşmalar ve Türkler aleyhine propaganda yapılmış; anneme de davetiye göndermişler ama, 'Kocanız gelmesin' diye de bir not koymuşlardı. Tabii ki annem bu davete gitmedi.⁷²

Son tahlilde, soykırımdan sağ çıkabilen bazı Antepli Ermeniler Buenos Aires'e gitmiş ve orada 1920'lerde Antepli Ermeniler Derneği'ni kurmuşlardır.⁷³ Ahmet Faik'in 1915-1916'da Antep'te Ermenilere karşı işlediği suçları bilen An-

71 A.g.e, s. 72.

72 A.g.e., s. 75-76.

73 Sarafian, *A Briefer History of Aintab*, s. 221.

tepli Ermeniler onun Buenos Aires'te bulunduğundan haberdardır. Kuvvetle muhtemel tam da bu nedenle Ayşe Hanım'a anma törenine kocası ile gelmemesi hususunda uyarıda bulunmuş olabilirler. Ahmet Faik ve ailesi 1933'te Türkiye'ye dönüş yapar. Bir kez daha işleri yolunda gitmeyen Ahmet Bey, Arjantin'deki fabrikasını da kaybeder. 1934'te tekrar Arjantin'e gider ve oradaki işlerini tümüyle temizleyerek kesin dönüş yapar. Arjantin'deyken Moiz Kohen,⁷⁴ nam-ı diğer Munis Tekinalp'i kendisine vekil tayin eder. Kohen, Ahmet Faik Bey'in en sıkıntılı zamanlarında yardımına koşmuş bir arkadaşındır. Onun yokluğunda ailenin parasal işlerini Kohen yürütür.⁷⁵ Ahmet Bey Türkiye'ye döndüğünde ekonomik güçlüklerle boğuşur. Nermidil Erner küçük bir çocuk olarak o günleri şöyle anımsar:

Apartmandaki dairemizi kiraya verdiler ama gene de para sıkıntısı çekiyorlardı. Arada bir evden bir şeyler eksiliyordu. Babamın mineli altın saati gitmişti, hatta bir gün sabahlığını bile eskiciye sattı. Kışın odun yerine bahçeden topladıkları kuru dalları yaktıkları bile oldu.⁷⁶

Bu sırada Ahmet Bey'in imdadına Manastır'daki askeri okuldan sınıf arkadaşı Mustafa Kemal yetişir. Bir gün mecliste sohbet ettiği eski İttihatçı Hariciye Nazırı Halil Mente-

74 Tekinalp, 1883'te Serez'de, bir hahamın oğlu olarak "Moiz Kohen" adıyla dünyaya gelir. 1908'de İttihat ve Terakki Cemiyeti'ne üye olur. Selanik'te çıkan *Asır* adlı bir Türkçe gazetede yazılar neşreder. Balkan Savaşları'ndan sonra İstanbul'a döner. İsmi "Munis Tekinalp" olarak değiştirir. Türk milliyetçiliği fikriyatının temellerinin atıldığı *Türk Yurdu* dergisinde Risal müstea- rıyla yazılar kaleme alır. Türkçü fikirleri ile ön plana çıkan Kohen, Kemalizmin yılmaz bir neferi; Kemalizme iman etmiş birisi olarak 1961 yılında tedavi amacıyla gittiği Fransa'nın Nice şehrinde hayata gözlerini yumar. Tekinalp'in Meşrutiyet'ten Cumhuriyet'e uzanan düşünsel serüvenini kendi yazılarından örneklerle ele alan kapsamlı bir çalışma için bkz. Jacob M. Landau, *Tekinalp: Bir Türk Yurtseveri (1883-1961)* (İstanbul: İletişim Yayınları, 1996).

75 Binark, *Şakir Paşa Köşkü*, s. 98.

76 A.g.e., s. 117.

ş'e'den ortak arkadaşları Ahmet Faik'in ekonomik darboğaza girdiği haberini alan Mustafa Kemal duruma el koyar ve kendisine gerekli yardımların yapılması talimatını verir. Ahmet Faik Erner'in malulen emekli edilmesini sağlar.⁷⁷ Asıl mesleği askerlik olan Ahmet Bey iş hayatında pek fazla deneyimi olmadığından iplik makineleri, bakır fabrikası, yapagı ve tütün işlerinden zarar etmiş ve Arjantin'deki fabrikasını da kaybetmiştir. Bu dönemde, yani 1944 senesinde Moiz Kohen aracılığıyla kendisine Škoda silah fabrikalarında⁷⁸ önemli bir mevkide çalışma teklifinde bulunulur. Bu teklifle birlikte Ahmet Faik Bey'in yolu bir kez daha Antep ile kesişir. Önerilen iş, Nerrnidil Binark'ın anılarından öğrendiğimiz kadarıyla Güneydoğu Anadolu'dan Suriye'ye koyun satmakla ilgilidir. Ancak işin esasını kendisi de bilmemektedir. Görünen o ki babası bu işten bir hayli para kazanarak İstanbul'a dönmüştür:

77 A.g.e., s. 117.

78 Çek bir otomobil firması olan Škoda 1895 yılında Laurin & Klement adlı aile şirketine çalışan iki kişinin bisiklet yapmak üzere bir araya gelmeleriyle kurulur. 1899'da motosiklet, altı yıl sonra da araba üretmeye başlayan şirket 1914 yılında silahlı kuvvetler için üretim yapmaya başlar. Ülkenin ekonomik gelişimine bağlı olarak 1920'li yıllarda, o dönemde çeşitli tiplerde binek otomobiller, kamyonlar, otobüsler, uçak motorları ve tarım makineleri üretir. 1939 ile 1945 yılları arasındaki Alman işgali, şirket tarihinde önemli bir duraklamaya neden olur ve şirket Nazi Almanyası'nın endüstriyel bünyesine dahil olur. Sivil üretim programı derhal sınırlanır ve üretim sadece Alman ordusunun gereksinimlerine odaklanmaya başlar. Bu nokta göz önüne alındığında Ahmet Faik Bey açısından ilginç bir durum ortaya çıkar. Kendisinin söz konusu şirkette çalıştığı dönem Türkiye ile Hitler Almanyası arasındaki ilişkilerin en yoğun olduğu dönemdir. Bilhassa dönemin İsmet Paşa hükümeti Nazi Almanyası'yla bir hayli içli dışlıdır. İsmet Paşa'ya yakınlığı ile bilinen Ahmet Faik'in böyle bir şirketten iş teklifi almasında bu siyasal iklimin de etkisi mutlaka hesaba katılmalıdır. 1939-45 arası dönemde Türkiye ile Nazi Almanyası arasındaki yakın irtibat üzerine bkz. Stefan Ihrig, *Atatürk in the Nazi Imagination* (Cambridge: Harvard University Press, 2014) [*Naziler ve Atatürk*, çev. Ahmet Fethi Yıldırım, Alfa Yayınları, İstanbul, 2015]; Corry Guttsadt, *Turkey, the Jews and the Holocaust* (Cambridge: Cambridge University Press, 2013) [*Türkiye, Yahudiler ve Holokost*, çev. Atilla Dirim, İletişim Yayınları, İstanbul, 2012].

O sıralar ortaokul talebesiydim, konuşulanları yarım yamalak dinledim. Güney[doğu] Anadolu reprezentanlığı.. takas.. komisyon.. v.s. İşin esasını bilmiyorum ama bundan sonra senede bir kere babam Gaziantep'e gider, bir ay kadar kalır, elinde toplu bir parayla geri dönerdi... 1944'te bu parayla Caddebostan sahil yolunda bir ev aldı.⁷⁹

Saint Joseph mezunu oğlu Erdem Erner ise aynı tarihlerde Dışişleri Bakanlığı'na girer ve birçok ülkede büyükelçilik görevinde bulunur.⁸⁰ 1951'de Chicago'daki Türkiye Başkonsolosluluğu'nda maslahatgüzâr olarak dışişlerindeki ilk yurtdışı görevine başlayan Erdem Erner, Chicago'da bir apartman dairesinde yaşar. Ev işlerine yardımcı olması için yanına birini alır ve bu kişi Zabel Vartanyan isimli bir Ermenidir. Erner, Zabel'i şöyle tasvir eder:

Zabel Ermenicesi zayıf, Türkçesi, belli şivesine rağmen çok iyiydi. Yaşlıca, ağırbaşlı ve güvenilir bir insandı. Apartmana ilk geldiğimizde sofraya güzel güller yerleştirmişti. Ermeniler güle 'vart' derler. Dillerinin kulağa hoş geldiğini iddia edemem. Biliyor musunuz 7777 rakamı Ermenice nasıldır? Söyleyeyim: yotu hazar, yotu haryur, yot anasu yot yotu. Siz dilin güzelliğini anlayın artık.⁸¹

Erdem Bey, Chicago'daki Ermeni kiliselerinden birin papazı ile bir hayli iyi ilişkiler kurar. Öyle ki kendisini konsoloslukta ziyaret eden bu Ermeni din adamını karısıyla birlikte bir gün akşam yemeğine davet eder. Yemekleri evinde çalışan hizmetlisi Zabel Hanım hazırlar. İlginçtir ki 1915 yazında eşi Ahmet Faik'i ziyaret etmek için Antep'e doğru yola çıkan ve bu yolculuk sırasında Ermeni tehcirinin en ağır ko-

79 Binark, *Şakir Paşa Köşkü*, s. 118-19.

80 Erdem Erner dışişlerinde görev aldığı döneme ilişkin anılarını kaleme almıştır. Bkz. Erner, *Davul Sesi: Dışişlerinde 44 Yıl*.

81 A.g.e., s. 27.

şullarda nasıl gerçekleştirildiğine birebir şahadet eden Ayşe Hanım da o sırada oğlunun yanında kalmaktadır. Uzun bir süre yemek masasında papazı ve eşini bekleyen Erdem Bey ve annesi durumdan endişe ederler. Tam o sırada çalan bir telefonla şoke olurlar zira Ermeni papaz, kendilerini Erdem Bey'in oturduğu apartmanın kapısının önüne getiren taksi-ciye parasını ödediği sırada kalp krizi geçirerek yere yığılmış ve orada hayatını kaybetmiştir. Erdem Bey anılarında bu Ermeni din adamının kendi evinde kalp krizi geçirip ölmediği için ne derece memnun olduğunu şu cümlelerle tarif eder:

... Otomobilime atlayarak hastaneye gittim, ailesi ayrılmış, adamı da buzdolabına sokmuşlar, yapacak bir şey yok, dediler. Cenazesine güzel bir çelenk gönderdim. Şimdi... düşünüyorum musunuz, Ermeni papaz, Başkonsolosluk ikametgahına zamanında gelseydi, neler olacağını? Bir kere yemek yerken ya da kahvesini yudumlarken, Türk konsolosunun evinde can vermiş olacaktı. Ermeniler yine 'Barbar Türk' masalına başlayacak, bizim hükümetten de bana 'Ne halt etmeye Ermeni papazı yemeğe davet ediyorsun?' diye papara gelecekti. Allah bana acıdı, Detroit'teki o cenaze olmasaydı, belki de 'Davul'un Sesi' hiçbir zaman yazılmayacaktı.⁸²

Erdem Erner'in Ermenilerle karşılaşma deneyimleri bununla bitmez. Yine Chicago'da bulunduğu sırada dönemin Cumhurbaşkanı Celal Bayar'ın Amerika Birleşik Devletleri'ne yapacağı ziyaret programına Chicago da alınır. Bayar'ın, Chicago'ya pek yakın olan Whiting Indiana'daki Türk Cemiyeti'ni de ziyaret etmesi planlanır. Erdem Bey, başkonsolosluğa gelen belediye ileri gelenleri, güvenlik görevlileri ve FBI ajanlarıyla türlü planlamalar yaptıklarını vurgular. Güvenlik yetkililerinin kimlere dikkat etmeleri gerektiği yolundaki sorularına "Aşırı Ermeniler" cevabını ver-

82 A.g.e., s. 27-29.

diğini belirtir.⁸³ Bunun üzerine güvenlik yetkilileri kendisinden Ermeninin tanımını yapmasını rica ederler: “Esmer, kıllı, genellikle orta boylu olurlar dediğimde ‘Türkler de aynı duruma uymakta; işimiz zor’ dediler.”⁸⁴ Sanırım bu tanımlamanın ırkçı olduğunu burada söylemeye bile gerek yoktur.

Uzun süren yurtdışı hizmetinden sonra (1956-57’de Matbuat Bürosu’nda çalışır; 1957’nin sonunda Londra Büyükelçiliği Başkatipliği’ne atanır) 1962 senesinde Dışişleri Özel Kalem Müdürlüğü’nde çalışmaya başlayan Erdem Erner’in anılarında bu sırada babasının yakın okul ve silah arkadaşı İsmet İnönü ile karşılaşmasını kaydettiği bölümler son derece ilginçtir. Dışişleri Bakanı Feridun Cemal Erkin’in makam odasında İnönü ile karşılaşan Erner’e İsmet Paşa ‘... Sen Ahmet’in oğluymuşsun, öyle mi? ... Baban hâlâ hayatta mı? Kaç yaşında?’ diye sorar; bunun üzerine Erner babasının hâlâ hayatta ve 84 yaşında olduğunu ifade eder.⁸⁵ Askerî okul yıllarından beri arkadaşlık ettiği Ahmet Faik Bey’in hâlâ hayatta olması İsmet Paşa’yı oldukça memnun eder; Erdem Erner’e babasına sevgi ve selamlarını iletmesini söyledikten sonra odada bulunan Bakan Feridun Bey’e dönerek Ahmet Faik Bey ile ilgili şu sözler dilinden dökülür:

Bunun babası büyük bir vatanperverdir. Bence o paşalardan çok daha kıymetlidir. Keşke, biraz daha genç olsaydı da polisin ve jandarmanın tenkisini ona verseydik. [Erdem Bey’e dönerek] ‘Oğlum, babana gideceksin ve ellerinden öptüğümü kendisine söyleyeceksin.’⁸⁶

Erdem Erner, 1957’de eski Hatay Devlet Başkanı Dr. Abdurrahman Melek’in kızı Gökçen Hanım ile evlenir. 1964-

83 A.g.e., s. 28.

84 A.g.e., s. 29.

85 A.g.e., s. 111-13.

86 A.g.e., s. 113.

1968 yıllarında Hamburg Başkonsolosu, 1973-1976 yılları arasında Pakistan Büyükelçisi, 1976-1980 yıllarında Norveç Büyükelçisi, 1980-1981 yılları arasında Dışişleri Bakanlığı Kültür ve Konsolosluk İşleri Müsteşar Yardımcısı, 1980 yılında Atatürk'ün 100. Doğum Gününü Kutlama Kurulu'nda Dışişleri Bakanlığı Temsilcisi, 1981-1983 yıllarında Dışişleri Bakanlığı Siyasi İşlerden sorumlu Müsteşar Yardımcısı ve 1983-1989 yılları arasında Avusturya Büyükelçisi olmuştur. 1989 yılında Dışişleri Bakanlığı Eğitim Merkezi Başkanlığına atanmış ve 15 Mayıs 1992'de emekliye ayrılmıştır. 1995 yılında ise hayata gözlerini yummuştur.

‘Öyle ise, Ermeni patriği haltetmiş. Talat’a söyle, binayı devlete mal etsin’

Ahmet Faik Bey'in 1960'larda Emniyet Müdürlüğü binası olarak kullanılan Sanasaryan Hanı'nın devlete nasıl mal edildiğini anlattığı hikâye kayda değerdir. Ahmet Bey, söz konusu binanın İhsan Bey adında zengin bir şahsa aitken, bir olubittiyle Avrethisar'daki çiftliğin kahyası Sanasaryan'ın eline geçtiğini iddia eder. Sanasaryan'ın vasiyeti uyarınca, vefat ettikten sonra bina Erzurum Ermeni mektebine vakfedilir. Kendisine göre binanın alınması için şer'i muamele gerekmektedir. Bunun üzerine 5 Şubat 1917 itibarıyla sadrazamlık görevini yürüten Talat Paşa, Şeyhülislâm Hayri Efendi'den fetva almak üzere Ahmet Faik'i görevlendirir.⁸⁷ Şeyhülislâm Hayri Efendi'nin huzuruna çıkan Ahmet Bey kendisiyle olan diyalogu şu şekilde aktarır:

- Sizden bir fetva talep ediyorum.
- Ne o, Sultan Reşad'ın hal'i için mi fetva talep ediyorsun?
- Estağfurullah efendim ne haddime. Başka bir husus için.

87 Birinci, "Akan Kan Benimdir", s. 65.

– Nedir?

– Bir şeyin aslı olmazsa, fer'i olur mu?

– Olmaz.

Ben de meseleyi izah ettiğim zaman ileri görüşlü şeyhülislam gülümsemiş ve: – ‘Öyle ise, Ermeni patriği haltetmiş. Talat’a söyle, binayı devlete mal etsin’ diyerek istediğimiz fetvayı vermişti.⁸⁸

Görüldüğü üzere Ermeni cemaatine ait bir taşınmaza Şeyhülislâm fetvasıyla el koyulmasında Ahmet Faik Bey için herhangi bir beis yoktur. Esasında anlattığı hikâyedeki durum tehcir edilen Osmanlı Ermenilerinin taşınır ve taşınmaz mal ve mülklerine el koyulması amacıyla İttihat ve Terakki hükümeti tarafından yürürlüğe konulan Emval-i Metruke Kanunları mevzuatına bile aykırıdır.⁸⁹ Zira Şeyhülislâm'ın herhangi bir Ermeniye ait bir mülkün el değiştirmesi, müsadere veya tasfiye edilmesine ilişkin herhangi bir tasarrufta bulunmasına imkân yoktur. Bu noktada Ahmet Faik'in anlattığı itibarıyla Şeyhülislâm fetvasıyla Talat Paşa tarafından devlete mal edilen İstanbul Sirkeci'deki Sanasaryan Hanı'nın tarihine göz atmak gerekir. Sanasaryan Hanı 1881'de Erzurum'da Ermenice eğitim veren bir yükseköğrenim kurumu olan Sanasaryan Koleji'ni hayata geçiren Ermeni tüccar Mıgırđiç Sanasaryan'ın mülklerinden biridir. Kolejin varlıkları arasında Erzurum'da dokuz parsel arazi, bir bahçeli ev, Ağveren köyünde geniş tarım arazileri, Gez köyünde iki parsel arazi ve İstanbul'un Sirkeci semtinde Sanasaryan Hanı, olarak bilinen ticari kompleks vardır. Han, Sanasaryan Vakfı'na ait olup Erzurum'daki bu okulun giderlerini karşılamak amacıyla kullanılmıştır. Hanın 1909 yılın-

⁸⁸ A.g.e., s. 65-66.

⁸⁹ Emval-i Metruke mevzuatının kapsamlı bir analiz ve değerlendirmesi için bkz. Akçam & Kurt, *Kanunların Ruhu: Emval-i Metruke Kanunlarında Soykırımın İzini Sürmek* (İstanbul: İletişim Yayınları, 2012).

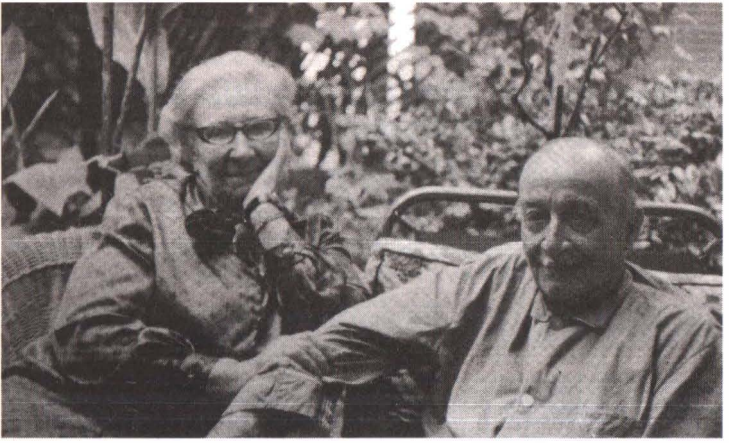
daki tapu kaydında, yönetim hakkının Ermeni Patrikliği'ne, Patriklik makamının boş olması halinde de Patriklik vekiline bırakıldığı belirtilmiştir. 1915'te Osmanlı devleti tarafından el konulan hanın geliri, 1920-28 yılları arasında Patrikhane'nin kullanımına sunulmuştur. 1928'de İstanbul Valiliği'nin bir kolu olan İdare-i Hususiye bu gelire el koymuş, 1932 yılında Patriklik açtığı davayı kazanmış ve üç yıl daha hanın gelirini Patriklik almıştır.

1935'te İdare-i Hususiye karşı dava açılmış ve Sanasaryan Hanı'nın mülkiyeti tekrar devlete geçmiştir. 1990'lı yıllara kadar İstanbul Emniyet Müdürlüğü olarak kullanılan bina, bu dönemde işkencelerle anılan ve dik bir tabuta benzeyen hücrelerinden ötürü "tabutluk" olarak adlandırılmıştır. Emniyet Müdürlüğü binası olarak kullanıldıktan sonra bir süre Sirkeci Adliyesi'ne ev sahipliği yapan Sanasaryan Hanı, 18 Temmuz 2013'te Vakıflar Müdürlüğüne ihaleye çıkarılarak kiraya verilmiştir. Özgeylan İnşaat'ın vakıflardan kiraladığı Sanasaryan Hanı'nın otel olarak hizmete girmesi planlanmaktadır. İstanbul Ermeni Patrikhanesi İstanbul 13. Asliye Hukuk Mahkemesi'ne hanın mülkiyetinin önce İl Özel İdaresi, daha sonra da Vakıflar Genel Müdürlüğü adına geçirilmesinin iptali için dava açmıştır. Dava halen devam etmektedir.⁹⁰

* * *

Ahmet Faik Erner hayatının son günlerini Şakir Paşa'ya ait Büyükada'daki köşkte geçirir. 1967'de sağlığı giderek kötüleşir. Bir gün sakın sakın hasta yatağında yatarken Ayşe Hanım'la sohbet etmeye başlar. Konu ilginç bir biçimde Ermeni tehcirine gelir. Ayşe Hanım'ın tehcirle ilgili menfi bir

90 Hüseyin Şengül, "Sanasaryan Han: Gaspın ve Zulmün Dikilitaşı", Bianet, 28 Ocak 2012. <https://m.bianet.org/bianet/azinliklar/135782-sanasaryan-han-gaspın-ve-zulmün-dikilitaşı>

Ayşe ve Ahmet Emer, 1967'de.

sözü üzerine, huzurlu bir şekilde yatağında yatan Ahmet Faik birdenbire canlanır ve yumruğunu yorganına vurarak, Ayşe Hanım'a şunları söyler:

Bir daha doğsam, gene yapardım. Anladın mı Ayşe! Gene yapardım!⁹¹

Nermidil Binark babasının son dakikalarında bile, mevzu milli mesele olunca nasıl canlandığını ve ağladığını vurgular. Ahmet Faik Erner 1967 yılında hayata gözlerini yumar.

91 Binark, *Şakir Paşa Köşkü*, s. 181.

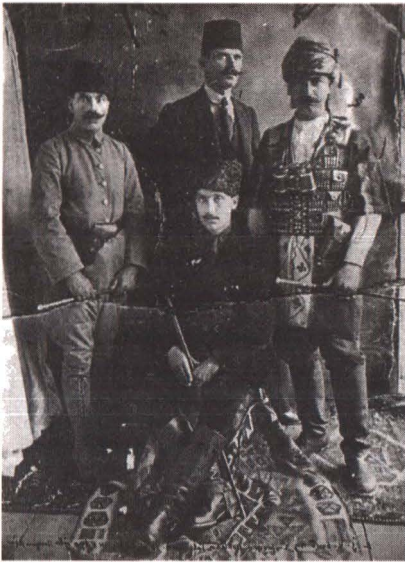
**“KİBAR BİRİ GİBİ GÖRÜNÜRDÜ ANCAK BAZEN
ZALİMLEŞİR VE SERT BİR BİÇİMDE
(KIRBAÇLAMAK SURETİYLE)
ANORMAL DURUMLARDA
[BİZİ] CEZALANDIRIRDI”**

“Kibar biri gibi görünürdü ancak bazen zalimleşir ve sert bir biçimde (kırbaçlamak suretiyle) anormal durumlarda [bizi] cezalandırırdı.”¹

Mehmet Yasin Sani Kutluğ (1889-1973)

Mehmet Yasin Sani Kutluğ 1889’da Urfa’nın Rumkale kazasına bağlı Halfeti ilçesinde büyük toprak sahibi eşraftan bir ailenin çocuğu olarak dünyaya gelir. Rüştîye mezunu olan Yasin Bey, Birinci Cihan Harbi sırasında Akçakoyunlu tren istasyonunda askerî sevkiyat memuru olarak görev yapar. Esas itibarıyla asli görevi Antep’ten sürgün edilen Ermeni kabilelerini Akçakoyunlu tren istasyonuna varana kadar idare etmek ve güvenliklerini sağlamaktır. Akçakoyunlu’dan sonra Halep’e gönderilen Ermeni sürgünleri buradan Suriye vilayetinin farklı sancak ve kazalarına dağıtılırlar. Ermeniler Akçakoyunlu’ya ulaşana kadar yollarda çetelerin saldırılarına maruz kalır, eşyaları talan edilir ve başlarına ölüm dahil gelmeyen kalmaz. Bütün bu süreçte konvoyun başında olan Yasin Bey, bu saldırıları ve diğer yapılanları görmezden ge-

1 Boğaryan, *Orakrutyun Darakiri Gyankis*, s. 128.

Birinci Cihan Harbi sırasında Yasin Sani Kutluğ (sol başta ayakta kırıbaçıyla).

lir. Üstelik bizatihi kendisi Sazgın köyünde ve Akçakoyunlu'da Ermenilere yapılan saldırılara ve mallarının talan edilmesine iştirak eder. Akçakoyunlu tren istasyonunu komutanı olan Yasin Bey'in, Halep'e gönderilmek üzere tren bekleyen Antepli Ermenileri karlı ve soğuk havada dışarıda uyuttuğu ve tren biletleri ücretini onlara zorla ödettiği iddia edilir.²

Piskopos Harutyun Melkonyan (1886-1916) ve ailesi Antep'ten tehcir edilip Akçakoyunlu'ya getirilen ailelerden biridir. Melkonyan, ailesiyle birlikte Halep'e oradan da Der Zor'a sürgün edilecektir. Harutyun Melkonyan'ın 14 yaşındaki oğlu Hagop, tehcir Antep'te başlamadan önce günlük tutmaya başlamıştır.³ Antep'ten çıkarıldıktan sonraki süre zarfında günlüğünü tutmaya devam eden Hagop başından geçen bütün olayları her gün günlüğüne kaydetmiştir. Kendilerini Halep'e götürecek treni bekledikleri Akçakoyunlu'da da günlüğünü tutmaya devam eder. Burada birkaç gün tren beklemek zorundadırlar. Bu günlerden birinde ailesiyle yaşadığı çadırda oturmuş günlüğünü düzenlediği sırada Yasin Bey çadırlarına girer ve

2 BNU/Fonds A. Andonian, P.J. 1/3, file 4, Aintab, "The deportation of Armenians in Aintab", s. 13.

3 Balabanyan, *Gyankis Dak u Bağ Oreri: Ayntab, Kesap, Halep*, s. 70; *Hay Aintab*, cilt IX, no. 19, 1968, s. 57.

genç Hagop'un günlüğünü fark eder. Fark eder etmez günlüğü Hagop'un elinden bir çırpıda kapar ve çocuğu tevkif eder.⁴

Günlüğü okutturup bazı bölümlerini Türkçeye tercüme ettirdikten sonra Hagop'u tutuklattırır. İddiaya göre çocuğunu hapisten ve ceza almaktan kurtarması için babası Harutyun Melkonyan'dan 30 lira rüşvet talep eder.⁵ Melkonyan'ın bu parayı ödeyecek durumu yoktur. Böylece Yasin, Hagop'u Antep'teki hapishaneye sevk eder.⁶ Hakkında yapılan soruşturma sonucunda Hagop Melkonyan, günlüğüne tehcir ile ilgili kaydettiği notlardan dolayı suçlu bulunur ve babasıyla birlikte divan-ı harbi örfide yargılanmalarına karar verilir. Yargılama sonucunda her ikisi hakkında da idam cezasına hükmedilir. Ancak bu cezanın Sultan Mehmed Reşad tarafından onaylanması gerekmektedir. Bunun üzerine Sadrazamlık'tan Harbiye Nezareti'ne gönderilen tezkereye 21 Eylül 1916 tarihinde verilen cevapta Sultan'ın Antep Ermeni Protestan Kilisesi Piskopos Vekili Harutyun Melkonyan ve oğlu hakkında Maraş divan-ı harbi örfisinin verdiği idam cezalarını onayladığı belirtilir.

Mahkeme baba ve oğlu "bağımsız bir Ermenistan kurmak amacıyla devletin bir bölgesini ayırarak vatana ihanet" etikleri gerekçesiyle suçlu bulur.⁷ Esasında Kasım 1915 iti-

4 A.g.e., s. 72; *Hay Aintab*, cilt IX, no. 19, 1968, s. 60.

5 Balabanyan, *Gyankis Dak u Bağ Oreri: Ayntab, Kesap, Halep*, s. 72; *Hay Aintab*, cilt IX, no. 19, 1968, s. 60.

6 A.g.e. Aram Andonyan'ın Antep'e ilişkin hazırladığı dosyada Yasin Efendi'nin Harutyun Melkonyan ve oğlu Hagop'u Maraş'a gönderdiği ve ikisinin de Maraş'ta idam edildiği bilgisi vardır; bkz. BNu/Fonds A. Andonian, P.J. 1/3, file 4, *Aintab*, "The deportation of Armenians in Aintab", s. 13; Harutyun Kahana Der Melkonyan (1866-1916), *Ayntabiana*, cilt 2, *Mahartzan: Mahakro'wt'iwnner, Tampanaganner ew Gensakragan Not'er* [Cenaze Anıtı: Ölüm İlanları, Cenaze Söylevleri ve Biyografik Notlar] (Beyrut: Atlas, 1974), s. 505. Diğer taraftan Vahe Güleseryan, Harutyun ve oğlunun idam cezalarının Urfa'da uygulandığını belirtir, bkz. Güleseryan, "Dasn yev meg yegheragan dariner Ayntabi mech, 1908-1919", s. 1027.

7 BOA.BEO 4432/332342, 21 Eylül 1916.

barıyla Hagop kendisi gibi Antepli olan Sarkis Balabanyan ile aynı hapistedir. Balabanyan, Antep'te Amerikalı misyonerlerin kurduğu Merkezî Türkiye Koleji mezunudur. Tehcir ve soykırımdan sağ kurtulabilen Balabanyan anılarını kaleme almıştır. Anılarında bahsi geçen tarihte kendisiyle aynı hücrede bulunan Hagop Melkonyan'dan da söz eder. Hagop'u oldukça akıllı, iyi huylu, kibar ve naif bir genç olarak tasvir eder.⁸ Antep'te yargılanacak Ermeniler arasında kendi ismini gördüğünde Hagop onlarla birlikte salıverileceğine inanır.⁹ Askerî mahkemenin reisi, Antep mutasarrıfı Ahmet Faik Bey ve tehcir komitesinin reisi Aralık 1915'te serbest bırakılacak mahkûmların adını tek tek okur. Hagop da ismi okunanlar arasındadır. Bütün mahkûmlar sevinç ve heyecan içindedir. Ancak Balabanyan bu sevincin, salıverileceğine inanan Hagop için kısa sürdüğünü anılarında anlatır. Zira "dışarıda oğluna sarılmak için bekleyen Der Harutyun'u fark eden Ahmet Bey aniden babasının kollarında olan Hagop'u geri çeker ve 'burada bir yanlışlık olmalı, bu çocuk serbest bırakılmayacak'" diye bağırır.¹⁰ Hagop Melkonyan ile birlikte aynı koğuşta kalan ve bu olaya şahadet eden diğer Antepli Ermeniler demirci ustası Nerses, Hınçak Avedis Ağa ve Protestan din adamı Kharlambos'dur.¹¹ Bu kişiler de dört ay sonra Hagop'la birlikte Maraş'ta idam edilirler.

İlginçtir ki Yasin Bey de, 1962 yılında Gaziantep'te yayımlanan süreli bir yayın organı olan *Gaziantep'i Tanıtıyoruz* dergisine verdiği mülakatında bu olaya değinir. Yasin Bey mülakatında sadece Hagop ve babasını değil aynı zamanda annesi ve kız kardeşini de nasıl yakalayıp 'adalete' teslim et-

8 Balabanyan, *Gyankis Dak u Bağ Oreri: Ayntab, Kesap, Halep*, s. 72; *Hay Aintab*, cilt IX, no. 19, 1968, s. 60.

9 A.g.e., s. 72; *Hay Aintab*, cilt IX, no. 19, 1968, s. 60.

10 *Hay Aintab*, cilt IX, no. 19, 1968, s. 60.

11 Balabanyan, *Gyankis Dak u Bağ Oreri: Ayntab, Kesap, Halep*, s. 72-73.

tiğini ve böylece Ermenilerin bir hainliğini daha ortaya çıkardığını büyük bir gururla anlatır:

Antep yerli Ermenileri Akçakoyunluya sevkedilmektedirler. Orada toplandılar. Bazı Ermeniler, sizi Vanda bir köpek kapsa bütün Antep köpeklerini öldürürmüsünüz? Sualini sormakla suçsuz olduklarını ileri sürüyorlardı. Tesadüf bu-ya Ermenileri papazı olan Der Artinin çadırında arama yapılırken Madamın gayrı tabi görünen göbek kalabalığı dikkatimizi çekmişti. Rahmetli polis Haloya bu Madamın aramasını söyledim. Derhal çadır halkının benizleri attı ve burada ne olduğunu sorduğumda, –Kitabı mukaddes– cevabını verdiler. Görelim çıkarınız dedim. Bunun üzerine kitabı mukaddes çıktı ama yanında bir not defteri vardı. Bu not defterini tetkik ettik. Bu not defterinin sayfelerini karıştırınca: Türkiyede hangi vilayetlerde ve hangi tarihlerde ve kimler tarafından Ermeniler sürülmüş ise günü gününe kaydolduğunu gördük. Bu defteri biz müsadere ederek zabta geçtik. Bunun üzerine orada bulunan Ermenilerin meşhur tüccarlarından Arakliyan, Birecikliyan ve bilhassa Adanalıyan, Ardeşit, bu not defterinin ortadan kalkması için mevcut kiliyetli miktarda altunlarını vereceklerini az gelirse üzerine bütün hülliyyatlarının da ilave edeceklerini yalvararak söylediler. Buna karşılık onlara –bu imkansız– dedim. Papaz Der Artin ile madamın genç oğlu ile kızını mahfuzen o zaman Antep mutasarrıfı olan Ahmet beye gönderdim. Antepten Maraş divanı harbe sevkedilen bu şahıslar mahkeme kararı ile idam edilmişlerdi. Bu suretlerde Sevgili Gaziantep'e çağınmak istenen ve ittiham edilmek istenilen Türk memleket halkları, kendilerine yapılmak istenen iftira komplosu bu suretle ortaya çıkmış ve suçlular cezasını çekmişlerdi.¹²

12 Yasin Kutluğ, "Gaziantep Savaşının Bilinmeyen Yönleri", *Gaziantep'i Tanıtıyoruz*, cilt 2, no. 2, 1962, s. 13. Yasin Bey'e ait bu paragraftaki cümleler imla hatalarına dokunulmadan orijinal metinden aynen alınmıştır.

Antep'te Ağustos 1915'te ailesi ve kardeşleri ile birlikte önce Halep, sonrasında Hama sancağına bağlı Selimiye kazasına tehcir edilen Krikor Boğaryan (1897-1975) sürgünde yaşadıklarını kaleme aldığı günlüğünde Yasin Bey'den de söz eder.¹³ Krikor Boğaryan'ın tehcir edildiği sırada kaleme almaya başladığı günlük, kendisinin Antep'te 11 Ağustos 1915'te başlayan ve 19 Aralık 1916'ya kadar süren 497 günlük sürgün hayatının serencamıdır. Bir hayli çalışkan, azimli ve zeki birisi olan Boğaryan, 17 Ekim 1915'te Hama'ya gönderildiğinde 18 yaşındadır. Antep'in önde gelen din adamlarından olan Papaz Karekin Boğaryan'ın oğlu olarak 1897'de Antep'te dünyaya gelir. Ortaokul eğitimine Vartanyan¹⁴ okulunda başlar ve 1912'de buradan mezun olur. Krikor Boğaryan'ın Beyrut'taki Haygazyan Üniversitesi kütüphanesinde bulunan kişisel arşivlerine baktığımızda kendisinin üst düzey bir öğrenci olduğunu ve özellikle Ermenice, Osmanlıca, Fransızca ve İngilizce gibi dört farklı dilin öğretildiği Vartanyan okulunu yüksek notlarla bitirdiğini görüyoruz.¹⁵ Daha sonra yine Antep'te 1912 yılında kurulan Kilikya Koleji'nde¹⁶ aynı yıl eğitimine devam eder. Buradan mezun olacağı yıl içerisinde ailesi ile birlikte tehcir edileceği için okuldan ayrılmak durumunda kalır. Boğaryan'ın günlüğü esas itibarıyla Selimiye'deki sürgün günlerinde yaşadıklarını bütün netliğiyle anlatan olay ve du-

13 Boğaryan, *Orakrutyun Darakiri Gyankis*.

14 Lise eğitimi veren bu okul 1882'de Ermeni cemaatinin varlıklı ve entelektüel ailelerinden Kalusd Aga Gazaryan, Nigogos Aga Nazaretyan ve V. M. Kürçian'ın maddi katkılarıyla kuruldu. Daha kapsamlı bir bilgi için bkz. Sarafyan, *A Briefer History of Aintab*, s. 92-97.

15 Haygazyan Üniversitesi Kütüphane Arşivleri, "Krikor Bogharian's Archives", 'Vartanian grtaran. Vgayagan [Vartanyan Okul Diploması], 21 Haziran 1912, Antep.'

16 Vartanyan okulu yöneticileri tarafından kurulan bu okulda modern anlamda mükemmele yakın bir eğitim veriliyordu. Kilikya Koleji'nde öğretmen ve din adamı yetiştiren bölümler vardı. Daha detaylı bilgi için bkz. Sarafian, *A Briefer History of Aintab*, s. 105-12.

rumlardan ibarettir. Günlük kişisel ve ailevi bir içeriğe sahip olmakla birlikte günü gününe tutulmuş; Antep’li ve diğer sürgünlerin bulundukları yerin topografik özelliklerini tasvir eden; oradaki hayatı ve ekonomik koşulları aktaran bir niteliği haizdir.¹⁷

Günlükte Yasin Bey’in ismi ilk defa 12 Ağustos 1915’te zikredilir. Boğaryan kendisi ve ailesinin de dahil olduğu, 11 Ağustos sabahı Antep’ten çıkarılan kafilenin Akçakoyunlu istasyonuna doğru kayalık ve tepelik engebeli yollara çıktığını belirtir.¹⁸ Kafile saat dörtte Akçakoyunlu’ya varır. Burada yüzlerce çadır bulunmaktadır. Boğaryan ve ailesi de çadırlarını kurar ve Halep’e gidecek tren için sıralarını beklerler. Boğaryan sevkiyatı kontrol etmesi ve sevkiyattan sorumlu olması için memur Yüzbaşı Yasin Efendi’nin çağrıldığını kaydeder ve Yasin’i şu şekilde tasvir eder:

Kibar biri gibi görünürdü ancak bazen zalimleşir ve sert bir biçimde (kırbaçlamak suretiyle) anormal durumlarda [bizi] cezalandırırdı. Kendisi birkaç zabitan ile geldi ve bizim karavanda yüklü olan malları ve eşyaları incelemek istedi. O sırada bizim çadırı da ziyaret etti, birkaç sandığı açmak için aldı ve paketlenmiş bir şekilde içindeki kitapları gördü. Bu tür kitaplar yasaklanmıştı ve bunlara sansür uygulanmıştı. Babam bu kitapların dini beklentileri karşılayan işte dua etmek, ölüleri gömmek, vaftiz etmek vs. gibi şeylerle ilgili olduğuna dair açıklamalar yaptı. Kibar bir adamdı ve kitapları yanımızda getirmemize izin verdi. Annem Yasin Bey’in bu kibar davranışına karşılık kendisine bir elişini hediye olarak takdim etti.¹⁹

17 Bu günlükle ilgili kapsamlı bir çalışma için bkz. Vahé Tachjian, *Daily Life in Abyss: Genocide Diaries, 1915-1918* (Oxford ve New York: Berghahn Books, 2017).

18 Boğaryan, *Orakrutyun Darakiri Gyankis*, s. 127.

19 A.g.e., s. 128.

Yasin Bey, Birinci Cihan Harbi sonrasında Antep'te konuşlanmış İngiliz işgal güçlerinin Ermenilere karşı işlediği suçlardan dolayı aradığı isimlerden biridir. Torunu Noyan Kutluğ ile yaptığımız görüşmeden edindiğimiz bilgiye göre Yasin Bey bu sırada Halfeti'dedir ve Mustafa Kemal'in Maraş ve Antep'te milli mücadeleyi örgütlemek üzere görevlendirdiği Kılıç Ali'ye milis güçler ve çeteler tedarik etmekle meşguldür.²⁰ Büyük Millet Meclisi'nin Nisan 1920'de kurulduğu sırada Ankara'da bulunan Kılıç Ali, Yasin Bey'i acilen meclise davet eder. Noyan Kutluğ dedesinin bu çağrıya uymak için çoban kıyafetine bürünüp Kilis üzerinden bir tren vagonuna atlayarak Ankara'ya ulaştığını aktarır. İlaveten, Yasin Bey'in İngilizlerce yakalanıp akabinde yargılanmak üzere Malta'ya sürgün edilmemek için Ankara'ya kaçmış olabileceği de ileri sürülebilir. Ankara'da Kılıç Ali tarafından Mustafa Kemal ile tanıştırılan Yasin Bey bu sayede Antep mebusu seçilir. 1920-21 arası dönemde milli mücadeleyi örgütlemesi için Mustafa Kemal tarafından memleketi olan Halfeti'ye gönderilir ve oradan da Antep'e geçer.²¹ Antep'te millici güçler ile Fransız askerî birlikleri arasında vuku bulan Antep Harbi'nde aktif görev alır.

14 Temmuz 1920 tarihinde mecliste yaptığı konuşmada İstanbul hükümetini adeta topa tutar ve Antep'i İngiliz ve Fransız işgalinden kurtarmak için halkın nasıl kendi inisiyatifi ile örgütlendiğini şu çarpıcı cümlelerle anlatır:

.. Bizim memleket Ayıntaptır. Evvelâ İngilizler tarafından işgal edildi. Sonra Fransızlar geldi oraya.. Hükümetle teşriki mesai etmedik, biz Hükümetten elimiz koltuğumuzda hizmet bekledik. Bir mutasarrıfımız vardı, silâh vermedi,

20 6 Temmuz 2017'de Noyan Kutluğ ile İstanbul'da yapılan görüşme.

21 Yasin Kutluğ, "İstiklal Savaşı'ndan Hatıralar", *Gaziantep Halkevi Mecmuası*, no. 25, 1940, s. 12; *Başpınar Aylık Edebiyat ve Kültür Mecmuası* no. 16/17, Temmuz 1940, s. 11; no. 25, no. 28, no. 30-31 Mart, Haziran, Temmuz-Ağustos 1941; s. 7, 8, 13.

silâhımız yoktu. Hâsılı her şeyi Hükümetten bekledik. Gâvurlar bizi ezdi. O vakit biz Hükümeti bıraktık: Halkı hazırladık, düşmanı kovduk, gâvurları kovduk. Bugün Konya efeleri oturup kız oynatırlarken oraya giden vali tabii mühim bir iş göremez.²²

Gaziantep mebusu olduğu dönemde Büyük Millet Meclisi'nde İslâm ve Türklükle bağdaştırmadığı köy, kasaba ve şehir isimlerinin değiştirilmesine ilişkin çalışmalarda bulunur ve bu meselenin yılmaz savunuculuğunu yapar. 9 Mayıs 1921 tarihinde meclise vermiş olduğu layihada bu konudaki fikirlerini açıkça ortaya koyar:

Rumkale isminde bir kaza vardır, burada bir tek Rum yoktur. Efendim, bu Gazianteb'e merbuttur. Bu kazada hiçbir Rum yoktur. Yani suyu, toprağı itibariyle; aslı, nesli itibariyle Rumlukla hiçbir münasebeti yoktur. Bu kazanın ismi Rumkale olduğu için Babıâli seferberlikte bize bir Rum kaymakam göndermişti. Rica ederim, bu köylerden ziyade livalar üzerindeki gâvur isimlerini değiştirmek ve hakikaten Müslümanlığa yakışacak bir isim koymak lâzımdır.²³

Bununla da yetinmeyen Yasin Bey, Rumkale isminin doğup büyüdüğü yer olan Halfeti ile değiştirilmesi hususunda ısrarcıdır. Zira ona göre Rumlar “bizim namusumuza, mevcudiyetimize, istiklâlimize köpekler gibi saldırmak isteyen bir milletin ismi” [dir].²⁴ Kendisi için mesele gayet basittir:

.. Aslı, nesli ve soyu, toprağı Türk olan bir memlekete ve orada tek bir Rum olmayan bir toprağın ihtiva ettiği mem-

22 T.B.M.M Zabıt Ceridesi, cilt 2, devre 1, İctima Senesi: 1, 14 Temmuz 1336 (14 Temmuz 1920), s. 312.

23 T.B.M.M Zabıt Ceridesi, cilt 10, devre 1, İctima Senesi: 2, 9 Mayıs 1337 (9 Mayıs 1921), s. 270.

24 T.B.M.M Zabıt Ceridesi, cilt 11, devre 1, İctima Senesi: 2, 2 Temmuz 1337 (2 Temmuz 1921), s. 100.

lekete Rumkale kazası denmiştir. Vaktiyle Rumlara acınmış, ne olmuş? Bu kaleye Rum diye bir nam verilmiştir. Bu gayet basit bir meseledir.. Meclisten' çok rica ederim, iki ay, üç ay ve hattâ bir saat kâğıt üzerinde bu ismin kalmasına Meclis arkadaşlarımın da razı olmadığına emin buluyorum. Bu Rum kelimesinin şu saatte atılmasını rica ediyorum.. Memleketin esasen ismi merkezin bulunduğu yerin ismi Halfeti Kalesidir. Haritalarda bu isim mevcuttur. Hükümetin bulunduğu yer Halfeti'dir. Ben istiyorum ki, bu kasabanın ismine izafeten kazanın ismi Halfeti olsun.²⁵

Yasin Bey'in mecliste gündeme getirdiği bir diğer önemli konu 1915 Ermeni tehciri ve soykırımı sırasında tehcir edilen Ermenilerin taşınır ve taşınmaz mallarının el değiştirmesi ve tasfiyesine ilişkin İttihat ve Terakki hükümetince çıkarılan Emval-i Metruke Kanunlarıdır. Mütareke sonrası Sultan Vahdettin'in ısrarları üzerine Damat Ferit Paşa hükümeti tarafından 12 Ocak 1920'de yürürlüğe koyulan ve İttihat ve Terakki döneminde tasfiye edilen, Ermenilere ait mal ve mülklerin iadesini öngören kanunun kaldırılması hususunda 14 Eylül 1922 tarihindeki meclis görüşmelerinde Yasin Bey, en ön sıralarda yer alır. Bu yönetmeliğin kaldırılması yönünde ateşli konuşmalar yapar. Mecliste bu konuyla ilgili söz aldığı konuşmasında Ermenilere mallarının iadesini öngören böyle bir kanunun varlığının devleti büyük zarara uğratacağını ve dolayısıyla geç kalınmadan ilga edilmesi gerektiğini vurgular:

... Şu kararname [12 Ocak 1920] ile birçok emvali metruke satılmaktadır. Hakikaten bu hususta bir çok muamele yapılmıştır. Bir de Maliye Vekili kendi parası gibi almış vermiştir... Bazı arkadaşlarımız şimdi bunu refedersek bundan evvelki muamele ne olacaktır, diyorlar. Bu olmuştur efendi

25 A.g.e., s. 100-101.

diler. Ayrı[ca] bunun için müzakere cereyan etse içinden yine çıkılmaz. Maliye Vekili de senelerce uğraşa yine içinden çıkamaz. Bunu bir şekle, usule bağlamaktan ise, bunu falan usulde, falan şey de.. müzakere etmektense Maliye Vekilinin göstereceği kararname veya esbabı mucibe ile şundan dolayı, yani şu kararnameyi, şu emvali metruke daha salim mecrada yürütmek için mazarratı görülen şu kararnamenin reddi veya ilgası yolunda madde-i kanuniye Maliye Vekili Beyefendi tasrih ederler ve bu da ortadan çıkar...²⁶

14 Eylül 1922 tarihli aynı oturumda 12 Ocak 1920 Kararnamesi iptal edilir. Uygulamada “Redd-i Emval Kararnamesi” olarak da adlandırılan²⁷ bu karar ile 26 Eylül ve 8 Kasım 1915 tarihli, hakkında tehcir emri çıkartılan Ermenilere ait taşınır ve taşınmaz malların tasfiyesini öngören kanun ve kararname yeniden yürürlüğe girer ve Cumhuriyet’in, İttihatçı soykırım yasaları üzerine inşa süreci başlamış olur. Peki neden İttihatçı soykırım yasalarına ricat edilmiştir? Bu önemli sorunun cevabı, kararın görüşüldüğü ve Yasin Bey’in de aktif olarak yer aldığı meclis görüşmeleri sırasında verilir. Amaç bellidir; savaş kazanılmıştır. Yapılacak barış görüşmelerinde, emval-i metrukeler meselesinin gündeme gelme ihtimali kuvvetliydi. Ve Türkiye’den, malları sahiplerine iade etmesi istenebilirdi. Oysa Türkiye’nin, değil el konulmuş malları geri vermek, ülke içinde Ermeni varlığına dahi tahammülü yoktu. Emval-i metruke devlet açısından son derece önemli bir gelir kaynağı telakki edilmekteydi. Fakat hâlâ yürürlükte olan Vahdettin Kararnamesi’ne [12 Ocak

26 T.B.M.M Zabıt Ceridesi, cilt 3 devre I, İçtima Senesi: 3, 14 Eylül 1338 (14 Eylül 1922), s. 778.

27 Salâhaddin Kardeş, ‘Tehcir’ ve Emval-i Metruke Mevzuatı (Ankara: T.C. Maliye Bakanlığı Strateji Geliştirme Başkanlığı, 2008), s. 122. Kararın tam adı: “Ahar Mahallere Nakledilmiş Eşhasın Tasfiyeye Tâbi Emvali hakkında Mevcut Kararnamenin Reddine Dair Heyet-i Umumiye Kararı”, s. 9.

1920 tarihli kararname] göre malların sahiplerine geri verilmesi bir zorunluluktur. Bu nedenle bu kararname Lozan görüşmeleri başlamadan ortadan kaldırılmalıydı.

Meclis görüşmeleri sırasında oturma gizli olduğu için, Maliye Vekili Fehmi Bey tüm bu noktaları net bir biçimde anlatır. Kararname yürürlükte kalmaya devam ettiği müddetçe Müslümanların eline geçmiş olan tüm mal ve mülklerin sahiplerine iadesi kaçınılmazdı. Yaklaşmakta olan Lozan Barış Konferansı'nda Batılı devletler bu konuda baskı uygulayacaklardı. Bakanın sözleriyle, "Ekalliyetler meselesi mevzu bahis olduğu zaman; bu mesele hakkında kabul ettiğiniz ve bugüne kadar tatbik ettiğiniz ahkâmı yine tatbik edin, başka bir şey istemiyoruz derlerse, buna karşı zannederim vereceğimiz hiçbir cevap kalmaz."²⁸ Bakan en çok düşündüren nokta, bu kararnameden doğacak "maddi ve manevi bütün mesuliyeti maliyeti de hazine(nin) ödemek mecburiyetinde" kalacak olmasıdır. Bakana göre, "bu kararnamenin tatbikatı, kanunda mevcut olan ahkâmın onda biridir", yani daha %90 mal-mülk geri verilmemiştir. "Fakat", diye devam eder bakan, "bu kararname kanun olarak mevcut oldukça, halli tabii de bulundukça, tabii ahkâmını bize tatbik ettirirler. Onun için ahkâmının bir an evvel reddi icap eder."²⁹

Yasin Bey'in başını çektiği milletvekilleri, yaptıkları konuşmalarda bu kanunun neden ortadan kaldırılması gerektiğini ve aksi takdirde Türkiye'yi nelerin beklemekte olduğunu sarıh bir biçimde dile getirirler. Yasin Bey gibi, Trabzon mebusu Hasan Bey'in, "Sulh yakındır. Sulh mesailine başlanmazdan evvel bu gibi şeyleri temizlemek lâzımdır... bu kararnameyi kökünden çürütmek lâzımdır..."³⁰ sözleri konuşma ya-

28 T.B.M.M Gizli Celse Zabıtları, cilt 3, devre 1, İçtima Senesi: 3, 6 Mart 1338 (1922), s. 769.

29 A.g.e., s. 769.

30 A.g.e., s. 773.

pan tüm diğer milletvekillerinin de duygusunu yansıtmaktadır. 12 Ocak 1920 tarihli kararnamenin kaldırılmak istenmesinin bir başka önemli nedeni daha vardır: Maliye bakanı, İzmir'in yağma edilmesi konusunda yapılan meclis gizli oturumunda bu nedeni açıkça dile getirir. Emval-i Metrukeler yağma edilmektedir ve bunları yağmadan kurtarmanın tek yolu, hepsini devletin tasarrufuna geçirmektir. İşte Yasin Kutluğ'un meclisteki bütün uğraşı da bu malların Ermenilere iade edilmemesi ve devletin eline geçmesi içindir. Ve bu uğraşı karşılıksız kalmaz, 14 Eylül 1922 tarihli tek maddelik bir kanunla 12 Ocak 1920 tarihli kararname iptal edilir ve Ermeni mallarının tasfiyesi kaldığı yerden devam eder.

Yasin Bey milli mücadelede göstermiş olduğu hizmetlerinin karşılığında Şubat 1923'te Mustafa Kemal tarafından Elcezure İstiklal Mahkemesi üyeliği ile ödüllendirilir. Elcezure İstiklal Mahkemesi, Cumhuriyet'in ilanından evvel kurulmuş olan son İstiklal Mahkemesi'dir. Mahkemenin kurulma süreci Elcezure Cephesi Kumandanlığı'nın talebi üzerine Müdafaa-i Milliye Vekâleti tarafından teklif edilmiş, ardından İcra Vekilleri Heyeti'nin 10 Ocak ve 17 Ocak tarihlerinde meclise sunduğu iki tezkere ile 20 Ocak 1923'te meclis gündemine gelmiştir. 22 Ocak 1923'te Müdafaa-i Milliye Vekili Kazım Özalp Paşa kurulacak mahkemenin firari askerlere uygulanacak muameleye ilişkin olacağını belirtmiş ve böylece yapılan oylama sonucunda Elcezure Cephesi'nde bir İstiklal Mahkemesi'nin kurulmasına karar verilmiştir.³¹ Gaziantep Mebusu Mehmet Yasin Sani Bey, 5 Şubat 1923'te mahkeme üyesi Vamık Bey'in istifası üzerine yeni üye olarak seçilmiştir.

Noyan Kutluğ, 29 Ekim 1923'te Cumhuriyet'in ilanından sonra tekrar mebusluk teklif edilmesine, hatta Ankara'da Keçiören ve Çiğirli bağlarında kendisine büyük araziler bahşen-

31 *Elcezure İstiklal Mahkemeleri: Kararlar ve Mahkeme Zabıtları* cilt 3 (Ankara: TBMM Basım-Yayın, 2015).

dilmesine rağmen dedesi Yasin Bey'in Halfeti'ye, oradaki arazi ve topraklarının başına geçmeyi tercih ettiğini vurgular.³² Dedesinin bilhassa Antep'e bağlı Yavuzeli ve Araban arası bölgede (bilhassa Zırar köyünde) geniş arazileri vardır. Hatta bu arazilerde Yasin Bey'in Kürt ve Ermeni çiftçilerle birlikte çalıştıklarını belirtir. Siyasi hayatına nokta koyan Yasin Bey böylece 1923 sonrası Halfeti'deki işlerinin başına döner. Kendisinin, Antep'te de Ermenilerin yoğun olarak yaşadığı bir semt olan Eyüpoğlu-Kastelbaşı çıkmazında üç-dört katlı bir evi bulunmaktadır. Dördü kız (Ülker, Muzaffer, Neriman, Nesrin), biri erkek (İslâm) olmak üzere beş çocuğu olmuştur. Oğlu İslâm Bey'i ziraat mühendisliği eğitimi alması için Ankara'ya gönderir. Daha sonra toprak ve arazilerin idaresini oğluna bırakır. Ancak İslâm Bey bir süre sonra Halfeti'den ayrılır ve Adana Tekel Sigara Fabrikası'nın başına geçer. 1923'te siyasi yaşamının nihayete erdiğini düşünen Yasin Bey'in bu fikri Mayıs 1950'de Demokrat Parti'nin iktidara gelmesiyle değişir. Zira büyük toprak sahibi bir eşraf olarak Cumhuriyet Halk Partisi'nin 1945'te yürürlüğe koyduğu Çiftçiyi Topraklandırma Kanunu'na karşı çıkmış ve bu nedenle Demokrat Parti'ye girmiştir. Bu dönemde ilk belediye seçimlerinde Demokrat Parti'den aday olur ve Halfeti'nin ilk ilçe belediye başkanı seçilir. Bu görevi dört yıl sürdürür.

Cumhuriyet'in 50. yıl dönümü kutlamalarına özel olarak davet edilen Yasin Bey, İsmet İnönü tarafından Pembe Köşk'te ağırlanır. Torunu Noyan Kutluğ, dedesinin o akşam Ankara'daki evlerine döndükten sonra evde bulunan bütün aile fertlerini ayağa kaldırarak halay çektiğini ve bu şekilde mutluluğunu paylaştığını anlatır. Bu aynı zamanda Noyan Bey'in dedesiyle ilgili son hatırasıdır. Zira Mehmet Yasin Sani Kutluğ bir ay sonra Kasım 1973'te hayata gözlerini yumar.

32 6 Temmuz 2017'de Noyan Kutluğ ile İstanbul'da yapılan görüşme.

“..Endişe verici husus, katliam yapmakta uzmanlaşmış teşkilatların üyelerinin çoğunlukla tamamen normal insanlar olmakla kalmayıp, katliamların tasarlandığı ve gerçekleştirildiği teşkilatların da tamamen normal kuruluşların alâmetlerini taşıdığını görmektir.”¹

Yerel dinamikler soykırımsal süreçlerin gidişatını ve yoğunluğunu doğrudan etkileyen unsurlardır. Yerel siyasi ve sosyal elitler yukarıdan emredilen kitlesel imhanın gerçekleşmesini hızlandırabilirler veya geciktirebilirler yahut bu süreçte direnebilirler.² Merkezî siyasi elitler yerelde iktidar ilişkilerini kontrol eden güç sahiplerini kendi amaçlarını gerçekleştirmek adına çalıştırabilir/kullanabilir ve buna karşılık yerelde söz konusu aktörler merkezî siyasi elitleri kendi çıkar-

1 Stefan Kühl'den aktaran Theweleit, *Failin Kahkahası*, s. 219.

2 Yerel düzlemlerde gerçekleştirilen soykırım örnekleri için bkz. Tomislav Dulic, *Utopias of Nation: Local Mass Killing in Bosnia and Herzegovina, 1941-42* (Uppsala: Uppsala University Library 2005); Ann Lee Fujii, *Killing Neighbors: Webs of Violence in Rwanda* (Ithaca, NY: Cornell University Press 2009); Esses ve Vernon (der.), *Explaining the Breakdown of Ethnic Relations: Why Neighbors Kill*; Wendy Lower, *Nazi Empire-Building and the Holocaust in Ukraine* (Chapel Hill: University of North Carolina Press 2005); Uğur Ümit Üngör, *Modern Türkiye'nin İnşası: Doğu Anadolu'da Ulus, Devlet ve Şiddet (1913-1950)* (İstanbul: İletişim Yayınları, 2016).

ları için manipüle edebilir. Yereldeki bu güçlü aktörlerin ve ailelerin onlarca insanı veya yüzlerce potansiyel çeteyi mobilize etme kapasitesi, merkezî otoritenin bu ailelere iltimas geçmesini sağlar. Yereldeki iktidarını güvende tutmak adına yerel elitler merkeze; soykırımı gerçekleştirmek için ise merkezî elitler yereldekilere ihtiyaç duyarlar. Kitlesele katliamlar bu türden bir karşılıklı bağımlılıktan neşvünema bulur. Bu dinamik, kitlesele katliamlara devlet tarafından sağlanan ekonomik ve siyasi çıkarlar elde etmek saikiyle dahil olan yerel aktörlerin mobilizasyon sürecini doğrudan etkiler.³

Antep, yerel düzlemde Ermeni soykırımını biçimlendiren bu dinamiklerin ete kemiğe büründürüldüğü bir yerdi. Antep Ermenilerinin imhası sürecinde yerel elitlerin ve eşrafın aktif katılımının altında yatan en önemli etmen Ermenilere ait mal, mülk ve zenginliği elde etme motivasyonu idi. Daha da önemlisi, bu motivasyon bu süreçten çıkar elde edenleri birbirlerine ve İttihatçı rejime daha da bağı(m)lı hale getirdi. Ermenilere yönelik imha politikalarını gerçekleştirmek için İttihat ve Terakki tavizlerde bulunmak durumunda kalmıştır. Dolayısıyla, Antep'teki Müslüman elitleri İttihat ve Terakki iktidarına ve onun imha siyasalarına dahil eden motivasyon ortak bir ideolojik prensipten ziyade bu faillerin kendi kişisel çıkarlarıdır. Bu tutum karşılığında İttihat ve Terakki, suç ortaklığının ölçeğini büyük ölçüde genişletmiştir ve bir anlamda aslında suçu tabana yaymıştır. Burada suç ortaklığından kasıt yalnızca soykırım başladıktan sonra faillerin veya bu süreçten nemalananların dahli değildir; aynı zamanda toplumun değişik kesimlerinin evveleminde Ermenilerin imhasını desteklemesi ve buna rıza göstermesidir. Aynı zamanda bu destek ve rıza, rejime ve onun ideallerine olan bağlılıklarının test edildiği adeta bir turnusol kağıdı işlevi görmüştür.

3 Üngör, *Making of Modern Turkey*, s. 105.

Yeni kurulan Cumhuriyet, selefi olan İttihat ve Terakki'ye ekonomik, ideolojik ve kadrosal rabitalarla bağılıydı. Soykırım failleri ve aileleri bu süreçten o derece nemalanmıştır ki bu ailelerin çocukları, onların çocukları ve torunları Cumhuriyet sonrası Ermenilere ait mal ve mülklerden elde edilen zenginlik sayesinde yaşamlarını sürdürmüşlerdir. Bu durum Ali Cenani, Ahmet Faik ve Mehmet Yasin Kutluğ için de geçerlidir. Ali Cenani Cumhuriyet sonrası inşa edilen milli mücadele tarihyazımının en ihtilafli figürlerinden biridir. Bir kesimin işgal kuvvetlerinin işbirlikçisi olarak tasvir ettiği Cenani, Cumhuriyet'in ilanından sonra hem Mustafa Kemal hem de İsmet İnönü ile yakın ilişki içinde olmuş ve iki kurucu aktörün de teveccühüne mazhar olmuştur. Vefatına kadar Mustafa Kemal'e yakın durmuş, onun tarafından milletvekili seçilmiş; ilaveten hem Fethi Okyar hem de İsmet İnönü'nün başbakanlıkları döneminde bakan olarak kabinede yer almıştır. Aslında bu durum Cenani'nin siyaseten manevra yapabilme kabiliyetine işaret eder. Pek tabii burada suç ortaklığının da etkisi büyüktür. Gerek Bilal Şimşir gerekse Turgut Özakman'ın Ali Cenani Bey'e ilişkin aktardıkları onun ne derece oportünist-konformist bir siyasi karaktere sahip olduğuna delalet eder. İttihatçılığa, İttihatçı ideolojiye ve İttihatçılığın etnik milliyetçiliğine ve İttihatçıların Ermeni sorununun hallolunması noktasında ortaya koyduğu siyasalara inanmış/iman etmiş ve bunların bizatihi yılmaz uygulayıcısı olmuş Ahmet Faik Erner ile karşılaştırıldığında; Ali Cenani Bey ziyadesiyle pragmatik ve oportünist; duruma ve şartlara göre kendini konumlandıran bir fail portresi çizmektedir.

Ahmet Faik Bey ise büyük ölçüde ideolojik motivasyonlarla soykırımsal edimlerini biçimlendirmiş bir fail gibi durmaktadır. Aslında karşımızda İttihat ve Terakki'ye, onun ideolojisine ve fikriyatına ve Celal Bayar'ın şefim diye hitap

ettiği lideri Talat Paşa'ya gönülden bağlı bir devlet görevlisi ve "vatansever" vardır. Asker, emniyet müdürü, mutasarrıf ve nihayetinde valilik gibi sivil ve askerî bürokrasinin değişik kademelerinde görev yapan Ahmet Faik, birçok İttihatçı gibi veya İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin içinde derin bir sadakatle bağlı olduğu Talat Paşa gibi, Ermenilerin devlet için bir tehdit ve problem teşkil ettiğine inanmış ve bu problemin "çözümü" için Ermenilerin imhasını zaruri gören anlayışı benimsemiştir. Ahmet Faik Bey inançlı bir İttihatçıdır. Dolayısıyla karşımızda İttihatçı etnik milliyetçiliği benimsemiş ve bu ideolojinin referanslarıyla hareket eden bir fail vardır.

Devletin üst kademelerine tırmanmak ve imkânlarından faydalanmaya çalışmak adına Ermenilere yönelik imhacı şiddet politikalarını ve eylemlerini yerinde uygulamış; bu sürece gönüllü olarak katılmış ve kendini bu alanda ispatlama gayretinde bulunmuş kariyerist bir fail gibi duran Mehmet Yasin Sani Kutluğ, bu kariyerizmini "milli görev" söylemiyle paravanlamıştır. Esasında o bu kutsal görev için kullanılması ve kendisinden istifade edilmesi gereken birisidir. Devlet onu görmezden gelmemelidir ve gelmemiştir de. 1915-18 arası dönemdeki Ermenilere yönelik faaliyetleriyle bir nevi rüştünü ispatlamış olan Yasin Bey, bizatihi Mustafa Kemal'in talimatıyla milli mücadele döneminde Urfa ve Antep'teki hizmetleri karşılığında İstiklal Mahkemesi üyeliğine ve İstiklal madalyasına mazhar olmuştur.

Burada üzerinde durduğumuz söz konusu üç kişinin farklı fail kategorilerinde değerlendirilmesi bu kategoriler arasında keskin çizgiler ve fay hatları olduğu anlamına gelmez. Her üç faili eyleme geçiren motivasyonlar arasında önemli geçişkenlikler vardır. Dolayısıyla bilhassa soykırım çalışmalarının altında bir disiplin olarak mülhaza edebileceğimiz fail çalışmaları alanında faillerin motivasyonları ve eylem re-

pertuarlarını olabildiğince esnek, durumsal (*situational*) ve çeşitli koalisyonlara eğilimli bir biçimde ele almak daha nū-anslı analizler yapmamıza kapı açar.⁴ Bu minvalde gerek fa-iller gerekse de motivasyonları arasında geçişkenlikler ve esneklikler bakidir. Altı çizilmesi gereken bir diğer nokta soykırım gibi kitlesel bir suç eyleminin faili olmanın yalnızca bu üç kişiye içkin bir durum olmadığıdır. Ne Ali Cenani ne Ahmet Faik ne de Yasin Kutluğ bu dünyaya bir fail olarak gelmiştir. Soykırım eylemini organize bir kötülük olarak tarif etmek mümkün olsa bile her üç failin de böyle bir kötülükle donanımlı olduğu iddiasında değiliz. Esasında bu durum soykırım gibi kitlesel şiddet edimlerini gerçekleştirenlerin yaptıkları eylemi neden sıradan gördüklerinin de bir cevabıdır. Zira Nermidil Erner Binark için babası Ahmet Bey “... kimi konularda katı davransa da, aslında yumuşak yürekli bir insandır.”⁵ Bir bakıma *normal* bir insandır. Onun için babası Ahmet Faik Bey her daim anlattığı şu hikâyedeki gibidir ve öyle de kalacaktır:

... ilkokuldayken, dört kuruşa bir saka kuşu almıştım. Kuşçu küçücük bir kafes içinde vermişti sakayı. Evde, kafesteki kuş babamı [Ahmet Faik Bey'i] rahatsız ediyordu. Belki de kafeste olmanın ne demek olduğunu Malta'dan bildiği için, kuşa üzülüyordu. Kuş bir-iki hafta evde kaldı. Bir bayram günü, hediyelerimizi aldık, güzel vakit geçirdik, o sırada babam bana, 'İstersen gel şu kuşu salalım,' dedi. 'Bir iyilik yap, serbest bırak, bırak gitsin.' İkimiz birlikte balkon kapısını açtık, kafesi açılan kuş, uçup gitti.⁶

4 Mevzuyla ilgili faydalı bir kavramsal tartışma için bkz. Bennani-Chraïbi Mounia vd., “Towards a sociology of revolutionary situations”, *Revue Française de Science Politique*, cilt 62, no 5, 2012, s. 1-29 ve Charles Tilly, *From Mobilization to Revolution* (Reading, Mass.: Addison-Wesley, 1978), s. 189-222.

5 Binark, *Şakir Paşa Köşkü*, s. 110.

6 A.g.e., s. 110.

EKLER

EK 1
FAİLLER¹

Ahmed Bey	Antep Mutasarrıfı
Mustafa Efendi	Antep Belediye Reisi
Besim Bey	Hazinedar
Bilal Hilmi	Kadı
Kazım Efendi	Nüfus memuru
Eyüp Sabri Bey	Tapu memuru
Hacı Yusuf Efendi	Hazine memuru
Kemal Bey	Jandarma Kumandanı
Bulaşıkzâde Arif Efendi	Müftü ve Antep İttihat ve Terakki Kulübü Genel Sekreteri
Bülbül Hoca	Müftü
Muammer Efendi	Ulema
Habibzâde Mustafa	Ulema
Bayramzâde Muammer	Ulema
Fahrettin Hoca	Ulema
Hacı Mahmur Efendi	Kadı

1 BNU/Fonds A. Andonian, P.J. 1/3, file 4, Aintab, "The deportation of Armenians in Aintab", s. 11-17.

Kebkebzâde Şakir	Ulema
Bahaeddin Efendizâde Muammer	Ulema
Şeyh Ubeydullah Efendi	Ulema
Binbaşı Bekir Bey	Kızılhisar Alayı Kumandanı
Kasım Bey	Askerî memur
Hakkı Bey	Alay sekreteri
Mustafa Efendi	Depo görevlisi
Hamid Bey	Belediye hekimi
Kerim Bey	Kadı
Urfalı Kasım Bey	Kadı
Emin Efendi	Ziraat Bankası Müdürü
Cemil Efendi	Kadı
Osman Bey	Mahkeme katibi
Vahid Efendi İzrabzâde	Vakfiye katibi
Muammer Efendi	
Taşir Efendi	Belediye katibi
Mahmud Efendi	Belediye Hazinesi
Mersinli Hoca'nın oğlu	Ulema
Zani Hafız	Türk Yetimhanesi Müdürü
Rüştü Hoca	Ajans Müdürü
Kürd Muhammed	Ulema
Talibzâde Arif Efendi	Mutasarrıf katibi
Fevzi Efendi	Polis Yüzbaşı
Körükçü Hafızzâde Mustafa	Polis Yüzbaşı
Hacı Sabitzâde Ahmed Efendi	Polis memuru
Hacı Sabitzâde Said Efendi	Askerî katip
Musluzâde Mehmed	Jandarına Çavuşu
Çubukçu Ali	Jandarma Çavuşu
Kasap Misdo	Jandarma Çavuşu
İbrahim Çavuş	Jandarma Çavuşu
Hasan Çavuş	Jandarma Çavuşu

Mehmed Çavuş	Jandarma Çavuşu
Matağın oğlu Ali	Jandarma Çavuşu
Necib Efendi	Kapıcı
Behzadbaşı Mehmet	Kapıcı
Mehmet Efendi	Kapıcı
Ali Efendi	Tahdidat sekreteri
Emin Efendi	Kapıcı
Abdullah Ağa	Adliye memuru
Hacı Halil Efendi	Jandarma Kumandanı
Hacı Halil Efendioglu	Hapishane bekçisi
Ömer Şevki	Avukat
Ahmet Efendi	Kozanlı semti imamı
Şeyh Mustafa Baba	Alaybeyi semti imamı
Şeyh Mustafa Babanın oğlu	Çete reisi
Hafız Ahmed Efendi	Alaybeyi semti muhtarı

ANTEP İTTİHAT VE TERAKKİ KULÜBÜ ÜYELERİ VE ANTEP'TEKİ İLERİ GELENLER

Ali Cenani Bey

İttihat ve Terakki Fırkası
Antep Mebusu

Ali Cenani Beyzâde Ekrem

Rıza Cenani Bey (Cenani'nin kardeşi)

Fazlı Ağazâde Nuri Bey

Fazlı Ağazâde Nuri Bey'in oğlu Mustafa

Fazlı Ağazâde Nuri Bey'in oğlu Kadir

Battal Beyzâde Tahir Bey

Battal Beyzâde Tahir Bey'in oğlu Battal

Mısırlızâde Arif Paşa

Arif Pasha'in oğlu Necib Bey

Arif Pasha'in oğlu Ali Bey

Arif Pasha'nın kardeşi Ömer Efendi

Arif Pasha'nın kardeşi Hamza Efendi

Arif Pasha'nın kardeşi Mehmed Efendi

Obarizâde Kamil Bey

Obarizâde Fadıl Bey

Emin Beyzâde Sadık Bey

Emin Beyzâde Ali Bey

Battal Beyzâde Fazıl Bey

Battal Beyzâde İsmail Bey

Seyyafzâde Abdo Efendi

Seyyafzâde Abdo Efendi'nin oğlu Nafi

Seyyafzâde Abdo Efendi'nin oğlu Asaf

Hacı Halil Ağazâde Ahmed Ağa

Hacı Halil Ağazâde Zeki Bey

Kethüdazâde Abdülrahman Efendi

Hüseyin Cemil Bey

Hasan Cemal Bey

Mehmet Kemal Bey

Mehmet Bey

Necati Bey

Ahmed Muhtar Bey (Cenani'nin en
güvendiği mebus)

Müftüzâde Mehmet Efendi

Müftüzâde Feyzi Efendi

Müftüzâde Abdo Efendi

Kala Ağasızâde Mehmed Efendi

Kala Ağasızâde Osman Efendi

Abbas Hocasâde Hökkeş Efendi

Köylü oğluzâde Ahmed

Kör Hacı Ömerzâde Mehmed Ali Efendi

Kör Hacı Ömerzâde Mahmud Efendi

Hacı Nuhzâde Mahmud

Hacı Halil Ağazâde Sadık

Nazlızâde Sakıb

Bakkal Şeyhzâde Mustafa

Kavlakzâde Ali

Marağenoğlu Emin

Marageenoglu Muhammed

Tunaoglu Mustafa

Tunaoglu Mustafa'nın arkadaşı Şakir ağa

Amro Ağazade Ali ağa

Amro Ağazade Misdik

Gücelizade Mahmud Efendi

Musulizade Ahmed Efendi

Postacı, Ahmed Efendi'nin eski memuru

Naci Hocaade Mehmed Efendi

Kafadarzade Hacı Ali Ağa

Kafadarzade Ali Efendi

Kafadarzade Huseyin Efendi

Kafadarzade Hasan Efendi

Dabbağ Hacı Vehab Efendi

Kepkepzade Abdülrezzak Efendi

Hacı Koymazade Abdülkadir Efendi

Hacı Hocaade Hacı Mehmed

Hacı Hocaade Mahmud

Diş kören Hocaade Şakir Efendi

Diş kören Hocaade Rağıp Efendi

Muzafferzade Hafız Kadir Efendi

Sadık Kadir Efendi

Timurzade Ökkeş Efendi

Timurzade Ökkeş Said Efendi

Arpacıade Mehmed Efendi

Arpacıade Ömer

Arpacıade Mustafa

Küpelizade Memik Ağa

Küpelizade Mehmed Ağa

Küpelizade Uncu Hurşit

Küpelizade Uncu Hurşit'in kardeşi Ali Veli

Hasan Çavuş

Ibişimzâde Mehmed Emin Ağa

Ibişimzâde Mehmed Mustafa

Ibişimzâde Mehmed Abdül Kadir

Mollazâde Hacı Muslu

Muammer Efendi

Sıçan Hacı Şakir

Kürdzâde Hamo

Battal Hocaâde Ragıp Efdendi

Battal Hocaâde Halil Efendi

Külekçi'nin oğlu Abdülkadir Efendi

Darağ'ın oğlu Abdülrahman Efendi

Çitcizâde Mahmur Efendi

Hacı Fazılzâde Hacı Murtaza

Hacı Fazılzâde Hacı Bekir

Hacı Fazılzâde Hacı Mehmed

Savcılı Şıkhman Ağa

Ömer Ağazâde Ahmet Ağa

Ömer Ağazâde Necati Efendi

Ali Rıza

Antep Türk Ocak'ı Reisi

Bazar Başızâde Nuri Efendi

Hacı İbrahimzâde Mustafa Efendi

Salihzâde Hökkeş Efendi

Harputlu Efrayim Efendi

İsa Başızâde Hakkı Efendi

İsa Başızâde Hüseyin

Beyazın Ali Ağa

Beyazın Mehmed Ağa

Beyazın Hökkeş Ağa

Kahramanın Süleyman Ağa

Kahramanın Ahmed Ağa

Kahramanın Hacı Efendi

Şakir Ağa

Merkezi Türkiye Koleji'nin
Marangozu

Güzel Beyzâde Ökkeş Efendi

Kuyumcu Haşim Efendi

Rüstem'in oğlu Ahmed Efendi

Zencir Mustafa

Osman Ağa

İbrahim Efendi

Kirişcizâde Abdullah Ağa

Kirişcizâde Abdülkadir Efendi

Çavuş İbo'nun oğlu

Çilli Bekir'in oğlu Abdo Efendi

Çilli Bekir'in oğlu Becan

Çilli Bekir'in oğlu Ali

Mahmud Bedri Efendi

Karabekirzâde Mehmed Ağa

Manavcı Mehmed Said

Hancı Osman Ağa

Hancı Osman Ağa'nın oğlu Hüseyin Efendi

Kilimcizâde Mehmed Efendi

Tuz Hancı Said Mehmed Efendi

Kendiryan'ın arkadaşı Rasim Ağa

Bedestenci Halebli oğlu

İnco'nun oğlu Ali

Divrikli Kara Ali ile oğlu

Hacı Mustafa ve kardeşi

Elmacızâde Mehmed Efendi

Hacı Şih Mehmed'in oğlu Ali Efendi

Hacı Şih Mehmed'in oğlu Bekir Efendi

Fazlîzâde Tahir Efendi

Çatırdakcızâde Halil Efendi

Kassab Ökkeş

Kassab Ökkeş'in oğlu Ökkeş

Bakkal Yağcı Ibo

Kömürcü Kara Mehmed

Kitapçı Hacı Mehmed

Kitapçı Hacı Mehmed'in oğlu

Kebapçı Hacı

Kizlizâde Abdül Kadir Efendi

Arnavut Ahmed ve oğlu

Burnu Kara oğlu Ahmed

Burnu Kara oğlu Halil

Bekirci oğlu Ali

Bekirci oğlu Ökkeş

Bekirci oğlu Ali Bayram

Dabbağ Aygır oğlu Hanifi

Hacı İbrahim oğlu Mahmud

Hacı İbrahim oğlu Ahmed

Hacı İbrahim oğlu Ali

Kafadar'ın oğlu Memo

Bakkal Emin'in oğlu İbrahim Kürd;

Zengin Hasan Efendi

Battalzâde Mehmed Ağa

Karşı Sabri Efendi

Karşı Faik Efendi

Ayranzâde Mehmed Efendi

Çakal'ın oğlu Mehmed

İmamzâde Abdülkadir oğlu Abdülkadir

İmamzâde Ali

İmamzâde Mehmed

Deylibci Çavuş

Kasab Ali

Gürcü'nün oğulları, Bostancı

Solak'ın oğlu Ali

Bakkal Mehmed

Elbeylizâde Mehmed Ali

Elbeylizâde Mehmed Ali'nin oğulları

Pekmezci Kôr Hanifi

Kund Osmanzâde Abdürrahman

Kund Osmanzâde Bekir

Kund Osmanzâde Kara Mehmed

Kavas Ali

Kürd Mahmedo

Bacaksızâde Mehmed ve oğulları

Seyfeddin Hocaâde Mustafa Efendi

Mahkeme mübaşiri Süleyman Efendi

Bakkal Kuyumcuoğlu İsmail Ağa

Hamamcı Süleyman'ın oğulları

Bakkal Şiho'nun oğlu Arif Efendi

Buğday Han görevlisi Kôr Hasan

Mağazacı Sabri Efendi

Tenekeci Yirik

Kasap Abuş'un oğlu Mehmed

Kurb-ı Zincir muhtarı Kalender Baba

Kozanlı muhtarı Misdo'nun oğlu Said

Edem Bey, Müseybin Kaymakamı

Tekirsinli Salman Ağa ve oğulları

Bakkal Abdallah Baba'nın oğlu Ahmed

Salman Beyzâde Ahmed

Salman Beyzâde Ferid

Çıtlo Pıtızâde Yusuf Hoca

Çıtlo Pıtızâde Çavuş

Kumru'nun oğlu Hacı Hüseyn

Yeni Çarşı'daki Külekçi Bakkal Saklob

Bakkal Halil'in oğlu Mehmed Ali

Bakkal Arab Ağa

Tılfar köyü imamı Mustafa Hoca

Tılfar köyü muhtarı Köse Mustafa

Tılfarlı Hazlac Memo'nun oğlu Hacı İsmail

DI.5F.2 688/33/4

Dahiliye Nezareti Celilesine

Şifre

Tarih: 26 Ağustos 1331

Mahrec: Haleb

..... beş takibata ... verilmiş olması hakkındaki tebligata cevaben Ayıntab mutasarrıflığından alınan telgrafnamede alelumum nüfus kasabada yirmibin ... mezahib-i muhtelifi sehven Ermeni bulunup bunların nüfus-u İslaminin nüfusu kadar bunların da muhaciretten muaf Ermenilerden emel-i milli takip edemeyecek bir hale getirilmiş olmaları/olduğuna..... oraca hasıl olamadığından ve Ermenilerce göçen Ermeninin veya Kilikya bakir olunan kazanın..... Ayıntab olub böyle ... bir merkeze toplu

187

Devlet-i Eşhas

Posta ve Telgraf ve Telefon Nezareti

Hükümet-i telgraf muhaberatından dolayı bir güne mesuliyet

Tel-Hâlid namındaki çiftlikte teb'id edilen (bir yerden bir yere sürme) Ermenilerin ihtifâ (gizlendiklerini, saklandıklarını) ettiklerini gördüğüm için mumâileyhin tavassut (aracılık) ettiğine kaniim. Menfaat-i şahsiyesi için Ermenileri tesâhub (koruyan, sahip çıkan) eden mumâileyhin sözlerine ehemmiyet verilmemesini rica ederim. 6 Teşrîn-i evvel 1331 [19 Ekim 1915]

Mutasarrıf Ahmed

50/1/1

DH.EUM.2Şb.50/1

3 Mart 1334 (3 Mart 1918) Dahiliye Nezâreti Emniyet Umûmiye
Müdûriyeti

Haleb Vilâyetine

Mebus Ali Cenânî Bey'in Haleb'deki çiftliğinde müstahdem Ermenilerin
yerlerinden ibkâ edilmeleri evvelce tebliğ edilmiş idi. Şâyed çıkarılmış-
lar ise mahallerine iadeleri

**ALİ CENANİ BEY'İN TORUNLARI
HARUN CENANİ VE ULYA CENANİ DRAZ
İLE YAPILAN 5 HAZİRAN 2017 TARİHLİ MÜLAKAT
ÜMIT KURT**

• *Ali Cenani Bey'in Mustafa Kemal ve İsmet İnönü ile nasıl bir ilişkisi vardı?*

Harun Cenani (H.C.): "Dedemin İnönü ile arası iyi değildi ama Atatürk ile çok iyiydi. Bana kim anlattı bunu, Rejans'ın o zaman işletmecisi olan adamın karısı Madam Sobieski... Kendisi İngilizlerin himayesinde bir beyaz Rus idi, 1917'de kaçanlardan. Ben High Schoolluyum [Şimdiki Nişantaşı Anadolu Lisesi]. High School'a ilk girdiğim sene 1966-67 senesinde bir beyaz Rus kadın vardı, dul bir kadın. Bir hayli kültürlü, sığınmış buraya. Muhtemelen İngilizler de ona High School'da saat 10:00 tenefüsünde sabah 2 dersten sonra kendi hazırladığı sandviçleri satma imkânı vermişler, o şekilde geçiniyor kadıncağız. O benim Cenani olduğumu öğrenince onunla çok ahbaplık ettik, 1-2 sene, 3 sene kadar ben onla ahbaplık ettiim, ben okuduğum zaman oradaydı, sonra ne oldu bilmiyorum. O mesela Rejans'ta işletmecisi olarak çalışmış, garson büyük ihtimalle. Rejans'ın işletmecisi olan Nuriyev bilmem ne diye bir adamcağızın da karısı Madam Arzumunova, Krasa Arzumunova, yani Türkiye'ye baleyi getiren kadın. Yıldız Alpar'ın hocaları. Dolayısıyla Madam Arzumunova bana dedemi çok detaylı anlatmıştı. Rejans'ı çalıştırdı onlar, kocası işletmecisiydi.

• *Peki, neler anlattı dedenizle ilgili?*

H.C.: Şimdi Rejans'ta bunların iki tane yan yana duran masası varmış: Biri Atatürk'ün diğeri Ali Cenani'nin. Ali Cenani biraz mafyoza tipli bir

adammış. Yanında korumalarıyla gelirdi derdi böyle ikişer tane üçer tane korumalar sağında solunda. Adamlarıyla gelirdi derdi.

• *Ali Cenani Bey ile ilgili başka ne anlatırdı o hanımefendi?*

H.C.: Atatürk ile iyi ahbap olduklarını söylerdi. Dedem kendisinin poker arkadaşıymış. Çankaya'da sürekli poker oynarlarmış. Oldukça samimi olduklarını duymuşumdur hep. Dedem Atatürk ile Çankaya köşkündeyken bir gece Latife Hanım'ın 'tak tak' yukarıdan vurduğunu anlatmıştı babam [Rasim Cenani] bana. Poker oynarlarmış bunlar aşağıda o da yukarıdan böyle 'küt küt' vururmuş. Dedem kazandığında Atatürk paçal edermiş. Bir gün dedem Dolmabahçe Sarayı'ndayken Kel Ali (Ali-ço) 'Gel Cenani Bey seninle bir güreş tutalım' demiş. Atatürk de dönmüş demiş ki Kel Ali'ye 'Sen bir kere haddini bil, o beydir' demiş. Dedem, Atatürk'ün iyi arkadaşıydı, sık görüşürlerdi.

Atatürk ile sonradan küsmelerinin nedenine gelince de "işte araya İnönü girdi de; o oldu da bu oldu da filan" diye yazılır çizilir. Madam gayet net söyler, der ki: İkisinin de kadınlara ilgisi vardı, Ali Bey'in Rus bir sevgilisi vardı, birkaç tane Rus sevgilisi olmuş, çok şiddetli aşklar yaşamış... Dedemin bu Rus sevgilileri çok bilinen bir şey. Ahmed Emin Yalman'ın *Malta Sürgünleri* kitabında da yazar bu: Ali Cenani Bey için Malta'da mesela cin taifesiyle ilişkisi var diye söylenti çıkmış.

• *Ali Cenani Bey'in bir evrak-ı metrukesi var mıdır?*

H.C.: Vardı ancak bende yok.

• *Siz Malta'dan yolladığı mektupları mı gördünüz?*

H.C.: Evet.

• *Peki bu mektupları kimlere göndermiş?*

H.C.: Ailesine. Fransızca yazmış olduğu mektuplar bunlar, Nişantaşı'ndaki köşke göndermiş hepsini. Kendisi Malta'dayken ailesi İstanbul'da, Nişantaşı'ndaki köşkte yaşıyorlar.

• *Peki ailesi Antep'te bulunmuş mu?*

H.C.: Tabii tabii. Eşi Nazire Hanım çok rafine bir kadındı. Nazire Hanım, Barlaslardan geliyor. Gayet okumuş etmiş bir kadındı.

- *Ali Cenani Bey'in Mustafa Kemal ile ksknlgnn nedeni ne idi?*

H.C.: Atatürk dedemin masasındaki bayan arkadaşıyla konuşmuş. Ondan sonra İnönü bu ksknlg fırsat bilip 'Yavuz-Havuz' davasından sonra dedemi Haysiyet Divanı'na sevk ediyor. Adana pamuk fabrikasında yolsuzluk oldu diye, harcamalarda yolsuzluk oldu diye. Orada dedem 1926 veya 27 senesi olması lazım 400.000 lira mı 280.000 lira mı yüklü bir tazminat ödüyor. O tazminatın ödenmesi sırasında İnönü üstüne varıyor, onun Antep'teki konağına haciz getiriyor, her şeyi haczet-tiriyor. 33 bin dönüm arazi var, 17 tane köy var. O köylerden açar toplatıyor o dönemde, o aşarlarla ve köylüler geliyor, dedemin arazilerindeki ve 17 köyündeki adamları geliyor, konaktaki hacizli malları tek tek satın alıp dışarı çıkartıyorlar, haciz memurlarından alıyorlar. Mallarını satın alanlar dedemin kendi köylüleri. Sonrasında [köylüler] dedeme olduğu gibi bütün malları geri vermişler.

- *Peki babanız Rasim Cenani kendisinden nasıl söz ederdi?*

H.C.: Babamın kendisini çok az tanıdığını biliyorum, yanında hiç oturmadığını biliyorum. Ali Cenani Bey varlıklı bir aileden geliyor, toprak ağısı, doğuştan zengin.

- *Bildiğim kadarıyla Ali Cenani'nin Halep'te de köylüleri ve çiftlikleri var, değıl mi?*

H.C.: Tabii tabii. Cerablus'ta var mesela. 33 bin dönümlük arazisi var sonuçta. Oraya kadar uzanıyor. Ancak babam öldükten 3-4 ay sonra bütün bu çiftlik ve arazi satıldı. Ali Cenani Bey'in çok parası olduğu-nu ben hep duyarım, bilirim. Nereden bilirim? Mesela vagonlar var o zaman özel araba falan makam arabası olmadığı için özel vagonlar var. Dedemin zel vagonunda İngiltere'den gelen, İngiliz kumaşından yapılmış gömlekler, baş harfleriyle A.C. ile özel yazılmış, özel dokutulmuş. Ve babam o vagonu anlata anlata bitiremezdi.

- *Çocukları nasıl anlatırdı babalarımı?*

H.C.: Anladığım kadarıyla adamın hiçbir çocuğunu görmeye çok fazla vakti olmamış. Sert bir adam değılmiş. Babam en küçükleri olduğu için ben babamdan dinledim. ocuklarına karşı diplomatik davranmış olduğuunu tahmin ediyorum. Babam 'Yanında oturamadım hiç, oturduğumu hatırlamıyorum' dediğine göre herhalde vakti olmadı... Ali Cenan-

ni biraz İngiliz ekolü, muhakkak çok sinsi çünkü sinsi olmadan o ekol-
den gelmek mümkün değil.

• *Tehcir döneminde Ermenilerle bir hemhal olmuşluğu var mı kendisinin?*

H.C.: Benim bu hususta herhangi bir bilgi yok ancak tahminlerim var.

Ulya Cenani Draz (U.C.D.): Rahmetli babam bana şöyle bir şey anlatırdı. Antep'teyken derdi, küçükken orada Ermenilere taş mas atardık, eziyet ederdik; annem bana o zaman derdi ki 'Biz de Ermeniyiz aslında, niye taş atıyorsun, eziyet ediyorsun...' o bana çok koymuştur, ondan sonra biz Ermenilerle böyle çatışmadık diye anlatmıştı babam bana.

• *Neden böyle bir şey söylemiş? Yani ne demek istemiş sizce?*

U.C.D.: Herhalde Ermenilere kötü davranıma biz de Ermeni'yiz demeye getiriyor.

H.C.: Ben size şimdi niye öyle dediğini anlatayım. Babam High School'da öğrenciyken tabii okulda ekalliyetlerden birçok arkadaşı var. Yeşil sinekler var böyle, bok sineği... babam onlardan yakalayıp, mürekkep hokkasına atıp sonra oradan çıkarıp bu ekalliyetlere mensup sınıf arkadaşlarının defterlerine bırakmış; Ermenilerin, Yahudilerin. Şikâyet gelince evde annesi bunu çekmiş –babam bunu bana çok anlatırdı– demiş ki 'Oğlum yapma bunu çünkü biz de Ermeniyiz'. Onun üzerine ben bir daha böyle bir şey yapmadım diye anlatırdı babam bana... Ee çocukken benim adım Harhar Gagakyan idi. Annem ve babam bana böyle takılırlardı, böyle bir aptallık yaptığım zaman 'İşte bizim Harhar Gagakyan geldi' derlerdi. Yani bizde bir Ermenilik olabilir.

• *Ermenice kaynaklara, bazı anılara baktığımızda 1915-1917 arası dönemde Ali Cenani'nin Ermenilerin tehcirinde önemli bir rol oynadığı, bunu organize ettiği; bunun için Antep'teki Müslüman ahaliyi Ermenilere karşı kıskırttığı ve esasında Ermenilerin tehciri için 'gerekli' ortamı hazırladığı; tehcir edilen Antepli zengin Ermenilerden kalan mal ve mülkleri uhdesine geçirdiği gibi anlatılar var. Siz kendisi hakkında böyle şeyler duydunuz mu?*

H.C.: Aile içinde böyle şeyler duymadım fakat arkadaşlarımdan, çevremden, oradan buradan böyle şeyler duydum. Benim zaten çok Erme-

ni arkadaşım vardır. 18 yaşına bastığımda İstanbul'dan kalktum Antep'e gittim. Antep'e indim, beni amcamın –Ekrem Cenani Bey– seyisi İbrahim Efendi karşıladı. İbrahim Efendi ile çok iyi ahabap olduk. Daha sonra kendisi Eyüpoğlu mahallesi muhtarı oldu. Antep'e gittiğim-de çiftlikte bana Ali Cenani'nin çok iyi bir atıcı olduğunu, bununla ilgili hikâyeler anlattılar. Gittiğimiz çiftlik yani dedemin çiftliği çok büyüktü. Ama Ermenilerden kalma bir mülk değildi bu tamamen dededen kalma bir yerd. Ermenilerle olan şeyi herhalde şehir içinde kalan birkaç binadır.

Amcamın anlattığı hikâye var, onu anlatacağım ve bu anlattığı şeyi çok net hatırlıyorum: Biz derdi abdal kıyafetleri giyerdik, abdal kıyafetlerine bürünürdük, tepeden Ermeni köylerine ateş ederdik, vururduk insanları, ondan sonra jandarmaya haber verirdik, jandarmanın geldiğini görünce de silahları, tüfekleri gömerdik, tarlada çalışmaya dönerdik derdi. Bunu anlattı bana amcam.

• *İnsanları niye vuruyorlar?*

H.C.: Herhalde Ermenileri vuruyorlar. Köye ateş ediyorlar. Bunu bana çok net anlattı ama hangi dönem, nedir bilmiyorum.

• *Yani dedenizin Ermeni işlerine karışmış olduğunu düşünüyor musunuz?*

H.C.: Karışmış olabilir. Eğer o döneme denk geldiyse karışmıştır. Amcamın –Ekrem Cenani– karışma boyutuna bakarsak eğer karışmışsa bu anlattığım vurma olayıdır. Bu vuruyorduk dediği insanlar muhtemelen bir Ermeni köyüdür, oraya ateş etmişlerdir. Dedemin öyle vulgar bir şey yapmış olduğunu sanmıyorum. Büyük bir ihtimalle dedem daha iş adamı kafasında olduğu için herhalde mal mülk almıştır, bir şeyler almıştır. Dedem gayet rezerve bir adam, kibar bir adam ama sinsili olduğundan eminim ve de öyle halkı galeyana getirmek için çıkıp böyle hamaset yapıp, nutuk atacak bir adam değil. Öyle bir belagati varsa bile onu gizleyecek kadar akli var. Elinde silahı olan 100 tane adamdan elinde evrak çantası olan bir avukat daha fazla çalar diye bir laf vardır *Godfather* kitabında. Dedem biraz o ikinci tip adamlardan. Yani öyle gidip de halkı galeyana getirip, hamasi nutuk atmaz. Ama mektup yazmış olabilir, ortalığı karıştırmış olabilir çünkü o zaman gelen haberlerin hepsi bu tipte bir adam olduğu yönünde.

• Osmanlı arşivlerinden elde ettiğim Ali Cenani Bey ile ilgili bir belgede kendisinin Sarkis Kıracıyan ve Bedros Aşçıyan isimli iki varlıklı Ermeni'yi çiftliğinde sakladığını ve onları koruduğunu öğreniyoruz. Hatta bu yüzden dönemin Antep mutasarrıfı Ahmet Faik Bey ile arasının açıldığını da anlıyoruz, zira Ahmet Bey, Cenani'yi İstanbul'a İttihat ve Terakki hükümetine şikâyet etmiş. Ki ikisi de İttihat ve Terakki mensubu. Bu olayla ilgili herhangi bir bilginiz var mı? Ne düşünüyorsunuz bu olayla ilgili?

H.C.: Ali Cenani tetikçi olarak bu adamı –Ahmet Bey– çağırmıştır; adam haddini aşmıştır. Dedem korkup bunları [Ermenileri] gönder demiştir, bu da mesela öldürmeye başlamıştır, abartmaya başlamıştır. Ali Cenani de kafasında belli bir model çizmiştir, bu adam o modelin biraz dışına çıkınca da ağır ol demiştir, o da bir dakika sen ne yapıyorsun deyip şikâyet etmiştir, açığını bulmuştur veya uydurmuştur, bilmiyorum. Dedemin İttihat ve Terakki mensubu olması ve Antep'te bunun kurucusu olması zaten yeterince utanç verici ve kötü, zira ben İttihat ve Terakki'yi bir haydutlar güruhu olarak görüyorum. Tabii kurulduğu zaman o haydutluk amaçlandı mı, bu da bir soru işareti.

Dedemin ucundan, kıyısından bu işlere karışmış olduğunu düşünüyorum. Karışmamış olma ihtimali yok gibi geliyor bana.

ARŞİVLER

Türkiye

Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA)

Bab-ı Âlî Evrak Odası (BOA.BEO)

Bab-ı Ali Sadaret Evrakı, Mektubı Kalemi (BOA.DH.MKT)

Dahiliye Nezareti Emniyet-i Umumiye İkinci Şube (BOA.DH.EUM.2.Şube)

Dahiliye Nezareti Emniyet-i Umumiye Beşinci Şube (BOA.DH.EUM.5.Şube)

Dahiliye Nezareti Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti Kalem-i Hususi (BOA.DH.EUM.KLH)

Dahiliye Nezareti İrade-i Umumiye (BOA.DH.İ.UM)

Dahiliye Nezareti Şifre Kalemi (BOA.DH.ŞFR)

Hariciye Nezareti Harbi Umumi (BOA.HR.HU)

Hariciye Nezareti Siyasî Kısım (BOA.HR.SYS)

İrade-Dahiliye (BOA.İ.DH)

Sicil-i Ahval Idare Defteri (BOA.SAİD)

Fransa

La Bibliothèque Nubarian

BNu (Bibliotek Nubar)//Fonds A. Andonian, P.J. 1/3, file 4, Aintab, "The Deportation of Armenians in Aintab"

İngiltere

The National Archives, Public Record Office, Foreign Office Archives (FO)

FO 371/4241

FO 371/6500

FO 371/6501

FO 371/5090

ABD

The US National Archives and Records Administration (NARA), College Park, MD, United States of America

Record Group: NA/RG

Record Group 59. General Records of the Department of State

Series 867. Internal Affairs of Turkey, 1910-1929

File 867.4016. Race Problems

The American Board of Commissioners for Foreign Missions (ABCFM) 16.9.6.1, 1817-1919. Unit 5, Reel 670-7.1.20, cilt 2, Bölüm 1, s. 10, Harvard University, Houghton Library, Boston, United States of America.

Lübnan

Haigazian Library Archives: Krikor Bogharian Private Collection

Özel Koleksiyon

Krikor Guerguerian Private Archival Collection, Klasör no. 22, dosya adı: Turks (List) Responsible, Dosya no. 46.

Yayınlanmış Arşiv Belgeleri

Andonyan, Aram. *Documents officiels concernant les massacres arméniens*. Tercüme eden: M. S. David-Beg. Paris, 1920.

—. *Medz Vodjiru* [Büyük Suç]. Beyrut, 1921.

—. *The Memoirs of Naim Bey*. Londra: Hodder and Stoughton 1920.

Askeri Tarih Belgeleri Dergisi, no. 81 (Aralık 1982).

Bardakçı, Murat. *Talat Paşa'nın Evrak-ı Metrukesi: Sadrazam Talat Paşa'nın Özel Arşivinde Bulunan Ermeni Tehciri Konusundaki Belgeler ve Hususi Yazışmalar*. İstanbul: Everest Yayınları, 2008.

Barton, L. James. *Turkish Atrocities: Statements of American Missionaries on the Destruction of Christian Communities in Ottoman Turkey, 1915-1917*. Ann Arbor, Michigan: Gomidas Institute, 1998.

Bryce, James & Toynbee, Arnold. *The Treatment of Armenians in the Ottoman Empire, 1915-1916: Document Presented to Viscount Grey of Falloden by Viscount Bryce*. Princeton, N.J.: Gomidas Institute: Taderon Press, 2000.

- Genelkurmay Başkanlığı, *Arşiv Belgeleriyle Ermeni Faaliyetleri 1914-1918*, cilt 1. Genelkurmay ATASE ve Genelkurmay Denetleme Başkanlığı Yayınları: Ankara, 2005.
- Genelkurmay Başkanlığı, *Arşiv Belgeleriyle Ermeni Faaliyetleri*, cilt 8. Ankara: Genelkurmay ATASE ve Genelkurmay Denetleme Başkanlığı Yayınları, 2008.
- Germany, Turkey and Armenia, A selection of documentary evidence relating to the Armenian Atrocities from German and other sources*. Londra: J. J. Keliher ve Co., Ltd. 1917.
- Kardeş, Salâhaddin. *'Tehcir' ve Emval-i Metruke Mevzuatı*. Ankara: T.C. Maliye Bakanlığı Strateji Geliştirme Başkanlığı, 2008.
- Lepsius, Johannes (der.), *Archives du génocide des Arméniens*, doc. 125. Paris: Fayard, 1986.
- Osmanlı Belgelerinde Ermeniler (1915-1920)*. Ankara: Başbakanlık Basımevi, 1994.
- Osmanlı Belgelerinde Ermeniler (1915-1920)*. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayınları: Ankara 1995.
- Sarafian, Ara. (der.), *United States Official Records on the Armenian Genocide, 1915-1917*. Princeton ve Londra: Gomidas Institute, 2004.
- Yeghiayan, Vartkes (der.), *British Foreign Office Dossiers on Turkish War Criminals*. California: American Armenian International College 1991.

Süreli Yayınlar

Askeri Tarih Belgeleri Dergisi
Başpınar Aylık Edebiyat ve Kültür Mecmuası
Datev
Gaziantep Halkevi Mecmuası
Gaziantep Kültür Dergisi
Gaziantep'i Tanıtıyoruz
Hay Aintab
Hayat Tarihi Mecmuası
Nor Aintab

Gazeteler

Tanin
Cumhuriyet
Vakit

T.B.M.M (Türkiye Büyük Millet Meclisi) Arşivleri

- T.B.M.M Zabıt Ceridesi, cilt 2, devre 1, İçtima Senesi: 1, 14 Temmuz 1336 (14 Temmuz 1920).
- T.B.M.M Zabıt Ceridesi, cilt 10, devre 1, İçtima Senesi: 2, 9 Mayıs 1337 (9 Mayıs 1921).

- T.B.M.M Zabıt Ceridesi, cilt 11, devre 1, İċtima Senesi: 2, 2 Temmuz 1337 (2 Temmuz 1921).
- T.B.M.M Gizli Celse Zabıtları, devre 1, İċtima Senesi: 3, cilt 3, 6 Mart 1338 (1922).
- T.B.M.M Zabıt Ceridesi, cilt 3 devre 1, İċtima Senesi: 3, 14 Eylül 1338 (14 Eylül 1922).
- T.B.M.M Zabıt Ceridesi, cilt 3, devre 3, İċtimai Senesi: 1, 14 Nisan 1928.

Ermenice Yayınlanmış Kaynaklar

- Aguni, Sebouh. *Milion mı Hayeru Çarti Badmutyunı* [Bir Milyon Ermeni'nin Katledilmesinin Tarihi]. Konstantinopolis: H. Asaduryan Vortik, 1920.
- Aharonyan, Kersam. *Hushamadian Medz Yegherni* [Büyük Felaketin Hatıratı]. Beyrut: Atlas, 1965.
- Arzumyan, M. *Hayasdan, 1914-1917* [Ermenistan, 1914-1917]. Erivan: Hayasdan, 1969.
- Babayan, Yervant. (der.) *Badmutyun Aintabi Hayots* [Antep Ermenilerinin Tarihi], cilt III. Los Angeles, California: Abril Publishing, 1994.
- Balabanyan, Sarkis. *Gyankis Dak u Bağ Oren: Ayntab, Kesap, Halep* [Hayatımın Sıcak ve Soğuk Günleri: Antep, Kesap, Halep]. Halep: Shirag, 1983.
- Barsumyan, H. Kevork. *Badmutyun Aintabi H. H. Dasnaksutyan 1898-1922* [Antep Ermeni Devrimci Federasyonu'nun Tarihi 1898-1922]. Halep: Tigris, 1957.
- Başpiskopos Ormanyan. *Hayots Yegeghetsin* [Ermeni Kilisesi]. Beyrut: Antilias, 1952.
- Boğaryan, Krikor. *Orakrutyun darakiri gyanki* [Sürgün Hayatımın Günlüğü], *Tseghasban Turke. Vgayutyunner kaghadz hrashkov prgvadzneru zruytsneren* [Soykırımcı Türk: Mucize eseri hayatta kalan Ermenilerin anlatılarından müteşekkil olan tanıklıklar]. Beyrut: Shirag, 1973.
- . *Aynt'abagiank*, cilt II. Beyrut: Atlas Press, 1974.
- Cebeciyian, Avedis. *Osmanyan Gayseragan Panagi İsba: Pjişig Avedis Jebejian Orakiri 1914-1918*. Beyrut, 1986.
- Gesar, A. *Aintabi Koyamardı* [Antep'in Varoluş Mücadelesi]. Boston: Hayrenik, 1945.
- Güleseryan, N. Vahe (der.), *Hushamadyan Avedis Kalemkeryani* [Avedis Kalemker-yan'ın Hatıratı]. Beyrut: Dıbaran Der Sahagyan, 1965.
- Küçükyan, Yervant. *Haryur Jam Ayntabi: Huşer yev Dıbaivorutyunner* [Antep'te 100 Saat: Hatıralar ve İzlenimler]. Beyrut, 1958.
- Laleyan, Sarkis. (der.), *Hushamadian: Nvirvadz Adur H. Levonyani, Inknagensakrutyun yev Tırvakner ir Gyanken u Kordzen* [Adur Levonyana Adanan Hatırat: Onun Hayatı ve Çalışmalarından Kesitler]. Beyrut: Shirag, 1967.
- Nazaryan, H. Elie (der.), *Badmakirk Nazarian Kertasdani (1475-1988)* [Nazarian Ailesinin Tarihi, 1475-1988]. Beyrut: Zartonk, 1988.
- Nazaryan, H. Harutyun. *Yeğermen Verabrogi Husher* [Soykırımdan Kurtulan Harutyun H. Nazaryan'ın Anıları]. Halep, 2009.

- Sarafian, A. Kevork (der.). *Badmutyun Aintabi Hayots* [Antep Ermenilerinin Tarihi], cilt 1 ve II. Los Angeles, California: The Union of Aintab Armenians, 1953.
- Tavukçuyan, Der Nerses. *Darabanki Orakrutyun* [Bedhaht Günlerimin Günlüğü]. Beyrut: High Type Compugraph - Technopresse, 1991.
- Vartan, Levon. *Jamanagakirutyun Haygagan Dasnhinki 1915-1923* [1915-1923 Ermeni Soykırımı Kronolojisi]. Beyrut: Aravot, 1975.
- Harutyun Kahana Der Melkonyan (1866-1916), *Ayntabiana*, cilt 2, *Mahartzan: Mahakro'wt'iwnner, Tampanaganner ew Gensakragan Not'er* [Cenaze Anıtı: Ölüm İlanları, Cenaze Söylevleri ve Biyografik Notlar]. Beyrut: Atlas, 1974.

Tezler

- Kocaman, Aydın. "Basında Ali Cenani Bey ve Mahmut Muhtar Paşa", yayımlanmamış yüksek lisans tezi, Dokuz Eylül Üniversitesi, Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, 2006.
- Latham, G. Michelle. "Economic Motives for Total Genocide: A Comparison of the Armenian, The Holocaust and Rwandan Genocides", yayımlanmamış yüksek lisans tezi, Boston College, 2000.

İkincil Kaynaklar

- Albayrak, Sadık. *31 Mart Gerici Bir Hareket mi?* İstanbul: Bilim-Araştırma Yayınları, 1987.
- Aly, Gotz. *Hitler's Beneficiaries: Plunder, Racial War, and the Nazi Welfare State*. New York: Metropolitan Books, 2007.
- Akçam, Taner. *A Shameful Act: The Armenian Genocide and the Question of Turkish Responsibility*. New York: Metropolitan Books, 2006.
- . *The Young Turks' Crime Against Humanity: The Armenian Genocide and the Ethnic Cleansing in the Ottoman Empire*. Princeton University Press, 2012.
- & Kurt, *Kanunların Ruhu: Emval-i Metruke Kanunlarında Soykırımın İzini Sürmek*. İstanbul: İletişim Yayınları, 2012.
- . *Naim Efendi'nin Hatıratı ve Talat Paşa Telgrafları: Krikor Gergeryan Arşivi*. İstanbul: İletişim Yayınları, 2016.
- (Akgöl), Sabri Eyüp. *Esaret Hatıraları: Bir Esirin Hatıraları, Gaziantep'te İngiliz Tecavüzünün Başlangıcı ve Türk Üserasına Zulüm ve İşkenceler*. İstanbul: Tercüman Yayınları, 1978.
- Akşin, Sina. *31 Mart Olayı*. Ankara: Sevinç, Matbaası, 1970.
- Amara, Ahmad. "The Negev Land Question: Between Denial and Recognition", *Journal of Palestine Studies*, cilt 42, no. 4, 2013, s. 27-47.
- Anastasopoulos, Antonis. (der.), *Provincial Elites in the Ottoman Empire*. Halcyon Days in Crete V.A Symposium Held in Rethymno, 10-12 Ocak 2003. Rethymno: Crete University Press, 2005.
- Atay, Rıfıkı Falih. *Atatürk'ün Bana Anlattıkları*. İstanbul: Hisar Matbaası 1955.

- Babayan, Yervant. *Pages from my diary/Archpriest Der Nerses Babayan*. Los Angeles, California: Abril Publishing, 2000.
- Bardakçı, Murat. *Talat Paşa'nın Evrak-ı Metrukesi: Sadrazam Talat Paşa'nın Özel Arşivinde Bulunan Ermeni Tehciri Konusundaki Belgeler ve Hususi Yazışmalar*. İstanbul: Everest Yayınları, 2008.
- Barkai, Avraham. *From Boycott to Annihilation: The Economic Struggle of German Jews, 1933-1943*. Hannover ve Londra: University Press of New England, 1989.
- Barlas, Uğuröl. *Gaziantep Tıp Tarihi ve Kültür Araştırmaları*. İstanbul: Hilmi Barlas Eğitim Vakfı 2004.
- Bauer, Yehuda. "On Perpetrators of the Holocaust and the Public Discourse", *The Jewish Quarterly Review*, cilt LXXXVII, no. 3-4, 1997, s. 343-350.
- Baydar, Mustafa. *31 Mart Vak'ası*. İstanbul: Amil Matbaası, 1955.
- Bayraktar, Hilmi. "Kurtuluş Harbi Sonrası Ulusal Sınırlarda Meydana Gelen Değişimin Halep ve Gaziantep'e Etkileri", *Tarih ve Toplum Dergisi* cilt 35, sayı 206, 2001, s. 15-21.
- Berman, A. Russell. "An Imagined Community: Germany according to Goldhagen", *The German Quarterly*, cilt 71, no. 1, 1998, s. 63-67.
- Berktaş, Halil & Faroqi, Süreyya. (der.), *New Approaches to State and Peasant in Ottoman History*. Londra: Frank Cass, 1992.
- Beşikçi, Mehmet. *The Ottoman Mobilization of Manpower in the First World War*. Leiden, Boston: Brill, 2012.
- . *Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı Seferberliği*. İstanbul: İş Bankası Yayınları, 2015.
- Beyaz, Hüseyin. *Antep Savunması Günlüğü*. İstanbul: Engin Matbaası 1994.
- Biess, Frank, Roseman, Mark & Schissler, Hanna (der.), *Conflict, Catastrophe and Continuity: Essays on Modern German History*. New York, Londra: Berghahn Books, 2007.
- Binark, Nermidil Erner. *Şakir Paşa Köşkü: Ahmet Bey ve Şakirler*. İstanbul: Remzi Kitapevi, 2000.
- Bloxham, Donald. *The Great Game of Genocide: Imperialism, Nationalism, and the Destruction of the Ottoman Armenians*. Oxford: Oxford University Press, 2005.
- Browning, R. Christopher. *Ordinary Men: Reserve Police Battalion 101 and the Final Solution in Poland*. New York: HarperCollins, 1992.
- . "Daniel Goldhagen's Willing Executioners", *The Symposium of The 'Willing Executioners'/ 'Ordinary Men'*, The United States Holocaust Memorial Museum, 8 Nisan 1996, s. 15-30.
- . "Human Nature, Culture, and the Holocaust", *The Chronicle of Higher Education*, 18 Ekim 1996, A72.
- . "Review Essay: Daniel Goldhagen's Willing Executioners", *History and Memory*, cilt 8, 1996, s. 88-108, s. 88-108.
- Mounia, Bennani-Chraïbi vd. "Towards a sociology of revolutionary situations", *Revue Française de Science Politique*, cilt 62, no. 5, 2012, s. 1-29.

- Çeğin, Güney & Şirin, İbrahim (der.), *Türkiye'de Siyasal Şiddetin Boyutları*. İstanbul: İletişim Yayınları, 2014.
- Çiçek, Kemal. (der.), *1909 Adana Olayları Makaleler*. Türk Tarih Kurumu: Ankara, 2011.
- Çiçek, Talha. *War and State Formation in Syria: Cemal Pasha's governorate during World War I, 1914-17*. Londra: Routledge, 2014.
- Dadrian, Vahakn & Akçam, Taner. *Judgment at Istanbul: The Armenian Genocide Trials*. New York ve Oxford: Berghahn 2011.
- . *History of the Armenian Genocide: Ethnic Conflict from the Balkans and Anatolia to the Caucasus*. Providence, Oxford: Berghahn Books, 2004.
- Dağlı, Nuran & Aktürk, Belma. (der.), *Hükümetler ve Programları, Cilt. 1: 1920-1960*. Ankara: TBMM Yayını 1988.
- Deak, Istvan. "The Goldhagen Controversy in Retrospect", *Central European History*, cilt 30, no. 2, 1997, s. 295-307.
- Dijk, van Cees & de Groot, Alexander H. (der.), *State and Islam*. Leiden: CNWS, 1996.
- Dulic, Tomislav. *Utopias of Nation: Local Mass Killing in Bosnia and Hercegovina, 1941-42*. Uppsala: Uppsala University Library 2005.
- Duru, Refik. (der.), *Gaziantep 'Dört Yanı Dağlar Bağlar'*. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları 2007.
- Dündar, Fuat. *Modern Türkiye'nin Şifresi: İttihat ve Terakki'nin Etnisite Mühendisliği (1913-1918)*. İstanbul: İletişim Yayınları, 2008.
- . *Crime of Numbers: The Role of Statistics in the Armenian Question (1878-1918)*. New Brunswick ve London: Transaction Publishers, 2010.
- Elcezire İstiklal Mahkemeleri: Kararlar ve Mahkeme Zabıtları, cilt 3 Ankara: TBMM Basım-Yayım, 2015.
- Eley, Geoff. (der.), *The Goldhagen Effect: History, Memory and Nazism—Facing the German Past*. Ann Arbor: MI, 2000.
- Erner, Erdem. *Davul Sesi: Dışişlerinde 44 Yıl*. Ankara: Bilgi Yayınevi, 1993.
- Eski, Mustafa. *31 Mart Olayı'nın Kastamonu'daki Yankıları*. Ankara: Ayyıldız Matbaası A.Ş., 1991.
- Esses, M. Victoria & Vernon, A. Richard. (der.), *Explaining the Breakdown of Ethnic Relations: Why Neighbors Kill*. Oxford: Blackwell Publishing, 2008.
- Farhi, David. "The Seriat as a Political Slogan - or the 'Incident of the 31st of Mart'", *Middle Eastern Studies*, cilt 7, no. 3, 1971, s. 275-299.
- Feligstein, Allan. "Were Obedience Pressures A Factor in the Holocaust?" *Analyze & Kritik*, cilt 20, no. 1, 1998, s. 54-73.
- Filmer, Cemil. *Hatıralar: Türk Sinemasında 65 Yıl*. İstanbul: Emek Matbaacılık, 1984.
- Fortna, C. Benjamin. *The Circassian: A Life of Esref Bey, Late Ottoman Insurgent and Special Agent*. Oxford ve New York: Oxford University Press, 2016.

- Fuat, Talat. 31 Mart İrtica. İstanbul: Türk Matbaası, 1911.
- Fujii, Lee Ann. *Killing Neighbors: Webs of Violence in Rwanda*. Ithaca, NY: Cornell University Press 2009.
- Garrard, Eve. & Scarre, Geoffrey (der.), *Moral Philosophy and the Holocaust* Burlington, VT: Ashgate, 2003.
- Gellately, Robert. "Review of Hitler's Willing Executioners: Ordinary Germans and the Holocaust by Daniel Jonah Goldhagen", *The Journal of Modern History*, cilt 69, no. 1, 1997, s. 187-191.
- Gençosman, Zeki Kemal. *Yakın Tarihimizde Yolsuzluk ve Rüşvet Olayları*. İstanbul: ŞDL Yayınları, 1976.
- Gerlach, Christian. "Extremely Violent Societies: an alternative to the concept of genocide", *Journal of Genocide Research*, cilt 8, no. 4, 2006, s. 455-471.
- . *Extremely Violent Societies: Mass Violence in the Twentieth-Century World*. Cambridge: Cambridge University Press 2010.
- Gesar, A. *Antep'in Varoluş Mücadelesi*, çev. Ümit Kurt ve Murad Uçaner. İstanbul: Belge Yayınları, 2016.
- Gingeras, Ryan. *Heroin, Organized Crime, and the Making of Modern Turkey*. Oxford: Oxford University Press 2014.
- Goldhagen, J. Daniel. *Hitler's Willing Executioners: Ordinary Germans and the Holocaust* New York: Alfred A. Knopf, Inc, 1996.
- Goodsell, Rev. F. Field. 'Shepard of Aintab: The Beloved Physician', *Envelope Series*, cilt 19, no. 2, 1916, s. 1-35.
- Grew, John. *Atatürk ve İnönü: İlk ABD Büyükelçisinin Türkiye Hatıraları*. İstanbul: Kitapçılık A.Ş., 1966.
- Guttsstadt, Corry. *Turkey, the Jews and the Holocaust*. Cambridge: Cambridge University Press, 2013.
- Güresin, Ecevit. 31 Mart İsyanı. İstanbul: Habora Kitabevi, 1969.
- Güzelbey, Cahit Cemil. *Cenaniler*. İstanbul: Ufuk Matbaası 1984.
- Hanioglu, Şükrü. *Preparation for a Revolution: The Young Turks, 1902-1908*. Oxford University Press: Oxford, 2001.
- Hilberg, Raul. "The Goldhagen Phenomenon", *Critical Inquiry*, cilt 23, no. 4, 1997, s. 721-728.
- Ihrig, Stefan. *Atatürk in the Nazi Imagination*. Cambridge: Harvard University Press, 2014.
- İrtem, Kani Süleyman. 31 Mart İsyanı ve Hareket Ordusu: Abdülhamid'in Selanik Sürgünü. İstanbul: Temel Yayınları, 2003.
- İslamoğlu-Inan, Huricihan. *State and Peasant in the Ottoman Empire: Agrarian Power Relations and Regional Economic Development in Ottoman Anatolia During the Sixteenth Century*. Leiden: Brill, 1994.
- İzrail, O. Nesim. 24 Nisan 1915: İstanbul, Çankırı, Ayaş, Ankara. İstanbul: İletişim Yayınları, 2013.

- Kaiser, Hilmar —Luther and Nancy Eskijian'ın katkılarıyla, *At the Crossroads of Der Zor: Death, Survival, and Humanitarian Resistance in Aleppo, 1915-1917*. Princeton, NJ: Gomidas Institute Books, Taderon Press, 2001.
- . (der.), *Eberhard Count Wolffskeel Von Reichenberg, Zeitun, Mousa Dag, Ourfa: Letters on the Armenian Genocide, 24 Nisan 1915*. Londra: Gomidas Institute, 2004.
- . "Regional resistance to central government policies: Ahmed Cemal Pasha, the governors of Aleppo, and Armenian deportees in the spring and summer of 1915", *The Journal of Genocide Research*, cilt 12, no. 3-4, 2010, s. 173-218.
- Kamber, Richard. "The Logic of the Goldhagen Debate", *Res Publica*, cilt 6, 2000, s. 155-177.
- Kandemir, Feridun. *İstiklal Savaşında Bozguncular ve Casuslar*. İstanbul: Yakın Tarihimiz Yayınları, 1964.
- Karaosmanoğlu, Kadri Yakup. *Politika'da 45 Yıl*. İstanbul: Bilgi Yayınevi, 1968.
- Kedar, Alexandre (Sandy). "The Legal Transformation of Ethnic Geography: Israeli Law and the Palestinian Landholder, 1948-1967", *NYU Journal of International Law and Politics*, cilt 33, no. 4, 2001, s. 923-1000.
- Kévorkian, Raymond. *The Armenian Genocide: A Complete History*. Londra: I.B.Tauris, 2011).
- . "The Extermination of Ottoman Armenians by the Young Turk Regime (1915-1916)", *Online Encyclopedia of Mass Violence*, [çevrimiçi], 3 Haziran 2008, URL: <http://www.massviolence.org/The-Extermination-of-Ottoman-Armenians-by-the-Young-Turk-Regime> (erişim tarihi: 14 Temmuz 2014).
- ve Paboudjian, *Les Arméniens dans l'Empire ottoman à La Veille Du Génocide*. Paris: Les Editions d'Art et d'Histoire, 1992.
- ve diğerleri (der.), *Les Arméniens de Cilicie: Habitat, mémoire et identité*. Beyrut: Presses de L'université Saint-Joseph, 2012.
- Khaçaduryan, Stina. *Efronia An Armenian Love Story*. Princeton: Gomidas Institute Books, 2001.
- Kozanoğlu, Zeynep. *Vatan, Hürriyet Ve Ekmek*. Atatürkçü Düşünce Merkezi Başkanlığı Yayınları, Ankara, 2000.
- Kurt, Ümit. "The Plunder of Wealth through Abandoned Properties Laws in the Armenian Genocide", *Genocide Studies International*, cilt 10, no. 4, 2016, s. 37-51.
- . 'Türk'ün Büyük, Biçare Irkı': *Türk Yurdu'nda Milliyetçiliğin Esasları (1911-1916)*. İstanbul: İletişim Yayınları, 2012.
- & Emre Can Dağlıoğlu (der.), *1915 Ermeni Soykırımı ve Arapların Rolü/Sorumluluğu*. İstanbul: İletişim Yayınları, 2018.
- Kutay, Cemal. *Siyasi Mahkûmlar Adası Malta*. İstanbul: Unan, 1963.
- . *31 Mart İhtilalinde Abdülhamit*. İstanbul: Cemal Kutay Kitaplığı ve Tarih Sevenler Kulübü, 1977.

- Kuyumcuyan, S. Rita. *The Survivor: Biography of Aram Andonian*. Londra: Gomi-das Institute, 2010.
- Kühne, Thomas. *Belonging and Genocide: Hitler's Community, 1918-1945*. New Haven: Yale University Press, 2010.
- . *Aidiyet ve Soykırım: Hitler Toplumu, 1918-1945*. Ankara: Heretik Yayıncılık, 2017.
- Landau, M. Jacob. *Tekinalp: Bir Türk Yurtseveri (1883-1961)*. İstanbul: İletişim Yayınları, 1996.
- Lower, Wendy. *Nazi Empire-Building and the Holocaust in Ukraine*. Chapel Hill: University of North Carolina Press 2005.
- Lawson, Tom. (der.), *Debates on the Holocaust*. Manchester: Manchester University Press, 2010.
- Mann, Michael. *The Dark Side of Democracy: Explaining Ethnic Cleansing*. Cambridge & New York: Cambridge University Press, 2005.
- . *Explaining Murderous Ethnic Cleansing: Eight Theses*, International Sociological Association Conference, Brisbane, Avustralya, Temmuz 2002.
- . "Were the Perpetrators of Genocide 'Ordinary Men' or 'Real Nazis'? Results from Fifteen Hundred Biographies", *Holocaust and Genocide Studies*, cilt 14, no. 3, 2000, s. 331-366.
- Moses, Dirk A. "Structure and Agency in the Holocaust: Daniel J. Goldhagen and his Critics", *History and Theory*, cilt 37, no. 2, 1998, s. 194-219.
- Mücellidoglu, Çankaya Ali. *Mülkiye Tarihi ve Mülkiyeliler, III. Cilt*. Ankara: Mars Matbaası, 1968-1969.
- Naff, T. & Owen, R. (der.), *Studies in Eighteenth Century Islamic History*. Carbondale: Southern Illinois University Press, 1977.
- Naimark, Norman. *Fires of Hatred: Ethnic Cleansing in Twentieth Century Europe*. Cambridge, MA ve Londra: Harvard University Press, 2001.
- Osmanlı Mebusan Meclisi Reisi Halil Menteşe'nin Anıları. İstanbul: Hürriyet Vakfı Yayınları, 1986.
- Özakman, Turgut. *Şu Çılgın Türkler*. İstanbul: Bilgi Yayınevi, 2005.
- Özçelik, Ayfer. *Sahibini Arayan Meşrutiyet: Meclis-i Mebusan'ın açılışı, 31 Mart ve 1909 Adana olayları*. İstanbul: Tez Yayınları, 2001.
- Pacy, S. James & Wertheimer, P. Alan (der.), *Perspectives on the Holocaust: Essays in Honor of Raul Hilberg*. Boulder, Colo: Westview Press, 1995.
- Panyan, Karnig. *Goodbye, Antoura: A Memoir of the Armenia Genocide*. Stanford, California: Stanford University Press, 2015.
- Pappé, I. & Ma'oz, M. (der.), *Middle Eastern Politics and Ideas: A History from Within*. Londra ve New York: Tauris Academic Studies, 1997.
- Rieger, Bernard. "Daniel in the Lion's Den?" The German Debate about Goldhagen's 'Hitler's Willing Executioners', *History Workshop Journal*, no. 43, 1997, s. 226-233.

- Rosenfeld, D. Gavriel. "The Controversy That Isn't: The Debate over Daniel J. Goldhagen's 'Hitler's Willing Executioners' in Comparative Perspective", *Contemporary European History*, cilt 8, no. 2, 1999, s. 249-273.
- Roshwald, Aviel. *Ethnic Nationalism and the Fall of Empires: Central Europe, Russia and the Middle East, 1914-1923*. Londra: Routledge, 2001.
- Sâbis, İhsan Ali. *Harp Hatıralarım: Birinci Cihan Harbi Cilt 4*. İstanbul: Nehir Yayınları, 1991.
- . *Harp Hatıralarım: Birinci Cihan Harbi Cilt 5*. İstanbul: Nehir Yayınları, 1993.
- Safi, Polat. "History in the Trench: The Ottoman Special Organization - Teşkilat-ı Mahsusa Literature", *Middle Eastern Studies*, cilt 48, no. 1, 2012, s. 89-106.
- Salzmann, Ariel. "An Ancien Régime Revisited: 'Privatization' and Political Economy in the Eighteenth-Century Ottoman Empire", *Politics and Society*, cilt 21, no. 4, 1993, s. 393-423.
- Sarafian, A. Kevork. *A Briefer History of Aintab, A concise history of the cultural, religious, educational, political, industrial and commercial life of the Armenians of Aintab*. California, Los Angeles: Union of the Armenians of Aintab, 1957.
- Sémelin, Jacques. *Purify and Destroy: The Political Uses of Massacre and Genocide*. Londra: Hurst & Co. 2007.
- Shandley, R. Robert. *Unwilling Germans: The Goldhagen Debate*. Londra: University of Minnesota Press, 1998.
- Shuval, Cf. T. "The Ottoman Algerian Elite and its Ideology", *International Journal of Middle East Studies*, cilt 32, no. 3, 2000, s. 323-344.
- Stein, Kenneth. *The Land Question in Palestine, 1917-1939*. Chapel Hill: University of North Carolina Press, 1987.
- Stern, Fritz. "The Goldhagen Controversy: One Nation, One People, One Theory?", *Foreign Affairs*, cilt 75, no. 6, 1996, s. 128-138.
- Stone, Dan. (der.), *The Historiography of the Holocaust*. Basingstoke: Palgrave Macmillan, 2004.
- Süslü, Azmi. *Ermeniler ve 1915 Tehcir Olayı*. Ankara: Yüzüncü Yıl Üniversitesi Yayınları, 1990.
- Şerifoglu, Faruk Ömer. *Gazi Ayıntab'a Selam ve İshak Refet İşıtman (1891-1946)*. İstanbul: Turkuaz Kitapçılık ve Yayıncılık 2012.
- Şıvgın, Hale. *19. Yüzyılda Gaziantep*. Ankara: Gaziantep Büyükşehir Belediyesi Yayınları, 1997.
- Taşçıyan, Vahé. "Gender, nationalism, exclusion: the reintegration process of female survivors of the Armenian genocide", *Nations and Nationalism*, cilt 15, no. 1, 2009, s. 60-80.
- Teager, Yeni-Komshian, Shusan. *The Krajians of Aintab*. Belmont: MA, 2007.
- Theweleit, Klaus. *Failin Kahkahası*. İstanbul: İletişim Yayınları, 2017.
- Tilly, Charles. *From Mobilization to Revolution*. Reading, Mass.: Addison-Wesley, 1978.

- Tunaya, Zafer Tarık. *Türkiye’de Siyasi Partiler, Cilt II, Mütareke Dönemi*. İstanbul: Hürriyet Vakfı Yayınları, 1986.
- Turfan, Naim. *Rise of the Young Turks: Politics, the Military and Ottoman Collapse*. Londra: I.B.Tauris, 2000.
- Turner, A. H. “Ordinary Men: Reserve Police Battalion 101 and the Final Solution in Poland by Christopher R. Browning”, *The Journal of Modern History*, cilt 67, no. 1, 1995, s. 238-240.
- TBMM Arşivi, “TBMM Azasının Tercüme-i Hal Kağıdı Örneği”, no. 101-200, Belge no. 88.
- Türk Parlamento Tarihi: Milli Mücadele ve T.B.M.M. I. Dönem 1919-1923*, III. cilt. Ankara: T.B.M.M Vakfı Yayınları, 1995.
- Türkiye 1923-1973 Ansiklopedisi*. İstanbul: Kaynak Kitaplar, 1974.
- Üngör, Ü. Ümit, *The Making of Modern Turkey: Nation and State in Eastern Anatolia, 1913-1950*. Oxford: Oxford University Press, 2011.
- . *Modern Türkiye’nin İnşası: Doğu Anadolu’da Ulus, Devlet ve Şiddet (1913-1950)*. İstanbul: İletişim Yayınları, 2016.
- Waller, James. *Becoming Evil: How Ordinary People Commit Genocide and Mass Killing*. Oxford: Oxford University Press, 2007.
- Westermann, B. Edward. *Hitler’s Police Battalion: Enforcing Racial War in the East*. University Press of Kansas, 2005.
- Woodhead, Christine. (der.), *The Ottoman World*. Londra: Routledge Press, 2012.
- Yalçın, E. Semih. ‘Mütareke Döneminde Mustafa Kemal Paşa’nın İstanbul’daki Faaliyetleri (30 Ekim 1918-16 Mayıs 1919)’, *Tarih Araştırmaları Dergisi*, cilt 17, sayı 28, 1995, s. 173-206.
- Yaycıoğlu, Ali. *Partners of the Empire: The Crisis of the Ottoman Order in the Age of Revolutions*. Stanford: Stanford University Press, 2016.
- Yeğyan, Zaven Der, *My Patriarchal Memoirs*, Ermeniceden tercüme eden: Ared Mısırlıyan. Barrington: Mayreni Publishing, 2002.
- Zürcher, J. Erik. *The Unionist Factor: The Role of the Committee of Union and Progress in the Turkish National Movement, 1905-1926*. Leiden: E.J. Brill, 1984.
- . “Between death and desertion: the experience of the Ottoman soldier in World War”, *Turcica*, cilt. 28, no. 1, 1996, s. 235-258.
- . *The Young Turk Legacy and Nation Building: From the Ottoman Empire to Atatürk’s Turkey*. Londra, New York: I.B.Tauris 2010.

IV. Ordu 41, 43, 45, 46, 48, 49
24 Nisan 1915 43, 44, 81, 101, 102
31 Mart 91, 117

açgözlülük 36, 76

Adana 43-45, 64-66, 72, 92, 102, 103,
108, 112, 127, 164, 193

Adana katliamı 75, 91, 106

Afife Cenani 113

Ahmet Faik Bey 116-143, 145-147,
149, 154, 167-169, 196

Ahmet İzzet Paşa 84

Akçakoyunlu 59, 61-63, 66, 69, 151,
152, 155, 157

aktif katılım 73, 76, 78, 86, 166

aktörler 30-34, 36, 38-40, 75, 76, 79,
165, 166

Akyol 62, 63, 105

Albay Mills 85, 86

Ali Cenani 167, 169, 177, 190-196

Alman 18-21, 23-28, 39, 56, 64, 99,
123, 138, 142

Alman ırkı 27

Alman toplumu 19, 21, 22, 24, 27-29

Almanya 19, 24, 26, 29, 54, 98, 137,
138

amele taburları 128

Andonyan, Aram 46, 47, 55, 73, 81,
153

Antep 38, 40, 41, 43, 45-75, 77-108,
111, 127-131, 134, 135, 140, 142,
143, 151-158, 164, 166, 168, 173,
177, 180, 192-196

Antep Ermenileri 41, 45, 47-49, 51,
53-55, 57, 61, 64, 66, 69, 73, 74,
77, 80, 81, 92, 93, 98, 99, 111, 112,
126, 127, 140, 152, 154, 155, 166

Antep Harbi 158

antisemitizm 20, 26, 28, 29

Araban 164

Arendt, Hannah 35

Arjantin 139-142

askerî yetkililer 103, 134

Aşçıyan, Bedros 68, 93-96, 129, 196

aşırı şiddet 30, 32, 33

aşiretler 50, 93, 122

Attaroğlu, Rüştü 82, 83

ayan 78

Ayaş 44, 81, 101

Ayşe Hanım 130, 131, 138, 140, 141,
144, 148, 149

Bağdat 67, 118-120, 122, 128, 132,
136

Bahaddin Şakir 36, 40
Balabanyan, Sarkis 57, 67, 154
Barlas, Celal Kadri 82, 83, 86
Barlas, Cevdet İzrap 111
Basra 119
Bekir Sami Bey 55, 64, 65, 104, 126
Bekiraga Bölüğü 48, 122, 133, 134
Berlin 106, 107, 137
Besim Bey 74, 85-87, 173
Bilal Hilmi 73, 173
bilişsel 28, 39
Binark, Nermidil Erner 115, 130, 136-139, 141, 142, 149, 169
Birecik 60
bireysel sorumluluk 36
Birinci Dünya Savaşı 24, 50, 60, 83, 91, 128
Birinci, İhsan 123, 134, 138
biyografi 37, 40, 47, 73
Boğaryan, Krikor 48, 58-60, 62, 63, 72, 156, 157
Boşgezenyan, Artin 95, 100
Browning, Christopher 14, 18-23, 25, 26, 28, 39
Buenos Aires 139-141
Bulaşıkzade Müftü Hacı Arif Efendi 82, 83
Bursa 65, 66, 72, 116, 127
Büyük Millet Meclisi 60, 109, 158, 159

Cebeciyen 59
Cebel-i Duruz 58
Celal Bey 46, 49, 51, 54, 55, 86, 87, 96, 104, 108
Cemal Paşa 49, 56, 57, 119, 130, 131
Chicago 143, 144
cinai eylemler 35, 36
cinayetler 36, 50, 62, 86
Cumhuriyet 40, 82, 109, 110, 113, 137, 139, 141, 161, 163, 164, 167

Çankırı 44, 48, 55, 93, 99
çete lideri Ali Bey 50, 73
çeteler 59-62, 108, 151, 158
çıkar 35, 36, 68, 75, 93, 95, 128-130, 165, 166
Çitçi, Mahmut 82, 83

Dahiliye Nezareti 49, 55, 65, 66, 70-72, 87, 88, 94, 99, 100, 104-106, 117, 120, 126, 129, 186, 190
Damat Ferit Paşa 84, 160
Der Zor 43, 57, 58, 64-66, 69, 71, 72, 87, 98-100, 127, 128, 152
destek 14, 30, 31, 32, 35, 40, 68, 79, 86, 92, 93, 166
Deutsch Orient Bankası 99
devlet 23, 30-33, 39, 50, 78, 94, 109, 111-113, 121, 127, 129, 133, 135, 137, 146, 147, 148, 153, 160-163, 166, 168
Divan-ı harbi örfi 84, 88, 153
Dörtöl 41-44, 140
Dr. Hamilton 52
Dr. Nazım 36, 40
Dr. Reşid 36, 40
durumsal 21-23, 28, 169

Eblehan 63
ekonomik 29, 33, 34, 36, 75, 76, 78, 79, 95, 130, 141, 142, 157, 166, 167
elitler 31, 32, 36, 40, 49, 54, 73, 76-79, 82, 92, 128, 165, 166
Emin Efendi 61, 74, 174, 175
Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti 44, 45, 64-66, 100, 117, 127, 129
Emval-i Metruke Kanunları 79, 147, 160
Emval-i Metruke Tasfiye Komisyonları 104, 105
Enver Paşa 36, 40, 42-44, 82, 103, 122, 123, 125, 135
Ermeni 11, 13, 14, 34, 35, 38, 40-88, 90, 93-99, 101-108, 111, 120, 121, 126-133, 136, 139-141, 143-148, 151-156, 158, 160, 161, 163, 164, 166-168, 186, 188, 190, 194-196
Ermeni cemaati 44, 51, 52, 56, 68, 126, 129, 147, 156
Ermeni soykırımı 11, 33-37, 48, 76-78, 81, 140, 166
Ermeni tehirci 38, 40, 48, 54, 55, 65, 69, 75, 76, 79, 82, 85, 87, 88, 92, 93, 101, 104, 115, 123, 126, 127,

129, 131, 132, 134, 135, 137, 143,
148, 160, 194
Erner, Ahmet Faik 38-40, 118, 123,
128, 135, 138, 139, 142, 148, 149,
167
Erner, Erdem 119, 130, 143-145
eşraf 40, 47, 54, 73, 76-78, 82, 87, 93,
101, 108, 119, 151, 164, 166
etnik milliyetçilik 167, 168
etnik temizlik 30, 33, 35, 37
ev baskınları 50-52, 68, 127
Eyüp Sabri Bey 74, 86, 173

Fadıl Bey 47, 48, 92, 177
Fahri Paşa 48-50
fail 11, 27, 33, 35-40, 75, 76, 94, 95,
100, 129, 130, 167-169
failler 11, 22, 29, 32-40, 73, 74, 79,
82, 84, 86, 87, 97, 134, 166-169
faillik 39, 130
fikriyat 37, 39, 141, 167
Fransa 41, 133, 141
Fransız işgali 158
Frearson, Miss 52
Furnuz 44, 53

Galib Bey 68, 69
gasp 76
Gaziantep 46, 47, 109-111, 113, 143,
154, 155, 159, 163
General MacAndrew 85-87
Goldhagen, Daniel 18, 19, 23-29
Gökarp, Ziya 36
gönüllü 20, 21, 23, 25, 26, 168
Güleseryan, Vahe N. 43, 54, 58, 153
Gürün 53

Hacı Mustafa 47, 48, 92, 181
Halep 43-49, 51, 52, 54-56, 58-66, 70,
72, 81, 83, 87, 88, 90-92, 94-97,
99, 100, 102, 105, 126-129, 151,
152, 156, 157, 193
Halep Valisi Celal Bey 46, 49, 51, 53,
55, 104, 108
Halfeti 59, 60, 151, 158-160, 164
Hama 48, 56, 58, 59, 62, 64, 65, 69,
72, 81, 92, 95, 100, 128, 156

Hamburg 18, 19, 21, 146
Hareket Ordusu 91, 117, 118
Hariciye Nezareti 85, 88
Havran 65, 128
Havuz-Yavuz 113, 193
Heyet-i Temsiliye 97
Hınçak 44, 51, 56, 67, 154
Hilmi Bey 48, 49, 54, 55
Himmeler, Heinrich 17
Hitler, Adolf 17, 27, 28, 142
Holokost 11, 18, 20, 21, 27-29, 31-
34, 39
Homs 58, 59, 69, 81
Hürriyet ve İtilafçılar 103
Hüseyin Cemil Bey 82, 85-87, 178

ırk 22, 27, 36, 145

İbn-i Eyüp 62, 63
idare-i örfiye 119
ideoloji 18, 23, 31, 33, 36, 37, 39, 75,
76, 79, 84, 129, 135, 166-168
ideolojik elitler 36
iflas 112, 139
ihtida 96
İkinci Meşrutiyet 90, 117
imha 18, 35, 38, 43, 46, 48, 70, 71,
73-76, 78, 79, 82, 84, 86, 93, 94,
97, 98, 100, 129, 134, 137, 165,
166, 168
İngiliz işgali 85, 108, 111, 112, 134
İngiliz Yüksek Komiserliği 104, 106,
108, 135
İngiltere 41, 133, 193
İnönü, İsmet 110, 145, 164, 167, 191-
193
intikam 36
İshak Refet 111, 112
İslâm 159, 164
İsmail Canbolat Bey 68, 93, 94, 128
İstanbul 13, 43, 44, 46-48, 52, 54-56,
61, 81, 84, 89, 92-94, 97, 98, 101,
103, 104, 107, 108, 113, 115, 117,
118, 120, 122, 130-136, 138, 139,
141, 142, 147, 148, 158, 164, 192,
195, 196
İstiklâl Mahkemesi 39, 109, 163, 168

iştirak 25, 34-38, 57, 73, 82, 85, 103, 152
İttihat ve Terakki 36-38, 41, 45, 46, 54, 56, 75, 76, 79, 82-84, 86, 87, 90, 92, 95, 97, 98, 100, 103, 107, 113, 116-118, 125-127, 132, 133, 135, 137, 141, 147, 160, 166-168, 177, 196
İttihat ve Terakki Komitesi 75
İttihat ve Terakki Kulübü 47, 54, 74, 82-85, 87, 92, 111, 173
İttihatçı elitler 36
İttihatçı ideoloji 39, 135, 167
İttihatçılar 43, 48, 50, 55, 75, 84, 107, 108, 118, 134, 136, 167

Jackson, Jesse B. 43, 49, 52, 56, 61, 66
jandarmalar 53
Jön Türk Devrimi 82, 90
Jön Türkler 75, 90

Kabakyan 59
kafile 52, 53, 58-63, 69, 151, 157
Kara Kemal 134, 137
Kara Vasıf 134, 137
Karamanukyan 100, 101
kariyerist 39, 168
kariyerizm 36, 168
Kastelbaşı 62, 63, 164
katliam 17, 25, 30-40, 48, 50, 71, 74, 75, 77, 79, 91, 92, 98, 102, 106, 130, 131, 140, 165, 166
Katolik Ermeniler 64-66
Katolikos 132
Kavaklık 53
Kayacık 62, 63, 67
kaza 45-47, 59, 60, 70, 83, 85, 95, 151, 156, 159, 160
Kemalistler 103, 109
Kilikya 41, 43, 57, 62, 102, 126, 132, 140, 156, 186
Kilis 47, 56, 61, 85, 92, 158
kitlesel 11, 27, 29-32, 34-39, 50, 77, 79, 130, 165, 166, 169
kitlesel kırm 30, 34
Kohen, Moiz 141, 142

kolektif suç 35
konformist 39, 167
Konya 42, 43, 55, 65, 66, 72, 104, 108, 127, 159
kötülük 11, 35, 37, 169
Kraçyan, Sarkis 68
Kudüs Ermeni Patrikliği 132
kurbanlar 20, 25, 34-36
Kutluğ, Mehmet Yasin Sani 38-41, 151, 163
Kutluğ, Noyan 14, 158, 163, 164
kültürel 21, 33, 75
Kürt Hacı Halil Bey 86
Kürt Hacı Nuri 61

Levi, Primo 35
Leylekian 59
lokal 34
Lozan 162

Mahmut Şevket Paşa 117
mal 38, 46, 49, 59, 68, 73, 75-79, 81-86, 88, 92-94, 97, 99, 101, 105, 111, 113, 126, 129, 134, 146, 147, 152, 157, 160-163, 166, 167, 193-195
Malta 97, 101, 103, 108, 109, 115, 134, 136-138, 158, 169
Malta Sürgünleri 192
Manastır 116, 141
Maraş 42, 43, 45, 47, 48, 52, 53, 66, 72, 92, 127, 140, 153-155, 158
Marika 140
Meclis-i Mebusan 90-92
Mehmed Şükrü Bey 47, 48, 54, 55, 93, 98, 99, 104, 106
Melkonyan, Hagop 153, 154
Melkonyan, Harutyun 152, 153
Mennanzade Mustafa 82, 86
Menteşe, Halil 91, 135
Merill, John 52
merkezî 30-34, 40, 58, 73, 75-77, 79, 102, 165, 166
merkezî hükümet 35, 36, 46-48, 54, 80, 92, 94, 129
Merkezî Türkiye Koleji 52, 68, 83, 87, 90, 97, 102, 112, 154, 181

- Meskene 53, 65, 128
Mondros Ateşkes Anlaşması 85, 102, 133
Morgenthau 61, 66
motivasyon 32, 34, 36-38, 73, 79, 80, 129, 166-169
Mustafa Abdülhalik Bey 70, 96, 100
Mustafa Kemal 102, 103, 116, 139, 141, 142, 158, 163, 167, 168, 191, 193
mutasarrıf 45, 47, 48, 55, 64, 65, 67, 70, 71, 86, 87, 89, 93, 95, 98, 99, 104, 106, 108, 109, 126, 128, 155, 158, 168, 173, 174, 188, 196
mutasarrıflık 45, 48, 66, 72, 74, 76, 123, 128
Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti 102
mülk 34, 38, 48, 62, 73, 75-79, 81, 82, 84, 91, 94, 99, 101, 105, 113, 126, 129, 134, 136, 147, 148, 160, 162, 166, 167, 194, 195
Müslüman elitler 49, 73, 79, 82, 128, 166
Nakkaşyan, Avedis 72, 73, 101, 102
Nazaryan Hanı 104
Nazaryan, Nazar 14, 61
Nazım Paşa 118, 119
Nazi 19, 21-27, 29
Nazi Almanyası 17, 22, 26, 27, 142
Nizip 62, 82
normal 17, 35, 37, 67, 165, 169
Okyar, Ali Fethi 109, 118, 167
oportünist 129, 167
Ortodoks Ermeniler 55, 57, 58, 62, 65, 101
Orul 94, 129
Osman Bey 69, 174
Osmanlı Bankası 104-106
Osmanlı ordusu 38, 42, 72, 73, 78, 128
otorite 22, 25, 28, 30, 73, 75-79, 88, 97, 103, 135, 166
Özakman, Turgut 109, 167
Patrik Zaven 132, 133
Pirinyan, Mihran 98, 99
polis 17, 19, 20, 22, 97, 117-119, 136, 138, 145, 155, 174
polis okulu 117, 118
politik 11, 36, 40, 65, 73, 78, 83
Porposyan, Hovsep 96, 105
Pragmatik 129, 167
Protestan Ermeniler 64-70
psikolojik 27, 33, 36-38, 67
Rahmi Bey 137
Rajo 67, 128
Res'ul Ayn 65
rıza 30, 35, 40, 79, 166
Rıza Cenani 74, 82, 177
RPB 101 17-25, 27, 28
Rum 121, 159, 160
Rumkale 70, 151, 159, 160
Rusya 41, 133
Sabiha Hanım 108, 113
Sabis, Ali İhsan 137
Sabri Bey 87
Sahakyan, Levon 99, 100
saikler 32, 33, 35, 36, 38
Samsun 138, 139
Sanasaryan Hanı 146-148
sancak 46, 48, 76, 151
savaş 17, 18, 20-22, 24, 28, 41, 46, 47, 50, 60, 72, 83, 91, 104, 109, 128, 133, 141, 155, 158, 161
Sazgın köyü 59-62, 152
SD 18
Selanik 91, 141
Selimiye 48, 58, 95, 100, 156
sevkiyat 39, 73, 151, 157
sıradan 11, 18-21, 23-26, 28, 35-40, 86, 169
sıradan Müslümanlar 38, 82
Sivas 45, 53, 65, 66, 70, 72, 92, 127, 131, 133
sivil ve askerî bürokratlar 76, 82, 133
siyasi elitler 77, 165
siyasi şube 120
soygun 62
soykırım 11, 17-19, 25-28, 30, 31, 33-

40, 43, 47, 48, 68, 73, 75-78, 81,
98, 99, 111, 130, 140, 154, 160,
165-169
soykırım failleri 11, 34, 37, 39, 40, 67,
84, 97, 100
soykırım literatürü 33, 34, 37
soykırım yasaları 161
SS 17, 18, 23
suç 11, 22, 23, 30, 35-40, 49, 51, 54,
60, 73, 86, 88, 90, 92, 93, 98, 106,
108, 109, 111, 127, 128, 133-136,
153, 155, 158, 166, 169
suç eylemi 169
suç ortaklığı 31, 166, 167
Sultan 75, 90, 116, 130, 146, 153
Suriye 43, 58, 59, 70, 97, 100, 103,
109, 112, 131, 142, 151
Sürp Asvadzadzin Kilisesi 63
sürgün 43, 45, 47, 48, 52, 53, 55, 57-
65, 67, 69-72, 74, 75, 79, 87, 94,
95, 97-100, 103, 108, 109, 115,
117, 133-137, 151, 152, 156-158,
192

Şakir Paşa 115, 130, 139, 148
Şam 57, 58, 63, 69, 81, 111, 123
Şeyh Mustafa Efendi 69
Şeyhülislam Hayri Efendi 46
şiddet 11, 25, 26, 30-33, 35, 36, 61,
76, 77, 107, 118, 128, 132, 165,
168, 169, 192
şifreli telgraf 42, 44, 45, 65, 66, 70-72,
93, 100, 126, 128
Şimşir, Bilal 97, 103, 109, 167

tabur 17-20, 22, 23, 25, 26, 67, 68, 72,
82, 128
talan 36, 38, 49, 60, 61, 73-76, 82, 84,
85, 92, 94, 97, 134, 151, 152
talan rejimi 79
Talat Paşa 36, 40, 42, 45, 55, 64, 65,
75, 90, 93-96, 98-100, 103, 104,
107, 118-121, 123, 125-127, 131,
134-136, 138, 146, 147, 168
tasfiyeci antisemitizm 28
Taşçızade Abdullah 82, 83, 85-87
Taşnak 44, 51

taşra 77, 78
taşra ileri gelenleri 77
Tavukçuyan, Nerses 60, 62
tehcir emri 42, 57, 61, 64, 93, 104,
161
Tekinalp, Munis 141
Tel Hâlid 93, 128, 188
Teşkilat-ı Mahsusa 50, 121, 122,
125
Tevfik Bey 104
ticaret bakanı 109, 110
Trapp, Wilhelm 19
tutuklamalar 46, 51, 101, 127
Türk Gücü 83, 84
Türk milliyetçiliği 83
Türk Yurdu 83
Türkiye Büyük Millet Meclisi 47, 48,
109
Türklük 159

umumi kıtal 49
Urfa 11, 43, 45, 60, 65, 66, 68, 69, 72,
127, 151, 153, 168

Ürdün 58

Vahdettin 160, 161
Van 41, 43-45, 66, 72, 155
Vartanyan 43, 62, 143, 156
vilayet 44-47, 61, 64-66, 70, 72, 76,
78, 82, 96, 99, 100, 104, 127, 131,
151, 155

yağma 61, 62, 86, 88, 103, 108, 163
Yahudi 18-29, 194
Yahudi soykırımı 27, 28, 31, 33, 35,
37
Yanya 116, 117
Yasin Bey 59, 60, 151-164, 168
Yavuzeli 164
Yedek Polis Taburu 17, 22
yerel 31, 33, 35, 40, 56, 75-80, 82, 83,
87, 88, 101, 128, 165, 166
yerel düzlem 40, 76, 77, 80, 166
yerel elitler 40, 54, 73, 76-78, 92, 113,
128, 166
yerel halk 78, 79

Yıldız Sarayı 90, 91, 118
yolsuzluk 112, 113, 193
Yüce Divan 110
Yüzbaşı Yahya Bey 82, 83

Zabel Hanım 143
Zeytun 41-44, 47, 52, 53, 140
Ziraat Bankası 61, 74, 174

Antep 1915-Soykırım ve Failler, Ermeni soykırımının üç faili üzerine odaklanıyor: Ali Cenani Bey, Ahmet Faik Erner ve Mehmet Yasin Sani Kutluğ. Kitap, Antep Ermenilerinin 1915'te yaşadığı, tehcirle başlayan ve birçoğunun ölümüyle sonuçlanan süreçte, bu üç isim özelinde soykırıma katılanların saikleri ve eylemlerini inceliyor. Her zaman olduğu gibi, Antep'te de soykırım failleri motivasyonlarını "milli görev"le bağdaştırsalar da, asıl sebep ve sonuçların farklı olduğunu ortaya koyuyor. Antep İttihat ve Terakki Kulübü üyeleri ve Antep'in ileri gelenlerinin de bu suça ortaklıklarına işaret eden Ümit Kurt, 1915 Ermeni soykırımını Antep'i büyüteç altına alarak inceliyor. Belgeler ve faillerin aileleriyle yapılan görüşmelerin ışığında yürütülen bu çalışma, tarihin acı bir sayfasına çığ bir ışık tutuyor.

"Anneannem bir zamanlar bana annesinden dinlediği bir hikâyeyi anlatmıştı. 1915'te Urfa'nın Güllaçan köyünde yaşayan Ermeniler derdest edildikten sonra köyün yemyeşil ağaçlarıyla kaplı bir mesire alanına getirilir ve o ağaçlara topluca bağlanarak diri diri yakılırlar. Anneannem anlatırken öyle ağlamıştı ki sanki oradaymış gibi; sanki kendisi bu zulmü yaşıyormuş gibi... Sonra belki de beni derinden etkileyeceğini hiçbir zaman tahmin edemeyeceği şu sözler ağzından dökülüvermişti: 'Oğlum, ateşte yanan da yakan da 'biz' olabilirdik.'"

ÜMİT KURT

ISBN-13: 978-975-05-2476-9

